

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

NR. 1 2010

terno

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

Udgives af:
Nyt Selskab for Historie
Institut for Historie og Områdestudier
Aarhus Universitet
Bygning 1410
Nordre Ringgade
8000 Århus C
Tlf. +45 8942 6958
Fax: +45 8942 2047
E-mail: temphist@hum.au.dk

Redaktionelle forespørgsler, indlæg og artikler til temp sendes til denne adresse

Se i øvrigt hjemmesiden **www.temphist.dk** for forfatter- og skrivevejledning

Abonnement og løssalg bestilles på temp – tidsskrift for histories nethandelsside:
www.temphist.dk

Bestyrelse og redaktion:

Thorsten Borring Olesen (*formand og ansv. red.*),
Kristine Midtgaard (*omnibusred.*),
Nina J. Koefoed (*temared.*),
Bertel Nygaard (*debat og anmeldred.*),
Bo Poulsen (*debat og anmelderred.*),
Jeppe Büchert Netterstrøm (*debat og anmeldred.*),
Erik Strange Petersen (*kasserer*),
Per V. Klüver (*kasserer*)
Redaktionssekretær: Rosanna Farbøl

ABONNEMENT NR. 1-2 (2010/2011):

Standard: 400 kr. (trykt + e-abon);

Studerende: 280 kr. (trykt + e-abon);

Elektronisk abonnement: (e-abon) 200 kr.

© 2010 temp – tidsskrift for historie og forfatterne

Grafisk produktion: WERKs Grafiske Hus a|s, Århus. www.werk.dk

Issn: 1904-5565 temp – tidsskrift for historie

Tidsskriftet støttes af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

INDHOLDSFORTEGNELSE

FORORD	5
--------------	---

ARTIKLER

<i>Niels Kayser Nielsen: Sakkuk, dabs og kropping</i> – madkultur som nøglehul til en overset kulturarv	6
--	---

<i>Leon Jespersen: At være, at ville og at have.</i> Træk af luksuslovgivningen i Danmark i 15-1600-tallet	31
---	----

<i>David E. Nye: What Was the Assembly Line?</i>	59
--	----

<i>Ann-Christina L. Knudsen & Karen Gram-Skjoldager:</i> Hvor gik statens repræsentanter hen, da de gik ud? Nye rolleforståelser hos diplomater og parlamentarikere efter 1945	82
--	----

<i>Mikkel W. Kaagaard: Selvmordsterrorisme</i> – En ekstrem reaktion på etnisk konflikt og eksistentiel trussel	114
--	-----

<i>Dag Thorkildsen: Lutherdom, vekkelse og de nordiske velferdsstater</i>	131
---	-----

<i>Inger Lyngdrup Nørgård: Mænd i historier om ligestilling</i>	145
---	-----

OPPOSITION

<i>Carsten Porskrog: "Property and Virginity.</i> The Christianization of Marriage in Medieval Iceland 1200-1600" Opposition ved Agnes Arnórsdóttirs disputatsforsvar	160
---	-----

DEBAT

<i>Søren Rønhede: Politiken skaber verdensnyhed.</i> <i>Om det dansknationale i historiebrug</i>	178
---	-----

STØRRE ANMELDELSER

Tom Buk-Swienty: *Dommedag Als 29. juni 1864.*
(Claus Møller Jørgensen) 185

Jörn Rüsen (red.): *Time and History: The Variety of Cultures.*
Mogens Herman Hansen: *Tidens triumf.*
En historikers tanker om tid. (Bernard Eric Jensen) 198

Michael H. Clemmesen: *Den lange vej mod 9. april.*
Historien om de fyrre år før den tyske operation
mod Norge og Danmark i 1940. (Nikolaj Petersen) 204

KORTERE ANMELDELSER

Steffen Hahnemann:
Middelalderens selvejere i det danske Østersøområde.
På sporet af lægsopbygningen bag skibsledingen. (Anders Bøgh) 208

Henning Bro: *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat*
– Bygge- og boligpolitik i København 1850-1930.
(Mette Tapdrup Mortensen) 212

Thomas Pedersen: *When Culture becomes Politics*
– European Identity in Perspective. (Christoffer Kølvraa) 215

Patrick Seale: *The Struggle for Arab Independence.*
Riad el-Solh and the Makers of the Modern Middle East.
(Jakob Egholm Feldt) 219

Susan K. Morrissey: *Suicide and the Body Politic in Imperial Russia.*
(Rosa Magnursdottir) 221

Maureen Perrie m.fl.:
The Cambridge History of Russia, I-III (Rosa Magnursdottir) 223

Margarita Gómez Gómez: *El Sello y Registro de Indias.*
Imagen y representación. (Hugo Cancino) 226

Leslie Bethell (red.): *The Cambridge History of Latin America.*
Volume IX. Brazil Since 1930.
(Vinicius Mariano de Carvalho & Ken Henriksen) 228

FORORD

Med dette nummer ser et nyt dansk historisk tidsskrift, *temp* – *tidsskrift for historie*, dagens lys. Tidsskriftet er opstået ved en fusion af tre videnskabelige tidsskrifter, der alle har en lang og hæderkronet historie: *Den Jyske Historiker*, *Historie* og *Nyt fra Historien*. Bag udgivelsen står det nyoprettede selskab, Nyt Selskab for Historie, som udgøres af en bred kreds af historikere fra fagmiljøer over hele landet. *Temp* lanceres i lyset af de store og mange nye krav om internationalisering, bibliometrisk rangering og fagfællebedømmelse, som stilles til forskningstidsskrifter af i dag. I det lys har *temp* som overordnet og erklæret målsætning at placere sig som et alsidigt og bredt dækkende tidsskrift på højeste niveau.

Som det antydes i navnet, vil *TEMP* bringe såvel Teoretisk inspirerede og orienterede historiske artikler som EMPirisk funderede og nybrydende bidrag uden geografiske eller tidsmæssige begrænsninger. Som navnet ligeledes signalerer, ønsker vi at udgive et tidsskrift med TEMPerament, hvor holdninger og tolkninger udfordres og brydes. Vi synes selv, at det første nummer, vi her sender på gaden, lever pænt op til disse ambitioner

Temp vil udkomme med to numre årligt. Det ene – som nærværende – organiseres som et omnibusnummer bestående af artikler med bred tematisk, geografisk og kronologisk spredning, og det andet som et temanummer, hvor alle artikler relaterer sig til et fælles tema. Det første temanummer (*temp* nr. 2) vil udkomme i foråret 2011 og vil behandle temaet historiebrug og erindringshistorie. Endelig vil hvert nummer af *temp* rumme en større debat- og anmeldelsessektion, som vi håber vores læsere vil engagere sig aktivt i.

Der kan tegnes tre typer abonnement på *temp*: et standardabonnement, hvor man abonnerer på en trykt udgave samt får adgang til en elektronisk udgave af indholdet; et billigere studenterabonnement med samme indhold og endeligt et rent elektronisk abonnement, hvor man kun får adgang til web-versionen af tidsskriftet. Vi håber rigtig mange vil tegne abonnement, og især er det vores håb, at de tidligere abonnenter på *Den Jyske Historiker* og *Historie* vil videreføre deres abonnement hos *temp*.

For tegning af abonnement og flere oplysninger om tidsskriftet henvises til hjemmesiden: www.temphist.dk.

PROFESSOR THORSTEN BORRING OLESEN
FORMAND OG ANSVARSHAVENDE REDAKTØR

SAKKUK, DABS OG KROPPING – MADKULTUR SOM GENVEJ TIL EN OVERSET KULTURARV

■ NIELS KAYSER NIELSEN

INDLEDNING

Kristi Himmelfartsdag 2009 var en smuk dag på den jyske vestkyst. Den formiddag var der desuden D-dag på havnen i Hvide Sande. På torvet mellem Hvide Sande Boghandel, Vestjysk Bank og Sømandshjemmet klingede det af svenske sømandsvalse og Giro 413 til tonerne fra harmonikamusik og mandolinspil. Der var "Dabs-dag" i Hvide Sande, og en del turister samt endnu flere lokale var mødt op for at drikke et glas fadøl og spise et par dabs. Stemningen var god, og folk hyggede sig. "Det her er bedre end fisse", var der én, der sagde. Man fejrede sig selv og sin hjemegn med fortæring af de saltede, vindtørrede isinger, som havde været "på snor" en god uges tid. Vejret havde været godt med sol og frisk blæst, så dabsene var præcis, som de skulle være. Problemet var, at de for hurtigt slap op, men ellers havde Leo "Fjæt" og Enevold, der havde ansvaret, behandlet dem godt – hængt dem op i halerne to og to med *strips* og med en tændstik mellem dabsene, så deres flader ikke stødte mod hinanden. Dabs skal have luft.

For år tilbage fortalte en tidligere kollega mig, at han i juledagene havde været på familiebesøg i udkanten af Store Vildmose. Han havde spist fullingsteg, dvs. stegt kød med fulling, der er boller af franskbrød, hvedemel, smør og æg samt fedt og sirup. "Jeg blev så forædt", erklærede han. Man tror ham gerne. Erik Koed Westergaard, som der skal vendes tilbage til adskillige gange i det følgende, er ikke i tvivl om fullingstegens ingredienser og herkomst. Den er en nordjysk variant over den slesvigske eller holstenske klump med flæsk og sirup.¹ Tung kost.

I en beretning fra Læsø hedder det sig, at lokale fiskere tidligere mødtes med svenske fiskere fra Vestsverige. Man gik ombord hos hinanden for at akkordere om prisen på fisken, hvorefter man drak kaffe sammen, fortalte historier og udvekslede oplevelser fra den store verden: "Der blev pratet en masse med svensken. Sproget måtte vel nærmest kaldes "kattegatsk".² Den svenske kaffe var ren kaffe, noterede man sig, dvs. uden cikorie, "så den var tynd", mente man.

Hvad fortæller disse tre historier: en deltagerobservation, en mundtlig overlevering og en skriftlig beretning? I første omgang ikke så meget, ud over at centrere

¹ Koed Westergaard 1988, 221.

² Espegaard 1978, 37.

sig om mad og fødevarer og pege i retning af tradition, arv og bevaring. Hver for sig er de på sin vis pointeløse. Sammenstillet med en række andre scenarier af i første omgang mad- og fødevareremæssig art, dernæst af kulturudvekslingsmæssig karakter, er situationen imidlertid en anden. Der dukker et vis mønster op, når man inkluderer disse forskellige og disparate kilder i en kildepluralisme, hvor de kan fungere som indikationer og ledetråde. Om end man aldrig helt kan tilsidesætte forskellige grader af usikkerhed i anvendelsen af sådanne spor, kan der argumenteres for, at der i det marginale, trivielle, utilsigtede og tilsyneladende irrelevante alligevel kan dukke mønstre op.

I det følgende skal der anføres en række andre madkulturelle indicier, som gerne skulle lede os et bestemt sted hen i retning af et mere specifikt bestemt madkulturelt mønster, hvorefter vi rent metodisk vil anvende madkulturen som et nøglehul. Denne nøglehulsmetodik er bragt på banen af den svenske etnolog Stefan Bohman i forbindelse med en diskussion af kulturarvsbegrebet og kulturarvens funktioner. Med den mener han, at et givet fænomen – som her mad – dels kan studeres i sig selv, dels kan ses som en "nøgle til kundskab til andre foreteelser i samfundet", hvor der inde bag ved åbner sig en verden af betydninger og kulturelle mønstre, politik og sociale forhold.³ Bohman bruger musikken som nøgle; her tages madkulturen i brug. Bohmans metodiske greb er nært beslægtet med den etnologiske undersøgelsespraksis, hvor man gennem grundige analyser af tilsyneladende banale hverdagsfænomener frilægger dybere kulturmønstre, der siger noget om grundlæggende synsmåder og socioøkonomiske forhold.⁴

Det leder os frem til problemstillingen i denne artikel: at man med maden som indikator kan pege på en overset dansk kulturarv, som imidlertid ikke er af snæver national art, men peger ud over landets grænser og har en tydelig transnational karakter. Den nationalliberale samfundsforståelse med den monocentralisme, der blev et resultat af begivenhederne i 1864 – med den fatale indsnævring af dansk national identitet – har ikke kunnet levne plads til denne del af den samlede danske kulturarv. Denne indikationsvejledte påpegning sker på baggrund af Fernand Braudels udsagn om, at fødevarer og deres historie er andet og mere end anekdotisk, dvs. tilfældigt, stof.⁵ Historiografisk knyttes der an til den forskningstradition, som centreret om bl.a. studehandelen er blevet udviklet ved museerne i henholdsvis Holstebro (Esben Graugaard) og Lemvig (Ellen Damgaard), samt i det aktive historikermiljø i Esbjerg, repræsenteret af folk som Mette Guldborg, Poul Holm, Flemming Just og Morten Hahn-Pedersen, der alle har forsket i søfartshistorie og handelsforbindelser i Vestjylland. Endvidere skriver artiklen sig ind i den nyere forskning i grænselandets historie, der med navne som Peter Dragsbo, Inge Adriansen, Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Steen Bo Frandsen står stærkt

³ Bohman 2008, 122ff.

⁴ Ehn og Löfgren 1990, 10f.

⁵ Braudel 1977, 11.

i påvisningen af dansk-tyske og slesvig-holstenske kulturforbindelser og dermed nye vinkler på dansk nationalismeforskning.

SAKKUK, KROPPING OG MÅRREGODT

I Erik Koed Westergaards bog om danske egnsretter står der at læse, at den mest udprægede egnsret på Læsø er den såkaldte kropping, en kogt byggrynsbolle, som man spiste til gule ærter, grønkåls- eller hvidkålssuppe. Udover byggryn blev den lavet af hakket løg, æg, lidt mel til at binde sammen samt letsaltet flæsk eller spæk.⁶ I lokale fremstillinger fra Læsø hedder det, at kroppingen blev lavet uden flæsk, men kogt sammen med flæsk i en kålsuppe.⁷ Den menes at være af hollandsk herkomst, men navnet kunne også pege i svensk retning, hvor der er serveres ”kroppkakor”, lavet af kartoffelmos, langs både Kattegatkysten, i Blekinge samt på Öland og Gotland. Etnologen Bjarne Stoklunds beskrivelse af retten peger, hvad angår både ingredienser, tilberedning og klumpernes størrelse, da også i den retning.⁸ Byggrynene og melet taget i betragtning er sandsynligheden for en oprindelig hollandsk eller nordtysk herkomst dog nok størst, hvor de er beslægtede med de såkaldte ”tyske klumper” af bygmel, senere også med de rå, revne kartofler – eller kartoffelmos som i Sverige – der var populære i Syd- og Sønderjylland op til midten af 1900-årene. I øvrigt forekommer ordet kropping eller krapping mange steder på både Vestkysten og Skagerakkysten som fyld; enten som fyld i fjerkræ eller som en melbolle, man stoppede i hovederne på fisk.

Mere entydigt nordisk og atlantisk beslægtet er til gengæld måden at tørre eller salte kød i stedet for at røge, som har været mere gængs i Nordtyskland. I både Skotland og langs Norges kyster har det været den mest almindelige måde at konservere fisk og kød. Bjarne Stoklund peger på, at tørret fisk blev hjembragt som last i de tømmerskuder, som fra Læsø sejlede på Norge og tilbage til Læsø. Med sig nordpå kunne man have langtidsholdbart skibsbrød af rug, kaldet kavringer eller ”kåvringer”.⁹ Navnet på brødet kan betegnes som samnordisk. Sammensætningen af kartofler og gulerødder peger ligeledes nordpå. I Vendsyssel har man en ret benævnt mårregodt som består af stuvede kartofler og gulerødder, hvor der bag navnet gemmer sig en henvisning til det svenske ord for gulerod: ”morot”. Nordpå til Sverige og Norge peger også brugen i Skagen af tranebær til stegte rødspætter og ising. Lidt sydpå i Ålbæk og Fladstrand spiste man traditionelt tyttebær til stegt fisk, ligesom syltede rødbeder ligeledes var hyppigt forekommende. Forbindelsen nordpå og tværs over Kattegat, hvor man både i Göteborg og Varberg spiser tyttebær til stegt torsk, er umiskendelig. Brugen af stegte løg til fisk peger også i retning

⁶ Koed Westergaard 1988, 234.

⁷ Espegaard 1978, 25.

⁸ Stoklund 2009, 171f.

⁹ Ibid., 152.

af den svenske vestkyst. Det samme gælder kombinationen af fisk og brun sovs, som findes på begge sider af Kattegat.¹⁰

Tydelig henvisning til Norge har man i form af havtasken, der regnes for at være så skrækkeligt grim på grund af sin brede mund, at den mange steder anses for at være uspiselig. Under navnet "breiflabb" regnes den i Norge for at være én af de mest delikate spise-fisk, og udmærker sig ved sit faste, hvide kød. Den er blandt de dyreste fisk på spiserestauranter i Oslo, Bergen og Stavanger.

Yderligere en indikation på tætte forbindelser mellem Nordjylland og Sydnorge samt Vestsverige har vi i måden at lave fiskesuppe på. Medens den syddanske fiskesuppe er sursød, er den i Vendsyssel, på Sørlandet og langs den svenske Kattegatkyst lieret med enten en meljævning af vand eller kærnemælk eller i nyere tid sur fløde.¹¹

Endelig er man ved kysterne i Kattegat- og Skagerakområdet også begejstrede for makrellen, som andre steder i Danmark fortrinsvis spises som røget fisk. Nordpå spises den også med stor fryd stegt eller som ingrediens i en fiskesuppe. Så populær er den i Göteborg, at den ene af byens tre store fodboldklubber, GAIS, der spiller i grøn- og sortstribede trøjer, overalt i Sverige er kendt under navnet "makrillerna". I Vendsyssel spises makrellen undertiden som "ræset", dvs. rensat og strøet med salt; dvs. samme tilberedningsmåde som man benytter i Bohus Län ved "drösad torsk", hvor dog torsken, som er mindre fed og derfor ikke så saltmodtagelig som makrellen, saltes en time til halvanden inden tilberedning.

Til slut skal nævnes sammensætningen af fisk og flæsk. Det menes ganske vist, at brugen af flæsketerninger som ledsager til fisk er en forholdsvis sen foreteelse, som man i Vendsyssel ikke fik råd til før i sidste halvdel af 1800-tallet, hvorefter den imidlertid blev såre almindelig. Ved retten "drösad torsk" går ingredienserne igen i blandingsforholdet ca. 4:1.

Men også den anden vej er trafikken gået. I *Ældste danske Kogebog* fra 1616, som hviler på et tysk forlæg, er der en opskrift på æggeost med sukker, som i dag regnes for at være Bohus Läns mest udprægede "landskapsrätt". Det forlyder, at retten har floreret i Kattegatområdet i flere århundreder, hvor vi har opskrifter fra Skåne omkring århundredet 1800-1900, ligesom der også findes en bergensk udgave heraf fra samme tid.

De nævnte indikationer peger alle i en bestemt retning, nemlig af et vist samkvem med tilhørende kulturpåvirkninger nordpå til Norge og Sverige og vestpå til Skotland og De britiske Øer. Som Carl Klitgaard grundigt har påvist det, har der med havet som forbinder – og den var langt større end adskillelsesfunktionen – været både erhvervsmæssige og ægteskabelige forbindelser over hav. Man er blevet gift med en norsk eller en svensk kvinde, har måske selv været bosat der igennem kortere og længere perioder; måske som følge af dårligt vejrlig, måske som følge af

¹⁰ Koed Westergaard 1988, 248.

¹¹ Ibid., 231.

bedre fiskerilykke. Nordmænd og svenskere har tilsvarende bosat sig i Skagen, i Løkken og Blokhus¹².

Længere ned langs den jyske vestkyst, dvs. syd for Limfjorden, er trafikken ikke gået nordpå, men sydpå; både til lands og til vands. Også her er der talrige indikationer af tætte forbindelser til Nordtyskland og til Holland. Vi nøjes her med at fokusere på området mellem Lemvig og Fanø.

På Fanø er man, modsat Nordjylland, så tæt på Hertugdømmerne og Tyskland, at røgning indgår som en fast bestanddel. Her røger man dabsen, så den bliver til en baksuld, ligesom den velkendte Fanøpølse også er røget. Den er desuden ganske stærkt krydret, i gamle dage med peberkorn, nu for tiden også med karry, hvilket ligeledes indikerer påvirkning sydfra. I det hele taget er Fanøs madtraditioner påvirket af nærheden til Vestslesvig. Ligesom mange andre unge op langs Vestkysten tog man om sommeren tjeneste i de rige marskegne, hvor man har stiftet bekendtskab med retter som tyske klumper, sursteg og hvidkålsbudding. I modsætning til andre vestjyske egne var det især pigerne, som tog tjeneste som tyende på de rige gårde i Hertugdømmerne. De unge karle drog snarere til søs, hvor de, ligesom så mange andre unge mænd på Vadehavsoerne i den florissante tid i 1700- og 1800-tallet, i vid udstrækning tog tjeneste hos nordtyske og hollandske skippere og rederier.

Det er her Fanøs "nationalret" sakkuk kommer ind i billedet. Den laves af sprængt kød, kartofler, spækterninger, svitsede løg, sirup og smør, der, som navnet angiver, er blevet kogt i en pose.¹³ Den minder i både ingredienser og tilberedning om en tilsvarende hollandsk ret og er sammen med de mange hollandske kakler og fannikernes traditionelle egnsdragter tegn på hollandsk kulturpåvirkning. Imidlertid kan man ikke se bort fra, at navnet også kan være af plattysk eller måske frisisk herkomst. Koed Westergaard angiver, at sammensætningen af kartofler, melbudding, flæsk og sirup ligner den nordfrisiske og vestslesvigske "klump" med melbolle, kartofler og røget flæsk stegt i fedt og sirup.¹⁴ Om hollandsk, vestslesvigsk, holstensk eller frisisk synes der under alle omstændigheder at være tegn på madkulturelle forbindelseslinjer over havet sydpå. Endnu tydeligere er dette selvsagt i Sønderjylland, men det er karakteristisk, at den omfattende brug af krydderier, som vi kender fra sønderjysk kogekunst, ingenlunde er ukendt heller på Fanø, hvor der kan indgå både sukat, ingefær og kardemomme i såvel middagsretter som bagværk.

Længere nordpå – fra Blåvand, over Holmslands Klit og helt op til Torsminde – ses der også påvirkning fra Vestslesvig, Nordtyskland og Holland. Jo længere nordpå langs Vestkysten man kommer, desto mere viser der sig imidlertid en vestvendt kulturpåvirkning. Saltning og vindtørring erstatter gradvis røgningen. Dabsen fra Hvide Sande er omtalt. Det tørrede fårelår, der blev anset som en stor delikatesse,

¹² Klitgaard 1939-41.

¹³ Koed Westergaard 1988, 194ff.

¹⁴ Ibid., 12.

peger mest i retning af Skotland og Norge. En af undtagelserne fra denne regel er den røgede helt, hvor det imidlertid skal tilføjes, at det på Vestkysten snarere er den koldrøgede, mere salte og seje helt, der spises og ikke den varmrøgede, som man kender det i de nordiske lande. Hvis det passer, som det hævdes, at man i 1800-tallet på Holmslands Klit har spist fisk 21 gange om ugen, har der nok været behov for at variere, dvs. både salte, tørre og røge fisken, hvoraf det var de bedste, dvs. fede-
ste, fisk, såsom sild, ål, knurhane og makrel, som blev røget.¹⁵

Og så kan vi vende tilbage til Læsø. Også her har man røget, tørret og saltet. Problemet var imidlertid, at saltningen, som man på Læsø havde så gode forudsætninger og så lange traditioner for – med ”sydesalt” som det store slagnummer – gik hårdt ud over skovene på Læsø. Tilsammen bevirkede disse faktorer, at kosten på Læsø blev mere præget af kold mad og tørkost end så mange andre steder.¹⁶ Samme situation har man haft på det træfattige Island.¹⁷

GENNEM NØGLEHULLET: TO SLAGS KULTURARV

Nu har vi så ledt en række indicier frem, som synes at pege i en bestemt retning og føre os hen til et fælles nøglehul. Men hvad er det så, vi ser gennem dette hul, når vi – på jagt efter kulturarven – kigger ind gennem det?

Vi ser en scene, over hvilken der med store bogstaver står kulturarv. Den ene side af denne scene er fuldt belyst med aktører, som fører både det store ord og sig selv frem. Den anden derimod henligger i delvis mørke; deltagerne gør ikke meget væsen af sig. Det virker næsten, som var de sat i skammekrogen. Men det kan vel ikke passe, for de uoplyste personer synes slet ikke at skamme sig, og personerne fra den belyste side af scenen ser knap nok på dem. De lader hånt om dem og værdiger dem næppe et blik. Det ser ud som om, at man er helt ligeglade med dem. Til gengæld er det lige så tydeligt, at aktørerne fra den belyste side mener, at de har krav på hele scenen og insisterer på at tage den i brug i sin helhed. De argumenterer med, at de har haft scenen for sig selv siden 1864 og aldrig været vant til at dele den med nogen uden for hovedstaden og da slet ikke med tranlamper fra periferien, der repræsenterer en helt anden kultur end de dannedes, de formuendes og de begavedes. Denne ”tarvelige” kultur har sjældent ladet sig høre i medierne, herunder de helt eller delvis statsfinansierede public serviceorienterede tv-kanaler.

Men lad os nu forlade det metaforiske niveau og se nøjere på begrebet kulturarv og på forvaltningen af den.

Kulturarv er en besværlig størrelse at have med at gøre. Den pukker på entydighed og rene linjer. Selektionsmekanismerne har svært ved at acceptere grums i kategorierne og kanon’erne. I centralistiske nationsstater, som den danske, er dette yderligere kompliceret. Her tenderer arveaspektet let til at ende i en grim mangel

¹⁵ Folke Ax 2009, 193.

¹⁶ Stoklund 2009.

¹⁷ Jónsson 1997.

på kulturelt demokrati og medborgerskab, hvor man har svært ved at acceptere "de andres" kulturarv.¹⁸ Tilsvarende har man svært ved at anskue kulturarven i et nationsoverskridende lys. Kulturarvens transnationale dimensioner er som hovedregel blevet stedmoderligt behandlet, som det bl.a. fremgår af de kanon'er vedrørende f.eks. billedkunst, arkitektur, musik, litteratur etc., som Kulturministeriet har opstillet.¹⁹

Her trækker man på en lang og vedholdende arv fra 1800-årene, hvor nationalismen begyndte at blive et massefænomen med et ganske særegent indhold, som ikke mindst historiefaget var medvirkende til at fremme.²⁰ I Danmark er vi i den situation, at der i årtierne omkring 1850 – i en tydelig pleje af hovedstadens interesser på bekostning af provins og periferi – blev installeret en centralistisk forståelseshorisont, som klædte sine egne partikularistiske, københavnske interesser i fællesnationale gevandter. Denne selektive pleje blev sat som målestok for, hvad der var den "rigtige" danskhed. Den centralisme, som var indbygget heri, blev ikke bragt til ophør af folkestyret efter 1849 som lagde sig voldsomt i selen for at undgå en regionalisering. Understøttet af kunsthistorien, litteraturhistorien og videnskabshistorien blev den centralistiske opfattelse befordret af historieskrivningen, som videreførte synspunktet, at der ikke var provinser og regioner i Danmark, og at det derfor var meningsløst at tro, at centralmagten kunne være undertrykkende.²¹

Denne optik har tilsyneladende haft en lang virkningshistorie og kaster stadig sine skygger²² og har bl.a. haft svært ved at acceptere indvandrerne bidrag til dansk kultur, såsom traditioner og levevis hos de polske roepiger på Lolland og kartoffeltyskerne på Alheden og ved Randbøl.²³ Det er ikke sært, når kulturarv har med både erindring og glemsel at gøre. Udgangspunktet for den er en tidsåndsbestemt selektion, hvor noget løftes frem og gøres til genstand for institutionaliseret hyldest, pleje og højtideligholdelse, medens andet skydes i baggrunden for til slut at forsvinde ud af billedet. I den forbindelse kan det nok være værd at holde sig for øje, at det glemte og fortrængte ofte stiller det erindrede i relief.²⁴ Fortrængningen af "de andre" siger mere om fortrængerne og deres interesser end om de(t) fortrængte.

Dette leder os over til den næste problemstilling: hvad er det, som ligger uoplyst hen? Analytisk set aftegner der sig tre centrale glemselsområder: a) Hertugdømmerne, b) den vestjyske trafik op og ned langs Vestkysten, udover havet vestpå og nordpå til Norge og c) den nordenfjordske skudehandel. Disse er, som vi skal se i det følgende, eksempler på en kulturarv, der er kendetegnet ved grænseoverskridelse.

¹⁸ Dragsbo 1995.

¹⁹ Kulturministeriet (udg.) 2006.

²⁰ Grinder-Hansen 2008, 154ff.

²¹ Steen Bo Frandsen 2004, 34, 38, 49.

²² Grinder-Hansen 2008, passim.

²³ Buciek 2009, 79.

²⁴ Frandsen 2008, 305f.

Det er nærliggende at betegne denne grænseoverskridelse som transnational for så vidt som der i dette begreb sker en forening af elementer fra det sociale og geografiske rum, nationalstaten, lokalhistorien og internationale institutioner såsom sejlskibe og markeder.²⁵ I alle de nævnte områder har den transnationale overskridelse af det snævert nationale været et karakteristisk træk. Næppe fordi man har haft det som en strategi eller som et villet mål, men fordi historiens veje er gået ud over landets grænser. Ligesom man med den svenske historiker Torkel Jansson kan skelne mellem en nationalisme *an sich*, som finder sted uden en *master plan*, og en nationalisme *für sich*, der er intentionel og målrettet, kan man foretage en tilsvarende skelnen mellem transnationalisme *an sich* og *für sich*, hvor transnationalismen i det første tilfælde fremstår som en *de facto* transnationalisme, der så at sige bare finder sted snarere end som et refleksivt projekt.²⁶ Som hovedregel er nationalismen mere orienteret i forhold til en rumdimension end i forhold til tidsdimensionen. Relationalitet, gensidighed og de enkelte subjekters forhold til og udveksling med hinanden er her vigtigere end nationalismens abstrakte idégrundlag med dyrkelse af bestemte inkluderende principper, såsom sprog, historie, skikke og territorium.

HERTUGDØMMERNE

I Helstaten var Slesvig det mest betydelige kvægområde. Denne del af monarkiet havde den største bestand af kvæg i forhold til både areal og indbyggertal. Særligt godt nød man af eksporten til Storbritannien, hvor korntolden blev ophævet og kvæget importen givet fri i 1846.²⁷ Det betød en tredobling af udførslen af levende kvæg fra midten af 1840'erne til midten af 1860'erne. Slesvig – og her især halvøen Ejdersted – var den del af Helstaten, hvortil kvæget nordfra blev opkøbt i foråret for så at græsse sommeren over og blive solgt til slagting om efteråret.²⁸ Både levende kvæg og slagtekvæg dannede grundlaget for en særdeles kraftig kapitalakkumulation.

Men ellers var det Holsten, der udgjorde det egentlige centrum. Holsten lå fjernt fra magtens politiske centrum i hovedstaden, men udgjorde et så tungvejende økonomisk centrum, at hovedstadens finanskapital og embedsborgerskab i økonomisk henseende var bange for den politiske periferi.²⁹ Det var der al mulig grund til. Urbaniseringen i Hertugdømmerne var længere fremme end i Kongeriget. Her boede i 1700-årene en større del af befolkningen i byer end i den kongerigske del af monarkiet. Håndværkerne udgjorde kernen i købstædernes befolkning.³⁰ Landets næststørste by i 1800-tallets første halvdel var Altona efterfulgt af Flensborg. I 1843 var der seks købstæder med mere end 10.000 indbyggere. Blandt dem lå kun Køben-

²⁵ Clavin 2005, 436ff.

²⁶ Jansson 1995; Höjer 1999; Kayser Nielsen 2009, 81ff.

²⁷ Schultz Hansen 2009, 26.

²⁸ Schultz Hansen 1994, 62.

²⁹ Frandsen 2008, 344f.

³⁰ Henningsen 2008, 367.

havn i Kongeriget efterfulgt af Altona med 28.000, Flensborg med ca. 15.500, Kiel 12.344, Slesvig 11.298 og Rendsborg 10.009.³¹ Væksten i Hertugdømmerne skyldtes ikke kun landbruget, men også industrien. Neumünster blev på grund af sin tekstilindustri, der tegnede sig for to femtedele af monarkiets samlede produktion, kaldt Holstens Manchester, og indenfor jernindustrien var Carlshütte i landsbyen Büdelsdorf uden for Rendsborg førende. Hertil kom bl.a. kobbermøllen ved Kruså, teglværkerne i Egernsund samt industrianlæggene i Christiansdal ved Haderslev fra 1772.³² Af landets købstæder var kun København og omegn samt Horsens mere industrialiseret end byerne i Slesvig-Holsten.

En væsentlig del af denne modernisering bestod i en veludbygget infrastruktur, der understøttede handelen, hvis omsætning blev omtrent tredoblet i perioden 1824-46.³³ Blandt såvel danske som tyske historikere er der enighed om, at de danske interesser gik ud på at hindre nord-sydgående jernbaneforbindelser mellem Hertugdømmerne og Hamburg, da jernbanebyggeriet for alvor tog fart i årene omkring 1850. I stedet satsede man på øst-vestgående forbindelser.³⁴

Hovedelementerne i denne infrastruktur var ved siden af skibsfarten de brostensbelagte chausséer og jernbanerne. I 1832 blev den første chaussé åbnet, mellem Altona og Kiel. Den blev i 1844 fulgt op af Helstatens første jernbane, som ligeledes løb mellem Altona og Kiel, således at handelsborgerskabet i Altona kunne stå i tæt forbindelse med det akademiske miljø i landets anden universitetsby, Kiel. Strækningen kunne med tog tilbagelægges på under tre timer. Efter begivenhederne i 1848-50 blev der i 1854 åbnet en tværgående banelinje mellem Flensborg og Husum-Tønning. Det, man hermed ville undgå, var at skabe forbindelse mellem de slesvig-holstenske købstæder og Hamburg. Med tværbanen ville indflydelsesrige kredse i Flensborg i stedet trække transithandelen mellem Østersø og Nordsø ind over Flensborg og dermed mindske Hamburgs økonomiske dominans.³⁵ Det vakte gehør i nationalliberale kredse i hovedstaden og er et tydeligt vidnesbyrd om datidens stærke politiske scenarie: Frygten for Hamburg.

Denne frygt blev udslagsgivende for det nationalliberale, elitedyrkende handels- og embedsborgerskab i København. I modsætning til harmoniliberalismen i Norge og Sverige drejede de nationalliberales politik sig ikke om sædelighed og samfundssind, men om centralisme og kras egennytte. Det dagspolitiske, brændende spørgsmål i København i 1830'erne og 1840'erne var, hvorledes man skulle håndtere toldgrænsen ved Kongeåen. Den betød i grove træk, at kongerigets varer kunne eksporteres toldfrit til Hertugdømmerne, medens industrivarer produceret dér skulle belægges med indførselstold ved import til den kongerigske del af mo-

³¹ Frandsen 2008, 55.

³² Rendboe og Dragsbo 2005.

³³ Rerup 1982, 1.

³⁴ Bracker 1987, 194ff.

³⁵ Schultz Hansen 2009, 46f.

narkiet.³⁶ Her trådte de nationalliberale i karakter. Skønt principielt tilhængere af toldfrihed fandt man, at toldgrænsen skulle opretholdes, således at slesvig-holstenske varer blev dyrere i kongeriget. I forbindelse med toldreformen 1838 stillede de københavnske liberale forslag om en tillægsafgift på varer, der var indført uden om Øresund og bælterne.³⁷ Risikoen var, at man dermed drev provinsen i armene på Hamborg, men den risiko var man villig til at løbe i respekt for pleje af handelsborgerskabets interesser i København. Ganske vist var den kongerigske del af Helstaten stedt i stagnation og handlingslammelse i årtierne efter Napoleonskrigene, men viljen til at pleje snævre hovedstadsinteresser fejlede ikke noget. Det kunne der da også være en vis ræson i. Lübeck, der med sine 25.000 indbyggere var på størrelse med Altona, havde tætte handelsmæssige forbindelser til Fyn og Lolland-Falster, medens Hamburg var metropolen for jyderne. Som Erik Koed Westergaard ikke uden en vis realitetssans slår fast: "For mange var Hamborg næsten Vestjyllands hovedstad".³⁸ Nok så konkret kan det konstateres, at mellem en tredjedel og halvdelen af Jylland var hamburgersk valutaområde. Mand og mand imellem blev der brugt lybske og hamburgerske mønter.³⁹ Som Hans Schultz Hansen har formuleret det, var der i Hertugdømmerne – og, kan vi tillægge, betydelige dele af det sydlige Nørrejylland – tale om to hovedstæder: medens hovedstadsrollen politisk set blev spillet af København, "var Hamborg i økonomisk forstand altid Hertugdømmernes egentlige hovedstad".⁴⁰

Det var ind i en sådan sammenhæng med en benhård konkurrence mellem et økonomisk tilbagestående, men administrativt magtfuldt hovedstadsmiljø og et driftigt og progressivt centrum i Hertugdømmerne, at stænderforsamlingerne så dagens lys i 1834 som et tyskimporteret, progressivt bidrag til den danske nation.

VESTJYSK TRAFIK

I 1788 blev studehandelen givet fri efter at have været et adelsprivilegium gennem århundreder. Det betød et voldsomt opsving for det vestjyske landbrug, hvor der umiddelbart bag klitterne i engarealerne og ådalene fandtes en jord som i bonitet var på højde med den bedste i Danmark, og som dannede baggrund for en omfattende eksport af først heste, siden kvæg og stude. Alt hvad der kunne gå, kom ud at spadsere sydpå til de store markeder i bl.a. Læk og Husum og videre ned i Holsten. Ja, selv store flokke af gæs kunne man se på drivvejene sydpå. I de foregående årtier havde man overalt i Vestjylland været vidne til en række store "godsslagtninger", hvor rige bønder og bondelaug købte mange godser op, begyndende med opkøbet af Gudumkloster øst for Lemvig kort før jul 1757, hvor ti fæstebønder købte

³⁶ Frandsen 1996, 147.

³⁷ Ibid., 161.

³⁸ Koed Westergaard 1988, 198.

³⁹ Rerup 1982, 16.

⁴⁰ Schultz Hansen 2008, 35.

deres gårde til selveje ved en auktion.⁴¹ Fra omkring 1755 var der – på de gode jorder – hele sogne omkring Lemvig, hvor bønderne blev selvejere.⁴² Yderligere vind i sejlene fik det jyske og især vestjyske landbrug som følge af Napoleonskrigene og fastlandsspærringen. Tabet af flåden og Statsbankerotten i 1813 medførte en øget orientering mod Altona-Hamburg som det store handels- og kreditcentrum. Det var ligeledes herfra og i Tønning, det levende kvæg til England blev udskibet.

Denne transport sydpå, foranstaltet af velbjærgede lokale bønder, som ikke for-drede de store investeringer i andet end aflønning af drivere og opkøb af kvæg, svin og stude, udgjorde den ene tredjedel af den vestjyske trafik til Hertugdømmerne. Systemet blev båret oppe af et større økonomisk netværk af "kvægbaroner", som var indgiftede i hinandens slægter og som også kunne være gift med døtre af velstå-ende kolleger i Slesvig-Holsten. Ellen Damgaard har påvist en lang række af disse slægtskabsforbindelser op og ned langs Vestkysten.⁴³ Ifølge J.C. Halds oplysninger på baggrund af en uges rundrejse i Ringkøbing Amt i efteråret 1825 opkøbte en del af de mest velstående bønder deres stude i Thy og Salling, hvor kvaliteten var helt i top. Efter opdræt på Holstebro- og Lemvigegnen blev de så eksporteret sydpå; helt ned i Mecklenburg blev der handlet vestjysk kvæg, dvs. i et økonomisk-kulturelt ud-vekslingsnetværk, der strakte sig fra Thy og langt ned i Tyskland.⁴⁴

Hjemmehørende i denne afdeling er også de talrige arbejdsvandringer sydpå, som Kirsten Linde har undersøgt. Efter at have vandret sydpå langs studedriver-vejene eller langs strandkanten samledes piger og karle fra Vestjylland på de store "folkemarkeder", på bl.a. Reberbanen i Kolding eller foran Katdøren i Ribe Domkir-ke, for at aftale sommerarbejde hos marskbønderne.⁴⁵ På trods af den store mobi-litet og på trods af, at tjenestefolkene fraflytning fra de vestjyske sogne var større end tilflytningen, er der imidlertid sikre beviser for, at en væsentlig del af de unge efter endt sommertjeneste er vendt tilbage til hjemegnen og dermed har skabt mu-ligheder for en vis kulturel påvirkning.⁴⁶

Den anden store trafik udgjorde de købstadskøbmænd, der som hovedregel var efterkommere af de omtalte "kvægbaroner", som havde tjent godt med penge i 1700-tallet og i første halvdel af 1800-tallet. De stod stærkt i købstæder som Lem-vig, Holstebro, Ringkøbing og Varde. De nøjedes ikke med den lokale udfoldelses-scene, men sendte så småt deres sønner til Altona og Hamburg, senere Newcastle og London, for enten at gå i skole dér eller komme i handelslære for derefter at slå sig ned som kvægimportører og handelsmænd. Disse sønner, der ofte blev gift med kvinder fra de lokale pendantmiljøer, udgjorde forposten i de åbne vestjyske sam-funds orienteringer syd- og vestpå; både til lands og til vands. Sejltiden spillede her

⁴¹ Kaae 1984, 39.

⁴² Damgaard 1991, 16.

⁴³ Damgaard 1993.

⁴⁴ Hald 1833, 193.

⁴⁵ Linde 1993.

⁴⁶ Linde 1996.

en ikke ubetydelig rolle. Det kunne tage op til fjorten dage at sejle fra Lemvig til Aarhus, medens man med den rette vind kunne sejle til Altona på tre dage og nå Englands østkyst på 5-7 dage.⁴⁷

Den blokering, som tabet af Hertugdømmerne indebar, blev opvejet af en omfattende trafik på London og især Newcastle, som Esben Graugaard har undersøgt, hvor der i årene 1876-1892 boede hele tyve kvæggrossister i Newcastle.⁴⁸ Trafikken ophørte ikke før end i 1890'erne, hvor englænderne benyttede et påskud om mund- og klovsyge i Danmark til en beskyttelse af importeret frosset kød fra kolonierne.

Den tredje store gruppering var bondeskipperne og rederne på Vestkysten med Fanø og Ho Bugt som centrum. Kendetegnende er, at deres virksomhed var tilknyttet små ladepladser og landingssteder med sejlads dels i Vadehavet, hvor Altona og Amsterdam var de store mål, dels i Skagerrak, hvor nogle skippere også sejlede til Norge.⁴⁹ Op til midten af 1700-tallet havde Varde med udskibningshavn i Hjerting og ikke mindst Ribe med Rømø været toneangivende for den vestvendte eksport. Det ændrede sig i løbet af 1700-årene, især efter at Fanøs befolkning i 1741 købte deres ø fri af kronen og nu ikke længere var tvunget til at gå over Ribe.⁵⁰ Nu kunne øens handelsflåde for alvor sætte fart og selv score fortjenesten på lovligt grundlag. I 1780'erne og 1790'erne fik man for alvor vind i sejlene. Destinationerne for sejladsen var i årene efter 1800 både Holland, Tyskland, Norge og Storbritannien, medens det ved midten af 1800-tallet især var til norske, baltiske og engelske havne, sejladsen gik.⁵¹ På det tidspunkt var Fanø totalt dominerende som provinsens største handelsflåde. Det satte jernbanerne og dampskibene en effektiv stopper for, men i hen ved 200 år havde der her været et livligt centrum for eksport af danske varer ud i alle verdenshjørner og en kun ringe forbindelse med København.

Takket være bondeskipper Søren Raschs optegnelser, udgivet af H.K. Kristensen i 1977, kan vi danne os et indtryk af den vestjyske skudehandel. Hans manuskript tager sin begyndelse i 1792, hvorefter han hvert år indtil sin død har foretaget optegnelser, så vi kan følge hans færden i detaljer. Han var født i Ho i bunden af Ho Bugt 1783 og døde sammesteds 1848. Sin styrmandseksamen tog han i Bergen 1808⁵² og kom i det hele taget vidt omkring. Inden Englandskrigene gik farten mestendels til Holland. Herefter var hans trafik størst til Altona, Hamburg, Stade og Cuxhaven ved Elbens udmunding, som han år efter år refererer til og bl.a. roser for frihandlen dér. I Altona afsatte han landbrugsprodukter og jydepotter, medens han bragte kolonialvarer og andet handelsgods tilbage til Vadehavet.⁵³ Altona beskriver han i rosende vendinger, som fx i optegnelsen for 1840:

⁴⁷ Damgaard 1993, 157.

⁴⁸ Graugaard 1993, 167.

⁴⁹ Guldberg 2010.

⁵⁰ Hahn-Pedersen 1993, 107.

⁵¹ Ibid., 111f.

⁵² Kristensen 1977, 37.

⁵³ Plough 2010

Altona, hvortil jeg 1798 gjorde min første udflugt til søs, en fri og yndig handelsplads, er vokset således i min tid, at den måler sig med en af de største her i landet. Hvad er årsagen? Frihed, ingen told! Det giver den lejlighed til at huse og handle for hamborgerne, betydelige varemængder kommer og går ind og ud, sætter flere hundrede hænder i værk uden at generes af told, konsumtion m.m., der lægges i vejen for den stræbsomme.⁵⁴

Han er tydeligvis liberalt indstillet, men patriotisk mere end national. Der er langt til en københavnsk nationalliberalisme. For ham udgør det indre af Jylland en besværlig barriere og grænse i forhold til hovedstaden. Men der er til gengæld også kvaliteter nok vestpå:

derimod [er] den vestlige kyst mere behagelig, mere gæstfri og mere beskeden at færdes iblandt, og som min erfaring altid har lært mig, at de bedste og beredvilligste folk er ved søkysterne, allerhelst hvor der blandt disse gives søfolk. Man finder der mere civilisation, et mere habilt og fordomsfrit væsen end når man rejser blandt bondestandens ringere befolkning.⁵⁵

Nogen beskeden mand var Søren Rasch aldrig. Man skal nok benytte citatet mere som udtryk for en selvsikker vestjysk selvforståelse hos en stærk enkeltperson end som et bevis for en generisk holdning. På den anden side er der talrige eksempler i hans optegnelser på, at han nedfælder det, han mener, vil falde i god jord. En vis klangbund for hans udsagn med dets djærve selvbevidsthed må man derfor nok kunne påregne.

NORDENFJORDSK SKUDEHANDEL

I Skagerrak foregik der en livlig skudetrafik fra 1600-årene og langt op i 1800-tallet, men der foregik også handelsmæssig trafik i Kattegat, hvor svenskerne sejlede på både Eiker ved Drammen og Kristiansand.⁵⁶ Mest omfattende var dog handelsorbindelserne mellem Sydnorge og Nordjylland med ladepladser og skudehavne. Allerede i begyndelsen af 1600-tallet landede nordmændene tømmer i Nr. Lyngby og Furreby, hvor de lokale så kunne servicere dem med "ølsal og andet", som der står på en mindesten i Løkkens anlæg.⁵⁷ Takket være især lokalhistorikeren Carl Klitgaards omfattende studier i skudehandelen mellem Norge og Jammerbugten kan vi danne os et indblik i trafikken. Den strakte sig fra Klitmøller i Thy op til Hirtshals, hvor pakhuset i Tornby, hvor varerne blev opbevaret inden de blev fragtet videre til købmandshandelen, den dag i dag vidner om den omfattende skudehandel på Norge i 1700- og 1800-årene. Fra Thys vestkyst til Norges sydkyst er der lidt

⁵⁴ Kristensen 1977, 159.

⁵⁵ Ibid., 62.

⁵⁶ Tveite 2007.

⁵⁷ Brock 2002, 150.

over 100 km.; en distance der med gunstige vindforhold med sejlskib kunne tilbagelægges på ca. otte timer, dvs. fra morgen til aften.⁵⁸

Fra Norge blev der især eksporteret tømmer, kakkelovne, tran, slibesten og jern, medens der fra Danmark fortrinsvis blev sendt korn nordpå. Skudehandelen synes at have taget et voldsomt opsving i sidste halvdel af 1600-tallet med opkomsten af sejlende bondekøbmænd. Årsagen var indførelsen af konsumtionsskatten på landbrugsprodukter ved indførsel til købstæderne, den såkaldte porttold. Den bevirkede, at landboerne søgte til kystpladserne med deres varer i stedet for til købstæderne. Indtil da havde især thyboer og hanniker taget teten; efter 1670 begyndte også vendelboerne at skudehandle, om end selvejere fra Klitmøller og Hanherrederne fortsat var toneangivende, hvilket selvsagt var en torn i øjet på købstaden Thisted. Effekten heraf var en kraftig vækst i ladepladserne på Sørlandet, hvor Risør, Arendal, Mandal, Grimstad samt Kristianssand i løbet af årene ca. 1650-1850 udviklede sig til egentlige købstæder med et tydeligt dansk isæt i befolkningen.⁵⁹ Efternavne som Vendelbo, Harbo, Hjørring er indikationer herpå. Det er ligeledes blevet gjort gældende, at talesproget i disse egne var præget af dansk, hvad angår både tonefald og den karakteristiske klusilsvækkelse af konsonanterne p, t, og k efter en vokal.⁶⁰

Skudehandelen i Han Herred omfattede også mindre steder som f.eks. Trandum Strand, hvor Lars Bonderup i 1834 fik bevilling til at drive skudehandel på både Norge og England.⁶¹ Pakhuset i Tornby er et andet synligt bevis på, at også mindre lokaliteter var involveret. Også ved Slettestrand var der ladeplads fra omkring 1810. Der var endvidere skudehandelspladser i mindre bebyggelser som Stenbjerg, Lønstrup og Kjøl. Skudehandelen i Han Herred samt Klitmøller og Vigsø havde sin blomstring i tiden op til ca. 1840. I 1683 var der 10 skuder hjemmehørende i Klitmøller, i 1769 endog 13.⁶² Indtil da havde Limfjorden været lukket mod vest, men efter stormfloden 1825 og åbningen af Agger-Thyborønkanalen blev centret for skudehandelen rykket nordpå, hvor Løkken nu blev hovedstedet for sejladsen. I de 15 år mellem 1857 og 1871 udklareredes der her ca. 71 skibe årligt, eller 1.070 i alt, hvoraf 240 var norske. Ikke sært at man på begge sider af Skagerrak oplevede sig som en del af et kulturelt fællesskab, som blev forbundet af havet. Carl Klitgaard taler om både en økonomisk og en befolkningsmæssig indvirkning med talrige familieforbindelser.⁶³ Alene i hans undersøgelse af slægten Toft fra Klim er han stødt på flere norske medlemmer.⁶⁴ Så livlig var trafikken tværs over Skagerrak, at det i en klage fra Aalborg Købmandslaug til stænderforsamlingen i Viborg hedder sig, at størstedelen af Vendsyssels og Han Herreders landbrugsprodukter udførtes over

⁵⁸ Hvidtfeldt 1935, 63.

⁵⁹ Klitgaard 1939, 636.

⁶⁰ Hald 1978, 105.

⁶¹ Klitgaard 1956, note 10.

⁶² Klitgaard 1939-41, 641f.

⁶³ Klitgaard 1932-34, 383.

⁶⁴ Klitgaard 1942.

Vestkysten, ligesom de fleste af de købmandsvarer, der blev indført, også kom til landet ad den vej gennem bonde- og skipperprang. Til gengæld kom der så for lidt i toldkassen i Aalborg.⁶⁵

I 1871 kom jernbanen fra Nørresundby til Frederikshavn, hvor den fortsatte til Skagen fra og med 1890. Som konsekvens heraf blev den nordjyske skudehandel langsomt bragt til ophør. Men da havde trafikken også været ved i hen ved 300 år og været en væsentlig del af den nordjyske selvforståelse.

Dette fører os frem næste problemstilling: hvorledes kunne det gå til, at denne del af Danmarkshistorien ikke er kommet frem i lyset?

UDRENSNINGERNE I KULTURARVEN

– MONOCENTRALISME OG ENSTRENGET KULTURARV

Kulturarven i Danmark har i to tempi været udsat for en kombination af selektion, fremhævelse og glemsel. Første fase tog sin begyndelse i 1838, hvor Orla Lehmann i en blanding af hån og trussel uskrømtet advarede jyderne mod at have for tætte forbindelser til Hertugdømmerne og Hamburg.⁶⁶ Det var frykten for det stærkt ekspanderende Hamburg, der langt mere end København var det naturlige økonomiske centrum i Jylland for handel og omsætning, som spillede ind.⁶⁷

Handelsstanden i hovedstaden havde betydelige interesser i den nationale bevægelse og havde både politiske og økonomiske motiver til et brud med de tyske dele af monarkiet. Med sin politiske begavelse og sine retoriske evner spændte Lehmann nu i stigende grad nationalismen for den økonomiske og magtefterstræberiske vogn. Det nationale program med krav om Danmark til Ejderen, dvs. indlemmelse af Slesvig i kongeriget, indebar, at Holsten og Lauenburg kunne sejle deres egen tyske sø, og knyttede sig fint til kravet om en forfatning. Konflikten mellem centrum og periferi, eller måske snarere konflikten om, hvad der var centrum, og hvad der var periferi, blev nationaliseret.

Medvirkende hertil var, at man kunne hente skyts til denne retorik hos andre toneangivende kredse i hovedstaden. Her kom en kunstteoretiker som N.L. Høyen og kunstnere som H.W. Bissen på banen som centrale aktører inden for den nationalliberale kulturpolitik.⁶⁸ De blev flankeret af historikere, som også optrådte som de nationalliberales håndgangne mænd.⁶⁹ Fra slutningen af 1830'erne havde C.F. Allen skrevet på sin *Haandbog i Fædrelandets historie*, der betonedes at Slesvig "altid" havde været gammelt dansk land, som imidlertid via skæbnens ugunst var kommet i udanske hænder. Det nationale spil fik næring af kongens sprogreskriptudspil fra 1840 med henblik på en styrkelse af dansk sprogbrug i Hertugdømmer-

⁶⁵ Ibid., 386.

⁶⁶ Frandsen 1996, 197ff.

⁶⁷ Bjørn 1998, 54.

⁶⁸ Damsgaard 1993.

⁶⁹ Becker Christensen 1995, 446 ff.; Frandsen 2004, 21 ff.

ne, og i 1845 kom forbuddet mod den slesvig-holstenske trikolor, i 1846 Det åbne Brev af 8. juli der søgte at styrke Helstaten på bekostning af slesvig-holstenske interesser, og i 1847 loven af 28. januar der fastlagde en ny helstatsforfatning. Alle disse udspil gavnede nationalliberale interesser.

En, som befandt sig midt i orkanens øje, var den sønderjyske politiker Peter Hiort Lorenzen, der var glødende liberalist og regionalist. Hans store ideal var Eidsvollforfatningen, og han håbede på, at en lignende kunne blive indført for hans eget land, Slesvig.⁷⁰ Hans modersmål var den sønderjyske dialekt, ligesom han talte flydende tysk, medens hans evne til at udtrykke sig på rigsdansk var pauver. Det må derfor betragtes som en historiens ironi, at han er gået over i historien som den, der i stænderforsamlingen i Slesvig i 1842 første gang talte dansk – og ”vedblev at tale dansk”, som sekretæren dér, som var helstatsmand, noterede i referatet efter at have oversat talen til højtysk. Hiort Lorenzen har givetvis talt sønderjysk, som de fleste i forsamlingen i øvrigt ubesværet forstod. Han blev fra sit regionale ståsted lokket over på den danske side efter en kraftig bearbejdning af Orla Lehmann, der lovede ham, at liberalismen snart ville sejre i Danmark, og at foreningen af liberalisme og slesvig-holstenisme kunne varetages bedre af en ”dansk” nationalliberal Ejderpolitik end af de slesvig-holstenske liberale, der risikerede at komme i klørne på den reaktionære og opportunistiske Christian August, Hertug af Augustenborg. På efterfølgende møder i København fremgik det, at Hiort Lorensens ”rigsdansk” ikke tiltalte det københavnske bourgeoisie, der havde deres eget hovedstadslige lokalsprog som norm og mente, at det var denne norm, der skulle rettes ind efter.⁷¹ Det er formodentlig også en af årsagerne til, at en anden fremtrædende sønderjysk politiker, Laurids Skau, delvis blev lagt på is i hovedstaden, idet han var begyndt at optræde vel hovedstadsagtigt og ikke i overensstemmelse med den bondekofteskotisme, de hovedstadsliberale forventede af en mand fra Sønderjylland.⁷² Det slesvigske spørgsmål skulle de københavnske nationalliberale nok selv håndtere. Der skulle regeres *for* folket, ikke *af* folket.

Det er blevet hævdet, at Helstaten blev sprængt af nationale årsager. Det er ikke rigtigt. Helstaten – hvad angår dens tyske dele – blev bragt til ophør, fordi Danmark var en enevældig stat med en voldsomt centralistisk struktur, som ikke kunne forstå, at denne centralisme var undertrykkende i forhold til andre dele af riget, og som desuden i sin rede havde en gøgeunge i form af de nationalliberale, der var parat til at ofre ikke kun Helstaten men også liberale principper i såvel politisk som økonomisk henseende til fordel for pleje af egeninteresser.⁷³ Der var i København kræfter, der brugte nationalismen særdeles aktivt, således at denne dybest set fredelige ideologi blev anvendt til fremme af en aggressiv politik, som begyndte med

⁷⁰ Fink 1955, 139.

⁷¹ Pedersen 2005.

⁷² Gregersen 1967.

⁷³ Kayser Nielsen 2009, 178ff.

en borgerkrig og sluttede med en national centralisme og et kulturelt monopol, som kom til at sætte rammerne for overlevering af en kraftigt reduceret kulturarv.⁷⁴

Anden fase udgøres af begivenhedskomplekset omkring 1864 og konsekvenserne heraf. 1864 betød et stort tab for Danmark som helhed, men der var kredse, som ikke desto mindre nød særdeles godt heraf. Én ting var afståelsen af Hertugdømmerne, som betød et væsentligt tab, hvad angår både territorium, indbyggere, driftighed og udviklingsduelighed. En tredjedel af landet måtte afstås.

En anden, hyppigt overset følgevirkning var det tab af en centrum-pluralisme, som afståelsen af Hertugdømmerne indebar. I første række medførte det tabet af Holsten og dermed Altona som landets næststørste by, der med nærheden til Hamburg havde udgjort Helstatens andet store centrum. Holsten blev ramt af glemsel og fortrængning, medens Slesvig fik tildelt rolle som Danmarkshistoriens begrædelige *lieu de mémoire*. Med Steen Bo Frandsens ord blev Ejderen en grænse mellem erindring og glemsel.⁷⁵

Yderligere en ledsageeffekt var den svækkelse af den vestjyske orientering i eksportsammenhæng i retning af Tønning, Husum, Elmshorn og Altona-Hamburg, som anlæggelsen af Esbjerg havn med en jernbaneforbindelse direkte til og fra hovedstaden skulle råde bod på. Det var medvirkende til at reducere betydningen af de mange decentrale centre langs den jyske vestkyst. Konsekvensen heraf var en skæbnesvanger centrum-monopolisering, der nu kunne koncentrere sig om hovedstaden og eliten dér. Det samlede resultat heraf blev en udpræget glemsel af provins og periferi som helhed og en negligering af den tyske kulturarv i Danmark i særdeleshed, som stadig er fremherskende. Fredning af bygninger opført af tyske arkitekter hører fortsat til undtagelsen. Fredning af jernbanestationer og skolebygninger, som der ellers er mange af rundt om i Danmark, finder ikke sted i Sønderjylland, fordi bygningerne er "tyske". Peter Dragsbo har i en undersøgelse heraf anført en stribe af ellers bevaringsværdige arkitektureksempler, som er blevet forbigået af netop denne årsag.⁷⁶ Den nationalliberale kulturarv, som blev initieret sidst i 1830'erne, er tilsyneladende særdeles levedygtig. Den nord- og vestjyske orientering mod vest og mod nord og altså ikke mod øst til hovedstaden er totalt "glemt" og overset.

Efter Helstatens sammenbrud bestemte den nye nationalstats historikere, hvad der skulle huskes, og hvad der skulle glemmes.⁷⁷ Begivenhederne i 1864 og monocentralismen med den tilhørende homogenisering af kulturarven indebar tilsidesættelse af den slesvig-holstenske og dermed multikulturelle kulturpåvirkning. Tabet af ikke mindst Holsten som kanal til Tyskland og dermed det europæiske

⁷⁴ Kayser Nielsen 2008.

⁷⁵ Frandsen 2009.

⁷⁶ Dragsbo 2005.

⁷⁷ Frandsen 2008, 351.

kontinent indebar sammen med skandinavismens hensygnen i det hele taget en udtørring og indsnævring af alle andre kulturelle impulser udefra. Man lukkede sig om sig selv i et snævert lille-dansk folkefællesskab. 1864 betød en forhærdelse af de kulturelle grænser ikke kun mod syd, men også mod vest og nord. Sluppet af med Altona og Holsten kunne man nu også glemme trafikken over Kattegat og Skagerrak og den florissante kvæghandel med England. Med den trinvis udvikling af jernbanenettet i det nye, "lille" Danmark, kunne København, som nu blev den førende industriby med tilhørende urbanisering og derved etablering af et nyt stort fødevaremarked, også i socioøkonomisk henseende fremstå som landets største "motor".

De åbne og porøse grænser forsvandt i samme ombæring som selvforherligelsen af hovedstaden og dens elite tog til i en jublende hyldelse til og dyrkelse af den danske nation, som nu blev konstrueret som et lyst hoved i hovedstaden og en tung og tilbagestående krop i periferien. Provinsen blev reduceret til bonderomantik med pittoreske interiører fra bondehjem og farverige fiskere, der op gennem 1800-årene gennemgående er malet, medens de står på land og yderst sjældent under arbejdet til havs.⁷⁸ Selv Fynbomalerne, der ellers bestræbte sig på en vis virkelighedsnær karskhed, anlagde en urban optik på arbejdslivet.⁷⁹ Det er en søndagskultur, vi ser. Selv her var det svært at sætte sig ud over de matricer, som opererede med en eksotisering af provinsen.

ALTERNATIV: KULTURARV SOM PROCESSER OG PORØSHED

Den norske kulturhistoriker Arne Bugge Amundsen har i en interessant artikel om erindringspolitik i Norge påpeget, at Larvik og det vestfoldske grevelandskab ligesom bondekulturen i "flatbygdene" nordøst for Oslo er svære at passe ind i den samlede norske nationalfortælling. De er for danske og for lidt bondske i betydning frit, fattigt og selvstændigt – i modsætning til den norske bonde som repræsenterede noget frit, højt, ægte og upåvirket.⁸⁰ Ifølge ham ville det imidlertid være reduktivt at overse kulturarven fra Larvik og omegn, for så vidt som den repræsenterer et korrektiv til den store norske nationalhistorie. I Larvik er der masser af danske spor, som er ildesete og oversete. På samme måde, kunne man tilføje, som trafikken nordpå fra Klitmøller, Blokhus, Løkken og Skagen er glemt og overset i den danske nationalfortælling. Larvik og omegn repræsenterer en særegenhed, som bør redendes fra tavshed og glemsel, mener han.

Imidlertid kan man stille spørgsmålet, om der kun er tale om korrektiv og særegenhed. For Danmarks vedkommende drejer det sig nok om mere end som så. I det mindste hvis man tager i betragtning, at Fanø i anden halvdel af 1800-tallet havde landets næststørste handelsflåde, er det tvivlsomt, om der kun er særegenhed

⁷⁸ Praëm 1962, 124.

⁷⁹ Guldberg 1997.

⁸⁰ Bugge Amundsen 2004.

på spil. Tværtom tegner der sig et billede af en nationalfortælling og en kulturarv, som mere har karakter af alternativ end af korrektiv.

Modsat essentialisternes tro på en "evig" og uforanderlig nationalisme siden Arilds tid og modsat konstruktivismens tro på en én gang for alle konstrueret, etableret og fast national kerne og retorik, påpeger nationalismeforskningen og den kritiske kulturarvsforskning af i dag, at nationalismen bliver aktualiseret, når den har relevans for eller kan sættes i forbindelse med folks liv. Det er derfor forkert at se nationalisme som en udelukkende rationel og målrettet politisk strategi. Nationalismen har også været et stærkt emotionelt anliggende, som det bl.a. kommer til udtryk i kampen om sangen i det dansk-tyske grænseland.⁸¹ Det er tilsvarende også formålsløst at søge efter én storslået teori, der kortlægger nationalismens væsen, ligesom det er vildledende at tænke sig én enestående løsning på nationale konflikter. Nationalismen kan ikke tingsliggøres som en selvstændig kraft, men må ses som et sæt af idiomer, praksisser og retoriske "possibilismer", som kan bringes til at virke i samklang med andre politiske og kulturelle muligheder.

I lyset af nationalismen som "possibilisme" virker det metodisk langt mere frugtbart at anskue nationalismens historie som procesforløb, og her i særdeleshed som noget der ikke kun er topstyret, men også "gøres" fra neden, hvor det er nærliggende at flytte fokus fra nationalismens centrum til periferi og randområder, nærmere bestemt til nationens grænser. Hovedtanken i den forbindelse er, at netop ved grænsen kan man se, at det nationale flytter sig, transformeres, ulmer og gløder, forsvinder, relativeres, aktualiseres og forskydes etc.⁸² Grænsen *er* ikke i essentialistisk forstand, men er snarere noget, der praktiseres. Omgangen med grænsen indskrives sig som en del af en række kulturelle processer, og må derfor udforskes i et performativt perspektiv. Dvs. at man skaber og vedligeholder grænsen i et fortløbende processuelt forløb, der har karakter af multiplicitet, idet grænsen simultant praktiseres på en række forskellige, men dog relaterede måder. Grænsen er omskiftelig, porøs og flertydig.⁸³ Den finder bestandigt sted: i en "forhandlingssituation", hvor der bydes til og fra. Væsentligt er det endvidere at operere med grænsen som "situationer", der sammen med visse grundlæggende mønstre kontinuert udføres forskelligt med forskellige former for performativitet, samt "relationelt" for så vidt som praktiseringen af grænsen altid har sociale hensyn og iscenesættelser som medspiller. Praktiseringen af grænsen forekommer aldrig i et socialt og kulturelt tomrum. Grænsen er hverken en vejbo, en paskontrol eller en streg på et landkort. Grænsen er en situation og en relation, hvor man udveksler, forhandler, afvejer, påvirker og påvirkes.

I en vandnation som den danske har de flydende grænser ved vandet, i havnene, på havet og på farten været mindst lige så betydningsfulde og betydningsmættede

⁸¹ Koldau 2008; Adriansen 2008.

⁸² Sandberg 2009.

⁸³ Kayser Nielsen 2005, 125ff.

som grænsen over land til Hertugdømmerne og til Tyskland. Lærer P. Pedersen fra Bjerregård på Holmslands Klit har i forbindelse med en stranding af det russiske dampskib S/S Wanda i 1902 ved Husby med en besætning, der fortrinsvis bestod af kinesere, beskrevet fordelene ved at bo ved den åbne havgrænse:

"Nok bor vi afsides herude i klitterne, men havet sørger rigtignok for vores belæring om alle ting fra jordens fjerne egne. Når vi tænker på børn inde fra hedesognene, langt fra vand og færdsel, hvor må vi så ikke være taknemmelige over at være født her på havsiden".⁸⁴

De strandede kinesere blev vist frem til fotografering i Ringkøbing. Også dette kommenterede lærer Pedersen:

Når vi ret betænker det, så er der noget menneskeligt også ved en kineser, og vi kunne se, hvorledes kineserne holdt sig til os, som de nu var bekendt med og stolede på. De genrede sig ved den opsig, de vakte. Det var ligesom den gang, vi var i teater i København, og alle de tunte københavnere skulle vende sig om og glo på os gennem kikglas, for vi havde jo sort krave på og vadmelsstøvler.⁸⁵

Når fiskerne på Læsø fortæller om møder med svenske fiskere fra Vestsverige, er det mødet, sammenligningen og udvekslingen, der er i højsædet. Man gik ombord hos hinanden for at akkordere om prisen på fisken, hvorefter man drak kaffe sammen, fortalte historier og udvekslede oplevelser fra den store verden:

"Vi kunne også nok få brød til, men deres knækbrød var vi ikke meget for at risikere vore tandstumper i. Derimod havde de nogle bitte franskrød, som vi flækkede og lagde smør på. De smagte gode. Og ellers kunne vi få knalder til".⁸⁶

Læsøfiskerne syntes, at svenskerne var hårdføre og nøjsomme og levede lidt tarveligt og spartansk: "Det eneste sted på dækket, hvor de kunne få en smule læ, var i stævnen, når fokken var nede. Så lå de med hovedet i røven af hinanden oppe langs med lønningen".⁸⁷

Man forbindes af kaffen og "knalderne", noterer forskelle og ligheder, som de forekommer i situationer og interaktioner – og sejler så hver til sit. Grænsens multiplicitet udgøres af et kontinuerligt *flow* af stabilisering og destabilisering udført af flydende heterogene netværk af forbindelser mellem sameksisterende sociomaterielle netværk, således at også grænsen kommer til at bestå af en klynge af forskellige sameksisterende versioner af grænsen i form af skiftende praktikker.

⁸⁴ Tarbensen Christensen 1995, 179.

⁸⁵ Ibid., 181.

⁸⁶ Espegaard 1978, 36.

⁸⁷ Ibid., 38.

AFSLUTNING

Og så kan vi vende tilbage til Kristi Himmelfartsdagen 2009. D-dagen på havnen i Hvide Sande. Den ene af de to harmonikaspillere den dag var Eigil Andersen, der har et langt liv som fisker bag sig. Han er gift med en kvinde fra Skagen og har ad den vej lært sig en del af det sømands- og sejladsrepertoire, som Fisker Thomas har holdt i hævd med forbindelser nordpå til Norge og Sverige. Eigil Andersen har selv medvirket til at videreføre den i det navnkundige spillemandsorkester i Hvide Sande med navnet *Krukker og Korsfisk* med sange og melodier fra dels Vadehavsregionen, dels den samlede vestkyst og nogle svenske sømandsvalse på repertoireet.⁸⁸ Orkestret blev samlet i 1980 og stod året efter for musikken ved Hvide Sandes 50 års jubilæum. Den kulturarv, som ikke blev belyst, da vi kiggede gennem nøglehullet, ført dertil gennem et tilsyneladende banalt-nationalt fænomen som madretter, deres tilbehør og tilberedning, har her levet sit eget, totalt upåagtede liv. På skrift og i radio og tv syner den ikke af meget. Man fristes til at mime Gottfrid Benns dik- tum: "Wovon man nicht reden kann, vom dem muss man singen".

KONKLUSION

Det har – på baggrund af Fernand Braudels udsagn om, at madkultur ikke kun er anekdotisk stof – været tesen i denne artikel, at madkulturen kan være en genvej til belysning af nationalfortællingen og kulturarven med dens mange skikkelser. Denne tanke knytter sig til en forestilling om, at nationalismen hverken er en uforanderlig størrelse eller en homogen størrelse, ej heller en størrelse der befinder sig i hovedstæder og andre centralismefortætninger; endsige en størrelse der er affødt af en kulturspredning fra oven. Kulturarv, nationalfortælling og national identitet er også et periferianliggende, som kan analyseres med en metodik, der har karakter af en "fra neden"-tilgang, og med en optik der har en ekstrovert transnational kulturarv for øje mere end en introvert nationalisme *für sich*. Denne transnationalistiske kulturarv, er det blevet påvist, stod i 1700- og 1800-tallet langt stærkere i periferien af Danmark end i hovedstaden.

En sådan tilgang kan også pege i retning af en anden fordeling af forholdet mellem land og by end den gængse, hvor byen dominerer sit bagland såvel økonomisk som kulturelt med hovedstaden som det mest karakteristiske eksempel. I eftersporingen af en alternativ kulturarv stødte vi med Vestjylland som det mest karakteristiske sted på en land/by-struktur, hvor købstæder som Lemvig og Ringkøbing var underordnet de mange små økonomiske kraftcentre på gårdene rundt om, og hvor "handlende bønder" ikke var afhængige af købstaden, men fortrinsvis brugte den som udskibningshavn og til køb af luksusvarer.

Begge dele har givet anledning til en fokusering på det, man kunne kalde en "pors" kulturarv, som har været åben og modtagelig for kulturpåvirkninger udefra og

⁸⁸ Estrup 2009.

gjort den spændstig og foranderlig, hvilket må reducere fristelsen til at anskue den som en kasse eller en ting. Kulturarven og den nationale identitet har været stedt i foranderlighed som andet og mere end et hovedstadsanliggende. Det er set i lyset heraf nærliggende at anskue den som værende indflettet i kulturel *transfer* og netværksforbindelser. Det er her, madkulturen kommer ind i billedet som et sådant stykke materiel kultur, der knytter sig til netværk og til det at "gøre" nationalisme, uden at der foreligger en bevidst strategi, og uden at der står skrevet nationalisme over portalen. Madkulturen på Vestkysten kan illustrere andre bidrag til det nationale end dem, som kan sættes i monrer på museer, puttes i højskolesangbøger, placeres i tekstsamlinger eller gøres til genstand for højtidelige ceremonier med reference til "store ideer" fra hovedstaden. Skal man tegne et portræt af den samlede danske kulturarv og nationale identitet, herunder også de dele som enten er gået i glemmebogen eller aldrig har vundet anerkendelse, må også kulturpåvirkningerne og netværksorienteringerne til Hertugdømmerne samt nordpå og vestpå medtages. Det kan man bruge madens kulturhistorie til, nemlig til at tegne et portræt af en anden og alternativ kulturarv end den homogent nationale og monovalente kulturarv. Der findes også en kulturarv i periferien, og den kan fungere som spor, der fører i retning af alternative måder at være dansk på.

Litteratur

- Adriansen, Inge 2008, "Et af de farligste agitationsmiddel, danskerne ejer" – Sønderydernes Blaa Sangbog", i: Anne Svånaug Haugan, Niels Kayser Nielsen og Peter Stadius (red.): *Musikk og nasjonalisme i Norden*. Porsgrunn: Høgskolen i Telemark, 41-65.
- Becker-Christensen, Henrik 1995, "Sønderylland i dansk historisk forskning", i: *Sønderyske Årbøger* 1995, 447-456.
- Bjørn, Claus 1998, "Den danske stat ved indgangen til 1848", i: Claus Bjørn (red.): *1848 – det mærkelige år*. København: Museum Tusculanum, 47-66.
- Bohman, Stefan 2008, "Musik som kulturarv og kanon", i: Lars-Eric Jönsson, Anna Wallete og Jes Wienberg (red.): *Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige*. Göteborg og Stockholm: Makadam, 121-136.
- Bracker, Jörgen 1987, *Hamburg. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Wendemarken einer Stadtgeschichte*. Hamburg: Ernst Kabel Verlag.
- Braudel, Fernand 1977, *Afterthoughts on Material Culture and Capitalism*. Baltimore og London: The Johns Hopkins University Press.
- Brock, Kirsten 2002, "Løkken ved havet", i: Michael Ax m. fl. (red.): *Havets Nordjylland*. Aalborg: Nordjyllands Amt, 150-157.
- Buciek, Keld 2008, "Kulturarv – integration, landskab og nationale identiteter", i: Lars-Eric Jönsson, Anna Wallete og Jes Wienberg (red.): *Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige*. Göteborg og Stockholm: Makadam, 65-82.
- Bugge Amundsen, Arne 2004, "Å gjenoppdage byen – lokal kulturhistorie i en ny tid", i: *Sophus. Historisk Tidsskrift for Larvik* 2004: 1, 21-30.
- Clavin, Patricia 2005, "Defining Transnationalism", i: *Contemporary European History* 14: 4, 421-439.
- Damgaard, Ellen 1991, *Lemvig. Langt væk? Fra hvad?* Lemvig: Lemvig Museum.
- Damgaard, Ellen 1993, "Cattle Trade in the 18th and 19th Century: A Question of Peasant Economy and World Orientation", i: Mette Guldberg, Poul Holm og Per Kristian Madsen (red.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet, 151-163.

- Damsgaard, Nina 1993, "Den nationalliberale kulturpolitik", i: Bjørn Poulsen og Ulrich Schulte-Wülver (red.): *Istedløven. Et nationalt monument og dets skæbne*. Herning: Poul Kristensens Forlag, 19-31.
- Dragso, Peter 2005, "Forsømt kulturarv i Sønderjylland", i: Inge Adriansen og Peter Dragsbo (red.): *Sønderjysk kulturarv*. Sønderborg: Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 118-123.
- Ehn, Billy og Orvar Löfgren 1990, *Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv*. Lund: Liber.
- Espgaard, Arne 1978, *Liv og sprog på svundne tiders Læsø*. Esbjerg: Fiskeri- og Søfarts museet.
- Estrup, Christian, "Musikken, livet, de glade dage", i: *Ywl o æ Kle't* 2009.
- Fink, Troels 1955: *Rids af Sønderjylland historie*. København: Schultz' forlag.
- Folke Ax, Christina 2009, "Kost og kystsamfund", i: Ole Hyldtoft (red.): *Kost og spisevaner i 1800-tallet*. København: Museum Tusculanum, 183-207.
- Frandsen, Steen Bo 1996, *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-1864*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Frandsen, Steen Bo 2004, "Det nya Norden efter Napoleon", i: Max Engman og Åke Sandström (red.): *Det nya Norden efter Napoleon*. Stockholm: Almqvist & Wicksell, 19-54.
- Frandsen, Steen Bo 2008, *Holsten i Helstaten. Hertugdømmet inden for og uden for det danske monarki i første halvdel af 1800-tallet*. København: Museum Tusculanum.
- Frandsen, Steen Bo 2009, "Ejderen som grænse mellem erindring og glemsel", i: *Historie* 2009: 2, 24-48.
- Graugaard, Esben 1993, "Danish Cattle Dealers in England in the Last Half of the 19th Century. An Introduction", i: Mette Guldberg, Poul Holm og Per Kristian Madsen (red.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet, 165-175.
- Gregersen, H. V. 1967, "Laurids Skau og Goldschmidt", i: *Sønderjyske Årbøger*, 1. halvbind 1967, 110-152.
- Grinder-Hansen, Keld 2008, "Kanon – et middel til at opnå samlingskraft i samfundet?", i: Lars-Eric Jönsson, Anna Walleto og Jes Wienberg (red.): *Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige*. Göteborg og Stockholm: Makadam, 149-165.
- Guldberg, Jørn 1997, "Malere, håndværkere, bønder og borgere. 'Fynboernes' natur", i: Jørn Guldberg og Lars Qvortrup (red.): *Fynboernes natur*. Odense: Odense Universitetsforlag, 51-107.
- Guldberg, Mette 2010, "Vadehavets havne og ladepladsen", i: *Sjæklen* 2009, 9-21.
- Hahn-Pedersen, Morten 1993, "From Cattle to Containers. A Cruise through Three Hundred Years of Seafaring in West Jutland", i: Mette Guldberg, Poul Holm og Per Kristian Madsen (red.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet, 103-116.
- Hald, J. C. 1833, *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, bd. 8: Ringkjøbing Amt*. København: Landhusholdningsselskabet.
- Hald, Kristian 1978, "Lidt om sproglige forbindelser mellem Nordjylland og Syd norge", i: Peter Kr. Iversen, Knud Prange og Sigurd Rambusch (red.): *Festskrift til Johan Hvidtfeldt*. København, 105-113.
- Henningsen, Lars N. 2008, "Mønsterregion i det danske monarki 1721-1814", i: Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Sønderjyllands historie indtil 1815*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 333-474.
- Hvidtfeldt, Johan 1935, "Skudehandelen i det 17. århundrede", i: *Jyske Samlinger*, 5. Rk, 2, 29-79.
- Höjer, Henrik 1999, "Snabbätning, siffror och samhällsförändring. Något om statistikens roll i det svenska nationsbygget", i: Lars Pettersson (red.): *I nationens intresse. Ett och annat om territorier, romaner, röda stugor och statistik*. Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia 29, 13-42.
- Jansson, Torkel 1995, "Från stormakt till smånation. En väv av ekonomisk-politiska och socio-kulturella trådar", i: Stellan Dahlgren, Torkel Jansson og Hans Norman (red.): *Från stormakt till smånation*. Stockholm: Tiden, 23-34.
- Jónsson, Guðmundur 1997, "Changes in Food Consumption in Iceland ca. 1770-1940", i: Johan Söderberg og Lars Mangnsson (red.): *Kultur och konsumtion i Norden 1750-1950*. Helsingfors: FHS, 37-60.
- Kayser Nielsen, Niels 2005, *Steder i Europa. Omstridte byer, grænser og regioner*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

- Kayser Nielsen, Niels 2008, "Kulturarv i det dansk-tyske grænseland – nationalliberalismens lange skygger i en centralistisk nation", i: Lars-Eric Jönsson, Anna Wallette og Jes Wienberg (red.): *Kanon og kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige*. Göteborg og Stockholm: Makadam, 221-246.
- Kayser Nielsen, Niels 2009, *Bonde, stat og hjem. Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Klitgaard, Carl 1932-34, "Den nordjyske Skudehandel", i: *Jyske Samlinger*, 5, Rk, 1, 383-392.
- Klitgaard, Carl 1939-41, "Nordjylland og det norske Sørland. Skudehandelens Indvirken paa Befolkningsforholdene", i: *Historisk Tidsskrift* 10. Rk, Hefte 5, 626-657.
- Klitgaard, Carl 1942, Slægten Toft fra Klim, i: *Historisk Aarbog for Thisted Amt* 1942, 201-236.
- Klitgaard, Carl 1956, "Fra Han Herrederne", i: *Historisk Aarbog for Thisted Amt* 1956, 9-22.
- Koed Westergaard, Erik 1988, *Danske egnsretter Fra det gamle danske køkken*. København: Lindhardt og Ringhof.
- Koldau, Linda Maria 2008, "German political songs used against the Danish in the 1840s to 60s", i: Anne Svånaug Haugan, Niels Kayser Nielsen og Peter Stadius (red.): *Musikk og nasjonalisme i Norden*. Porsgrunn: Høgskolen i Telemark, 11-39.
- Kristensen, H. K (udg.) 1977, *En dansk bondeskipperes historie. Fra englandskrigens og skudehandelens tid. Søren N. Raschs optegnelser*. Historisk Samfund for Ribe Amt.
- Kulturministeriet (udg.) 2006, *Kulturkontakten – særnummer Kulturkanon*.
- Kaae, Bue 1984, "Bonden i Vestjylland i 1700-tallet", i: Flemming Just (red.): *Arbejdsrapport om Vestjyllands udviklingshistorie*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag, 20-52.
- Linde, Kirsten 1993, "West Jutland Work Migrations during the Nineteenth Century", i: Mette Guldborg, Poul Holm og Per Kristian Madsen (red.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet, 203-216.
- Linde, Kirsten 1996, "'Afgået til Ribe Marked for at søge tjeneste'", i: *Hardsyssels Årbog* 1996, 61-76.
- Pedersen, Karen Margrethe 2005, "Folkedansk og rigsdansk i Sønderjylland", i: Inge Adriansen og Peter Dragsbo (red.): *Sønderjysk kulturarv*. Sønderborg: Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 142-147.
- Plough, Mariann 2010, "Ho Ladeplads", i: *Sjæklen* 2009, 23-33.
- Praëm, Jørgen 1962, *Den danske fisker i litteratur og billedkunst*. København: Dansk Fiskeriforening.
- Rendboe, John og Peter Dragsbo 2005, "Den industrielle kulturarv i Sønderjylland", i: Inge Adriansen og Peter Dragsbo (red.): *Sønderjysk kulturarv*. Sønderborg: Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 46-51.
- Rerup, Lorenz 1982, *Slesvig og Holsten efter 1830*. København: Politiken.
- Sandberg, Marie 2009, *Grænsens nærvær og fravær. Europæiseringsprocesser i en tvillingby på den polsk-tyske grænse*. Ph.d.-afhandling. København: Saxo-instituttet.
- Schultz Hansen, Hans 1994, *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Schultz Hansen, Hans 2008, *Holsten i Helstaten. Hertugdømmet inden for og uden for det danske monarki i første halvdel af 1800-tallet*. København: Museum Tusculanum.
- Schultz Hansen, Hans 2009, "Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918", i: *Sønderjyllands historie efter 1815*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 11-240.
- Stoklund, Bjarne 2009, "Kost og spisevaner på Læsø", i: Ole Hyldtoft (red.): *Kost og spisevaner i 1800-tallet*. København: Museum Tusculanum, 145-182.
- Tarbensen Christensen, Chr. 1995, *De nærer sig af vrag... Blandt strandfogeder, bjergere og redningsmænd mellem Nyminddegab og Thorsminde*. København: Foreningen Danmarks Folke-minders Skrifter.
- Tveite, Stein 2007, "Västgötane i norsk handel", i: Christer Ahlberger og Pia Lundqvist (red.): *Va-rans vägar och världar. Handel och konsumtion i Skandinavien ca. 1600-1900*. Göteborg: Skrifter från Historiska institutionen i Göteborg, 87-92.

NIELS KAYSER NIELSEN ER LEKTOR
VED INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET.

ABSTRACT

Kulturarv, nationalfortælling og national identitet er også et periferianliggende, som kan analyseres med en metodik, der har karakter af en "fra neden"-tilgang, og med en optik der har et transnationalt perspektiv for øje mere end en introvert nationalisme *für sich*. Denne transnationale kulturarv, vises det i artiklen, stod i 1700- og 1800-tallet langt stærkere i periferien af Danmark end i hovedstaden

Artiklen argumenterer for, at man med maden som indikator kan pege på en overset dansk kulturarv fra Nordjylland til Altona i Holsten, som peger ud over landets grænser og har en tydelig transnational karakter. Den nationalliberale samfundsforståelse med den monocentralisme, der blev et resultat af begivenhederne i 1864, har ikke kunnet levne plads til denne del af den samlede danske kulturarv og heller ikke til en forestilling om Danmark som et flercentreret samfund.

Skal man tegne et portræt af den samlede danske kulturarv og nationale identitet, må også kulturpåvirkningerne og netværksorienteringerne til Hertugdømmerne samt nordpå til Norge/Sverige og vestpå til England medtages. Herved kan der peges på en anden kulturarv end den homogent nationale og monovalente kulturarv. Der findes også en kulturarv i periferien, og den kan fungere som spor, der fører i retning af alternative måder at være dansk på.

AT VÆRE, AT VILLE OG AT HAVE – TRÆK AF LUKSUSLOVGIVNINGEN I DANMARK I 15 – 1600-TALLET

■ LEON JESPERSEN

INDLEDNING

I 15- og 1600-tallet omgav danske adelige sig i stort omfang med et luksusbetonet forbrug. Det afspejlede sig i klædedragt og i overdådighed ved sammenkomster i forbindelse med barsler, bryllupper og begravelser, men også ved et storstilet herregårdsbyggeri. Lovgivningsmæssigt forsøgte man at regulere og dæmpe overdådigheden, der bredte sig til dele af borgerstanden.

Et par eksempler kan illustrere lovgivningen. I 1654 udgik en forordning om ødselheden ved adelige bryllupper, begravelser og andre gæstebud. Den blev begrundet med "adskillig ofverflødighed i vertskaberi, klædedragt och unødig fortæring" m.m., "saa guds runde velsignelse til guds store fortørnelse [...] henvendes."¹ Det forordnes bl.a.:

Spisningen skal vere med kold køchen, som tilforne brugeligt hafver veret, saavit paa bordet kand faae rum och icke it fad at settes paa it andet; tilladis icke heller at bruge confiture eller nogen slags syltet tøjg i posteier eller anden mad. [Om begravelser bestemmes:] "Beslag paa ligkister maae icke vere uden den dødes vaaben och grafskrift med sorte jernhengseler paa kisten [...] Ald traaknipling, ingen undtagen, hvidsøm, strikning och udsydning paa lindet skal vere afskaffet..."²

Året efter – i 1655 – bestemtes det i en forordning om bryllupper blandt gejstlige og borgerstanden:

...da paa det enhver mere efter sin stand, end ubetengt med andre til skadelig exempel, sig kunde hafve aarsag at forholde, hafve vi ved vores rigens raads betenkende och samtycke derom ladet gjøre den anordning som følger:

[Gæsterne] Maa spise sex retter mad och icke mere, och det foruden nogen confect, skenke vin af kander och icke af glas.³

¹ Secher 1887-1918, bd. VI 1918, 161-164; citatet, 161.

² Sst., 162; 163-164, Forordning om ødselheden ved bryllupper, begravelser og andre vertskaber, 11. juli 1654.

³ Citaterne sst., 256 og 257: Forordning om bryllupper iblandt gejstlige og borgerstanden, 4. nov. 1655.

Den 2. maj 1610 udgik en forordning om bryllupper, faddere, barselskost og begravelse i København, hvor det reguleres, hvor mange gæster forskellige grupper må indbyde. For at kontrollere gæsternes antal,

da schall icke alleniste fogdens och byesens thiennere huer søndag till første predicken och høigmesse paaware och tæle, huor mange par mands och quindes personner, der følger huer brudgom och brud till och fra kircken, men och byefogden mett kemneren der foruden schulle fuldmacht haffue att lade brudgomen met deris schaffer och bryllups beder for dennom kalde, huilcke schulle fremblegge och offuergiffue richtig zedell paa alles deris naffne, som de till fæstindøll, bryllup eller fadder bedet haffue...⁴

I forordningen hed det videre, at: "Naar nogen borgerdaater schall vdredis till brud, da schall hende icke anden smøcke, end hendes stand mettfører, paasettis, jcke heller brudestolen vdi kircken anderledes att bepryde end met flamsche hiunder och tæcker, som en erlig borger sielff kand formaa".⁵

Dette er blot nogle eksempler på en umiddelbart ejendommelig lovgivning, der ned til mindste detalje regulerede folks klædedragt og gæstebud ved dåb, bryllupper og begravelser. Detaljeringsgraden synes ikke at kende nogen grænser, når man i forbindelse med begravelser lovgav om ligfølgets størrelse, antallet af vokslys, ligkistesøm, hvad der måtte serveres, samt hvornår og hvor længe begravelsen måtte finde sted. Tilsvarende detaljerede regler fandtes for bryllupper, hvor mange retter og hvilke drikkevarer, der måtte serveres, om det var kolde eller varme retter, om der måtte anvendes drikkeglas osv. De tre eksempler afspejler, at lovgivningens gennemgående formål var – for hver stand – at definere et "passende" forbrug især i forbindelse med gæstebud og klædedragt. Lovgivningen havde en funktion i opretholdelsen af standssamfundet ved at tillade adelen andre statusudtryk end øvrige stænder. Men lovgivningen opfyldte også andre formål.

Luksuslovgivningen var hverken begrænset til 15-1600-tallet eller til Danmark. Den har rødder i middelalderen – den ældste, danske luksusforordning er fra 1283 – og lovgivningen kendes fra andre europæiske lande, men den var tæt i 15-1600-tallet. Umiddelbart en bizar lovgivning. Den adelige luksus og lovgivningen mod den er blevet bedømt forskelligt gennem tiden.

I det følgende skal luksuslovgivningen undersøges i adelsvældens tid (1536-1660) med henblik på at diskutere dens formål og funktion.⁶

⁴ Nielsen 1872-1887, bd. I 1872, 587.

⁵ Sst., 586.

⁶ Det følgende har delvis karakter af en sammenskrivning af mine tidligere artikler om statuskonsumtion og luksuslovgivning: Jespersen 1990, 26-34; samme 1997, 169-195; samme 2001, 369-397; samme sst., 478-496. – Vedr. dansk luksuslovgivning jf. Petersen 1982; Skaarup 1993, 130-145; Frøsig 1969, 377-402. Troels-Lund u.å.

TIDLIGERE FORSKNING

Omkring år 1900 finder vi to tolkninger, der i lang tid kom til at præge udforskningen af 15-1600-tallets forbrugslovgivning. Den ene opfattelse var den aristokratfordømmende historieskrivning, der prægede en del af 1800- og begyndelsen af 1900-tallets historieskrivning, og som blot så adelens luksusforbrug som udtryk for en nydelsessyg og degenereret stand.⁷ Frem gennem 1900-tallet finder vi et stadig mere nuanceret syn på 15-1600-tallets adel. Det gjaldt ikke blot adelstandens kompetencer, men revurderingen omfattede også luksusforbruget, der blev sat ind i nye rammer.

Den anden retning satte forbruget og lovgivningen mod det ind i en større samfundsmæssig og social sammenhæng, hvor forbrug er blevet tillagt en statusfunktion og blev social markør i en kamp om symboler og identitet. Dermed bliver luksuslovenes detaljerede og petitesseagtige reguleringer også lettere at forklare. Denne retning er repræsenteret af forskere som Thorstein Veblen og Georg Simmel. En senere repræsentant for retningen, Lawrence Stone, fremhævede i 1965, "conspicuous consumption serves a social function as a symbolic justification for the maintenance or acquisition of status".⁸

I den sidste menneskealder har udforskningen af forbrug i høj grad været præget af Norbert Elias' og Pierre Bourdieus tilgange. Centralt i Elias' arbejder står de samfundsmæssige centraliseringstendenser i tidlig-moderne tid og specielt den betydning, hofkulturen fik for civilisationsprocesserne i samfundet.⁹ Det var nu ikke blot et spørgsmål om eksempelvis økonomisk styrke, men om dannelse, manerer, opførsel, klædedragt, byggeskik m.m. I den forbindelse kunne der udvikle sig en "höfische Konkurrenz", en kappestrid om kongens gunst m.h.t. embeder.

Bourdieus nu klassiske værk *La distinction* er blevet oversat til flere sprog.¹⁰ Bourdieu så hverken en overensstemmelse mellem "klasser" og smag eller en automatik mellem sociale forhold og symbolsk repræsentation. I stedet for klasser og barrierer opererede han med en social arena, bestående af hierarkier, og på tværs af classeskellene kunne der være tale om dominerende og dominerede. Han opfattede forbrug som kulturelt betinget, især præget af den socialisering, der fandt sted som barn, men også som påvirket af habitus-begrebet, et individuelt betinget handlingsmønster, der også var præget af individets erfaringer. Hvordan en person handler i en given situation, afhænger således af vedkommendes samlede evne til at håndtere situationen, men denne tilsyneladende frihed er begrænset af den pågældendes habitus og "kapitaler".

Bourdieu opererer med fire slags kapitaler: økonomisk, social, kulturel og symbolsk kapital. Den økonomiske kan være velstand i penge eller jord, den sociale re-

⁷ Som eksempler på denne retning står bl.a. Gustav Bang, S.M. Gjellerup og J.A. Fridericia.

⁸ Stone 1965, 185. Simmel 1904, 130-155; Veblen 1899.

⁹ Elias 1983. Tysk udgave 1969.

¹⁰ Bourdieu 1984. Fransk udgave 1979.

præsenterer familie-, netværks- og venskabsrelationer, mens den kulturelle rummer uddannelse, kvalifikationer og smag. Den symbolske kapital, der opsummerer de andre kapitalformer, er så at sige omverdenens samlede bedømmelse af vedkommendes sociale anseelse og status, men bedømmelsen varierer, afhængig af hvilket felt (del af det sociale liv) den foretages ud fra. De enkelte kapitaler har forskellig værdi og anseelse i forskellige dele af samfundet.

Bourdieu's terminologi og indfaldsvinkel har nogle klare fordele, men også begrænsninger i relation til stændersamfundet. I 15-1600-tallets danske stændersamfund udgjorde stænder- og privilegieskellene ikke blot nogle veritable barrierer, men de baserede sig på en lovfæstet ulighed, der også inddrog og påvirkede forbruget. En stændergraderet forbrugslovgivning sætter således nogle af Bourdieus mekanismer ud af kraft eller gør dem ulovlige. Som det vil fremgå af det følgende, kan der iagttages flere eksempler på individuelt betingede forbrugsmønstre (som udtryk for habitus), men perioden var især præget af borgerstandens imitation af adelens forbrug, selv om der også kan ses eksempler på, at borgerlige f.eks. fastholdt deres traditionelle klædedragt, hvad der både kan tolkes som udtryk for socialisering, og at de ville sætte standarden m.h.t. mode.

I relation til Bourdieus teori kan der imidlertid iagttages en vis sammenhæng mellem økonomisk formåen og forbrug. De ændrede økonomisk-sociale forhold muliggjorde f.eks. et større forbrug, der kunne problematisere opfattelsen af en "passende" standsdragt. En adeligs forbrug kunne udfordres, dels af uadeliges imitation af adelskulturen, dels af standsfællers kostbare bestræbelser på at følge den sidste mode.¹¹ Mens der ikke er nogen nødvendig sammenhæng mellem forbrugsmønster og økonomisk-sociale forhold, er forbrug i sidste ende afhængig af det økonomiske fundament, herunder af kreditværdigheden. Bourdieus teori om socialisering passer umiddelbart på adelens tankegang, selv om adelige naturligvis også har handlet ud fra habitus. Når borgerstanden efterligner adelskulturen, og både borger- og adelstanden ændrer livsstil, har vi her et ikke særlig udforsket spil mellem socialisering og habitus. Borgerstanden kunne f.eks. have et syn på penge, handel og økonomisk rationalitet, hvor opmærksomheden retter sig mod det rationelle i at trænge ind i adelens "symbolfællesskab". Både for den enkelte adelsmand og for lovgiverne var den ændrede økonomisk-sociale lagdeling mellem stænderne og inden for stænderne et problem, og det blev stadig vanskeligere at definere og begrunde en både passende og uændret standsdragt.

Efter aristokratfordømmelsen og frem gennem 1900-tallet er adelen blevet rehabiliteret på flere måder. Også det luksusbetonede forbrug er blevet bedømt mildere og inden for andre rammer. Forbrug kan ses som en form for synliggørelse under en konkurrence om gunst, embedstildeling m.m., altså en investering i karriere. Lawrence Stone har for Englands vedkommende fremhævet, at adelens ødselhed

¹¹ Se generelt Bogucka 1976, 23-41.

ikke kun resulterede i en kapitaleksport, men at den også satte liv i økonomien ved at stimulere en hjemlig vareproduktion. De sektorer, der tilfredsstillede elitens statuskonsumption, viste en særlig dynamik. Naturligt nok koncentrerede væksten sig især til hovedstaden (London).¹²

I Sverige har luksusforbruget været undersøgt under forskellige vinkler. Margareta Revera har som Lawrence Stone set statuskonsumtionen som årsag til en økonomisk omfordeling og til udviklingen af en pengeøkonomi. Den satte en specialiseret håndværksproduktion igang, ligesom den kunne gavne bønderne som producenter og arbejdsfolk.¹³ Konjunkturer, skatter samt offentligt og privat forbrug medførte en større økonomisk omfordeling, der viste borgerstandsgrupperes stadig større økonomiske betydning. Peter Englund har behandlet forbruget i relation til adelsideologien og netop fremhævet den manglende – eller omvendte – sammenhæng mellem forbrug og rigdom, hvor nedadgående økonomiske konjunkturer for adelen netop begrundede et større forbrug: "Ju mer marken gungade under deras fötter, desto mer hängav de sig åt lyx [...]"¹⁴ Kaj Janzon har undersøgt forbrugets rationalitet som karrierebefordrende, og Kekke Stadin har set det under et genusperspektiv.¹⁵ Disse svenske undersøgelser indgår som inspiration for det følgende. Hele luksusforbruget og lovgivningen mod den kan relateres til en kamp om symboler mellem forskellige sociale grupper, og afspejler nogle omfattende samfundsmæssige strukturændringer i 15-1600-tallet. Det er især dette aspekt, der skal behandles i det følgende efter et kort rids af luksuslovenes forskellige begrundelser.

LUKSUSLOVENES FORMÅL

Luksuslovene havde følgende formål:

- Et moralsk / religiøst formål, hvor overdådighed bl.a. opfattes som gudsbespøtteligt.
- Et økonomisk-socialt formål, hvor begrænsninger i overdådighed skal beskytte økonomisk svage, der vil efterligne mere velstillede forbrugsmønstre.
- Et statsfinansielt formål, hvor begrænsningerne i "merkantilistisk" ånd skal reducere import af "unyttige" varer.
- Et genusperspektiv, der fremhæver henholdsvis det specifikt mandlige og kvindelige.
- Et samfundskonserverende formål, hvor såvel luksusforbrug som den lovgivningsmæssige regulering af den skulle understøtte den eksisterende opdeling i stænder.

¹² Stone 1965.

¹³ Revera 1984, 113-135; samme 1988, 103-131.

¹⁴ Englund 1989, 76.

¹⁵ Stadin 2005, 31-59; Janzon 1999, 197-226.

- En regulering af forholdet mellem kongemagt og adel, der havde samme samfundsbevarende formål.¹⁶

Det er især de to sidste punkter, der fokuseres på i det følgende.

LUKSUSLOVGIVNINGENS MORALSKE OG RELIGIØSE FORMÅL

I Danmark som i mange andre europæiske lande fandt "luxusforordningerne" om "overflødighed" ofte en religiøs eller etisk begrundelse. Ved en livsførelse i overflod og luksus ville man pådrage sig Guds vrede og straf. Denne sammenhæng stod helt klar for regeringen, da den i 1629 udlagde Danmarks nederlag i Kejserkrigen (1625-29) som "Guds vredes ris", Guds straf for et syndigt liv. Da krigen var brudt ud, blev der i 1626 forordnet bededage, hvor præsternes formidling af det moralsk og religiøst anstødelige i "overflødighed" indirekte kunne anvendes til støtte for kongens krig. Faren nærmede sig. Menigheden skulle uden yppighed og pragt aflægge lasterne og bede for kongen samt alle hans forsæt, råd og gerninger til menighedens velfærd,¹⁷ så bededagene reelt rummede et vagt forsvar for en defensiv krig ført med offensive midler.

Faren for gudsbespottelse og Guds fortørnelse og straf var en tilbagevendende begrundelse i luksuslovene. Ifølge en forordning fra 1576 om adelige begravelser resulterede den overdrevne indtagelse af drikkevarer i, at kirkegængerne mødte så berusede op, at de med "bulder och skreg" generede gudstjenesten.¹⁸ Regeringen indskærpede senere formaningerne m.h.t. drikkeri ved begravelser, og den regulerede også barselsøl, udskænkning ved ligvagt, ligesom kirkelige handlinger og sammenkomster skulle afvikles tidligt på dagen for at undgå overforbrug og gudsbespottelige handlinger.

De religiøse, moralske og sikkerhedspolitiske aspekter smeltede sammen i den danske menighedsforordning fra 1629. Her understreges det, at folks "lif, lefnit oc omgengelse" var lige så vigtig som kirkegang, beden og syngen.¹⁹ Sammen med nogle af de gudfrygtigste i sognet skulle præsten kontrollere den enkeltes livsførelse m.h.t. forhold, der netop var vanskelige at forfølge ved domstolene, og her nævnes bl.a. overflødighed og bekostning.

Med menighedsforordningen af 1629 ses befolkningens daglige livsførelse som et statsanliggende og en integreret del af sikkerhedspolitikken. Ikke mindst på den baggrund er luksuslovene blevet set som tiltag oppefra, som øvrighedens regulering og disciplinering af samfundet. Forholdene var imidlertid mere nuancerede. Præsten skulle selv foregå menigheden med et godt eksempel ved ikke at følge an-

¹⁶ Denne opdeling, som jeg har benyttet i tidligere arbejder (jf. n. 6), svarer stort set til den, der efterfølgende er lavet på globalt plan; jf. Hunt 1996.

¹⁷ Secher 1887-1918 bd. IV 1897, 350. Forordning om bededage, 25. sept. 1626.

¹⁸ Secher 1887-1918 bd. II 1889-1890, 37 (21. nov. 1576).

¹⁹ Secher 1887-1918 bd. IV 1897, 449. Forordning om kirkens embede 27. marts 1629, sst., 446-477.

dres nye påfund, men holde sig til tarvelige klæder, som sømmede sig for standen.²⁰ Og ifølge en ny forordning om bededage fra 1631, skulle præsten især prædike imod drikken, banden, nye hoffærdige klæder og opfordre menigheden til sparsommelighed "efter hvers vilkaar".²¹

ET PASSENDE FORBRUG FOR HVER STAND

En elite kan afgrænse sig på flere måder over for andre samfundsgrupper: gennem fødsel, rigdom, kvalifikationer, symboler m.m. I 15-1600-tallets Danmark var det gennem en varierende kombination af disse kriterier, men her samler interessen sig om adelens symboler som distinktion. Adelsens afgrænsning indebar dels, at den signalerede et fællesskab med standsfællerne, dels at den udelukkede andre fra dette fællesskab.

Gennem et "iøjnefaldende forbrug" ville adelen over for omverdenen udtrykke et krav om status og magt, men helt basalt også legitimere og opretholde et tilhørsforhold til en gruppe, som på nogle samfundsområder netop sikrede en forret eller eneret i forhold til andre stænder. Betegnelsen "iøjnefaldende" er velvalgt, for status og magt skulle synliggøres over for omgivelserne. Ved pragt og overdådighed viste man sin formåen og sin position i det samfundsmæssige hierarki, og i den udstrækning pragtudfoldelsen blev monopoliseret, enten p.g.a. dens bekostelighed eller p.g.a. lovgivning, der reserverede denne form for pragt for en bestemt gruppe, signalerede man både sit tilhørsforhold til gruppen – og udelukkelsen af andre.

Magt kan legitimeres på flere måder. Ved overensstemmelse mellem funktioner og privilegier eller ved en symbolsk retfærdiggørelse af social status. Der kan være tale om to forklaringer, men de kan også smelte sammen. Da rigsadmiral Herluf Trolle i 1565 udtalte, at adelen bar guldkæder og ville agtes for mere end andre, fordi den forsvarede landet, var der overensstemmelse mellem privilegier og funktioner, men også med den symbolske magt. Og alligevel repræsenterede Herluf Trolle ikke blot den gamle krigeradel, men havde også blik for betydningen af uddannelse. Han støttede både udlandsrejsende og oprettelsen af en skole, Herlufsholm. Adelsvældens mange "luksusforordninger", der regulerede forbruget, skulle sikre denne sammenhæng mellem status og symboler.

15-1600-tallets luksuslove var ikke mindst karakteriseret ved, at de for hver stand nøje regulerede klædedragt og forbrug ved gæstebud. Også adelens forbrug var underlagt begrænsninger, men det gennemgående princip var, at den gennem en mere pragtbetonet livsudfoldelse skulle adskille sig fra øvrige stænder. Forsøgene på at definere et "passende" forbrug for hver stand skulle etablere faste, sociale markører, der afspejlede identitet og tilhørsforhold til – og samtidig andres udelukkelse fra – en bestemt gruppe. Gradueringen af forbrug afspejlede et samfundsmæssigt hierarki, der har stået ganske klart for samtiden, fordi de sociale

²⁰ Sst., 475.

²¹ Sst., 530-534. Forordning om ordinære bededage 9. febr. 1631; citatet 531.

markørers koder er blevet forstået af dem, de rettede sig mod. Pragtudfoldelse i klædedragt eller ved gæstebud skulle over for omverdenen vise forskellen på adelige og uadelige.

Det fremhævede Hans Willumsen Lauremberg også i nogle skæmtedigte (1652), hvori han ironiserede over pyntesygen og tingenes foranderlighed.²² Denne afslørede sig bl.a. i klædedragt, sprog og titler. I et nyt liv ville han – p.g.a. den franske modes magt – være skrædder i Paris. Om den bestående standsforskel i klædedragt hed det: "Saa læng' hvert Lædemod udi sin Platz kand være, Saa læng' kand den fatzon aff Klæder bliffv' med Ære".²³ Videre skrev han:

At saadan Daarlighed oc lækkerlig Maneere
Gaar vældig nu i svang oc monne sig formeere
Aff fremmede Habit oc nye Klæder Dract,
Aarsag her til jeg ey retsindig kand betract
End at mand med sin Stand sig icke lader nøye.

Om adelens stilling hed det:

Den høye Adelstand skal være respecteret
Frem for en Borger her oc anden Middelstand
At alle oc en hver sin Ære nyde kand.
Saa maa jo vær'et Tegn ved hvilcket mand kand vide
I hvilcken Ordens Stand et Mennisk' monne sidde,
Oc slig udvortis Tægn sees bæst i Klædedract
Dog ey materien alleene i sin Pract,
Men ocsaa den Figur, Fatzon oc ny' Maneere
Ved hvilcken Stænder tre adskilde burde være.²⁴

Med fremhævelsen af "tegn" kan luksusforbrug som social markør og kode næppe udtrykkes tydeligere. Lauremberg sætter fingeren på det problem, at grupper inden for borgerstanden ikke blot overtog adelsmoden, "Saa snart at Adlen gjæff en mode ny monn' haffve, Strax maa hver Borgerske sig oc dereffter abe."²⁵ Men til tider overgik borgerne denne, så man kunne gå forbi en adelsmand i ringe klæder, mens man gjorde ære for folk i fløj, uden at kende deres stand. Lauremberg blev således indbudt til en købmand, der havde en stue så flot som en kongelig sal.²⁶

²² Lauremberg 1889. Wade 1996, 91-101.

²³ Lauremberg 1889, 24; jf. 3f., 13.

²⁴ Citaterne, sst., 27, 28.

²⁵ Sst., 29.

²⁶ Sst., 56ff., 97f.

Laurembergs digt afdækker luksuslovgivningens svagheder: 1) at den ændrede økonomisk-sociale lagdeling i samfundet muliggjorde, at dele af borgerstanden kunne pynte sig med "adelige" statussymboler og brød ind i det adelige symbolfællesskab. 2) At selv om Lauremberg ikke kan se fornuften i fremmede og nye klæder, og klædedragten var det bedste symbol på adskillelse af stænderne, så var det ikke "materien alleene i sin Pract, Men ocsaa den Figur, Fatzon oc ny' Maneere", der adskilte stænderne. Her kan hentydes til snittet, der kunne være standsbestemt, men også til moden. Fastfrysningen af en "passende" standsdragt blev konfronteret med den omskiftelige mode. Lauremberg indså det umulige i at begrænse pragtudførelsen:

Den lowlig Ordinantz som giffven er om Klæder
 Ey actis ved et Haar, med Fødder mand den træder,
 Hvad høye Øffrighed har giffven for Mandat
 Som Lappen aff en Skoe bortkastis det med Spot.²⁷

I Pierre Bourdieus tanke-system er der ingen automatik mellem social position og luksusforbrug. Forbrug er kulturbestemt og individuelt. Symboler afspejler ikke automatisk individernes økonomisk-sociale situation. Men en vis sammenhæng er der alligevel. Overført til 15-1600-tallets Danmark finder vi en kamp om symboler, hvor dele af borgerstanden og adelen får et fællesskab i økonomisk status og til dels også et "symbolfællesskab", der udfordrer den eksisterende orden.

1500-tallets mange luksuslove hang sammen med prisrevolutionen, som adelen profiterede af, og som den omsatte i herregårdsbyggeri, klædedragt og store gæstebud. Omvendt er det slående, at bønderne – og kun i mindre grad borgerstanden – omtales i 1500-tallets forbrugsbegrænsninger. Men borgernes forbrug skulle efterhånden blive en trussel, ligesom den ændrede velstandsfordeling, både mellem stænderne og indenfor stænderne influerede på luksuslovgivningen.

ØKONOMISK-SOCIALE FORHOLD

Konjunkturer samt statsligt og privat forbrug skabte en økonomisk-social omfordeling i samfundet, og det blev i vid udstrækning borgerstanden i København, der profiterede af såvel privates luksusforbrug som af statsmagtens øgede virksomhed og udpumpning af penge. Luksuslovgivningen kom ikke alene i konflikt med de ændrede økonomisk-sociale forhold mellem stænderne, men også med de voksende økonomisk-sociale distancer inden for de enkelte stænder.

En del luksuslove blev begrundet med forbrugets økonomisk-sociale konsekvenser. Luksusforbruget bragte nogle i økonomisk uføre eller til fallit. For en adelsmand var det iøjnefaldende forbrug nærmest blevet en nødvendighed: Man

²⁷ Sst., 48.

skulle leve op til forbrugsstandarden for at blive accepteret som adelsmand. Forbruget var derfor hverken begrundet i materielle behov eller i økonomisk formåen, men i hævvelse og bibeholdelse af status eller som udtryk for ambitioner. Herregårdsbyggeri – et af de mest iøjnefaldende former for forbrug – kan ses som en investering i karriere. Og i nogle tilfælde kunne det også gælde opkøb af jord, der var en begrænset og delvis monopoliseret ressource. Når nogle adelige i de første årtier af 1600-tallet opkøbte gods til priser, der ikke var godsøkonomisk rentable, kunne det være en investering i karriere. Motiverne kunne variere.

For at komme i betragtning ved embedstildeling m.m., måtte man være synlig.²⁸ Noget tilsvarende har Kaj Janson vist m.h.t. rigsadmiral Karl Karlsson Gyllenhielms byggeri og økonomi i første halvdel af 1600-tallets Sverige.²⁹ Størstedelen af hans – og mange andres – indtægter stammede ikke fra godsdrift, men fra embedsbesiddelse. Da pragtbyggeri indgik i en konkurrence om synlighed, status og embeder, og ikke i snævre, godsøkonomiske kalkuler, afspejlede byggeriet rigsadmiralens kredtivrærdighed.

Den danske adel udgjorde formelt én gruppe, uden underopdeling som i Sverige og England, og da lovgivningen netop havde til formål at opretholde de funktionelt begrundede stænderskel, behandles den danske adel i lovgivningen som én samlet gruppe. Som udgangspunkt så man bort fra de ændrede økonomisk-sociale forhold både mellem stænderne og inden for adelstanden. Velstillede kunne skruer forbruget op og indføre nye, kostbare skikke, som økonomisk dårligere stillede standsfæller søgte at leve op til. Lovgivningen imødekam de sidstnævntes ønsker om at få lagt et loft over forbruget. Begrundelsen – beskyttelse af økonomisk svage – var ikke grebet ud af den blå luft, for initiativerne til lovgivningen kom til dels nedefra. I 1640'ernes Danmark gjorde repræsentanter for den udenråds adel sig til talsmænd for en lovgivning på dette område. Den skulle beskytte de økonomisk svage, begrænse den kapitalkrævende import af luksusvarer, men også dæmme op for et moralsk forkasteligt overforbrug.³⁰ Hvad der for nogle tog sig ud som en ambition om at vise et forbrug, der svarede til deres økonomiske formåen eller udtrykte krav om magt og karriere, oplevedes af andre som en social tvang. Luksuslovene gik imidlertid på kompromis med fælles bestemmelser for alle medlemmer af en stand og tog ved en graduering af forbruget efter socialgrupper hensyn til lagdelingen inden for borgerstanden.³¹

I en forordning fra 1610 vedrørende Københavns borgere, der blev citeret i indledningen, får vi indblik i bysamfundets lagdeling. Her skelnedes der mellem en gruppe bestående af borgmestre, rådmænd og købmænd, der måtte indbyde 24 par folk og 12 karle; håndværkere, der måtte indbyde det halve, samt "thienneste løse

²⁸ Jf. generelt Petersen 1982.

²⁹ Janson 1999.

³⁰ Jf. generelt sagregisteret i Erslev 1883-1890, bd. III 1888-1890.

³¹ En sådan graduering kendes fra andre lande. Jf. f.eks. Zander-Seidel 1968, 60.

folck, arbeider, daglønner, sielffødinge och andre dens lige" der højst måtte indbyde 6 par folk.³² Den store gruppe kongelige tjenere i København indplaceredes også. De fornemste af dem blev lige som professorer, pastorer og kapellaner placeret blandt borgmestre, rådmænd og købmænd, mens bådsmand og bøsseskytter blev ligestillet med håndværkere.³³ Bønder, der omtales i en anden forordning, måtte ligeledes indbyde samme antal gæster som en håndværker.³⁴ For borgerlige, der økonomisk havde mulighed for samme livsførelse som adelige, men lovgivningsmæssigt blev hindret i det, har det taget sig absurd ud, at adelen undertiden lånte hos borgerne til forbrug. I boopgørelser efter danske købmænd, der handlede med finere stoffer og luksusbetonede varer, optræder der ofte adelsgæld.³⁵ Mens 1800-tallets aristokratfordømmende historieskrivning utvivlsomt overvurderede adelsgældens størrelse, var såvel dens eksistens som ikke mindst de begrænsede, legale muligheder for at inddrive den en anstødssten for borgerne. Da der ofte var tale om runde beløb, tyder det på, at det ikke blot drejede sig om ubetalte vareleverancer, men måske om en egentlig udlånsvirksomhed. Adelsgælden havde imidlertid større symbolsk end økonomisk betydning.

Det sociale pres for øget forbrug kom til udtryk i en række dispensationsansøgninger fra borgerlige. I tidlige danske luksuslove skelnedes der blot mellem frie og ufrie; men i erkendelse af bysamfundenes komplicerede økonomisk-sociale lagdeling indførtes der embedsmæssige og andre skel. I første omgang kombineres de embedsmæssige skel med økonomisk-sociale, hvad der skærpede lovgivningen. I en forordning fra 1624 om borgerstandens gæstebud ved bryllupper, barsler og begravelser blev forbruget gradueret efter formuegrænser (på henholdsvis 10.000, 5.000 og 2.000 daler).³⁶ Og ifølge en forordning fra 1655 måtte uadelige med en formue på mindst 5.000 daler indbyde ikke mindre end 40 par folk foruden 12-14 karle samt servere 6 retter mad. Var formuen mindre, måtte der indbydes halvt så mange gæster. Formuens størrelse byggede på bystyrets skøn, men åbenbart i sidste instans på en "selvangivelse". For borgerne blev mindet om, at hvis de anmeldte en formue på mindst 5.000 daler, ville de også blive beskattet derefter.³⁷

Også beskatningen kunne danne grundlag for en gradueret af forbruget. I 1621 fik borgmestre, rådmænd og fornemme borgere, der måtte indbyde 24 par folk, og som gav mindst 2 mark i skat, tilladelse til – foruden dansk øl – at udskænke 2 amer vin (ca. 300 liter). Betalte man 1 mark i skat, halveredes vinudskænkningen.

³² Nielsen 1872-1887, bd. III 1877, 584ff.

³³ Secher 1887-1918, bd. III 1891-1894, s. 279f. Biforordning om brylluppers afholdelse i København, 11. april 1610.

³⁴ Sst., 276 (punkt 3). Forordning om bryllupper, 6. april 1610, sst., 275f.

³⁵ Larsen 1965.

³⁶ Secher 1887-1918, bd. IV 1897, 155-164. Forordning om hvorledes herefter skal holdes med fæstesøl, bryllupper, barsler og begravelser i købstæderne i Danmark og Norge.

³⁷ Secher 1887-1918, bd. VI 1918, 256f. Forordning om bryllupper iblandt gejstlige og borgerstanden, 256-259.

"Gemene" borgere og håndværkere med en skattebetaling på under 1 mark måtte kun udskænke dansk øl.³⁸ Indrømmelserne hjalp ikke meget, for i 1630 bad Københavns bystyre — på det fornemste borgerskabs vegne — om yderligere lempelser i vinudskænkningen.³⁹ Kongen bevilgede lempelser "anseende den v-lighed paa stand och (f)ormue [...] paa borgerschabitt" i København.⁴⁰ Presset fortsatte imidlertid, og i 1640 meddelte kongen, at han blev bestormet med dispensationsansøgninger vedrørende antallet af gæster og vinudskænkning ved bryllupper.⁴¹

Med luksuslovene definerede man nogle fælles rammer for hver enkelt stand, der skulle virke samlende for standens medlemmer, men samtidig afgrænsende og ekskluderende i forhold til andre stænder. I praksis måtte man imidlertid tage hensyn til de forskelligartede økonomiske og sociale forhold inden for borgerstanden og også graduere forbruget inden for standen. Men nogle borgere begyndte også at benytte statusudtryk, der var forbeholdt andre stænder.

Nogle borgere begyndte at bære guldkæder, det vil sige det ydre tegn, der i Herluf Trolles øjne symboliserede adelens funktionelle begrundelse, privilegier og status. Når det i en forordning fra 1621 hed, at borgerne ikke synligt måtte bære guldkæder, afslører det, at adelens tidligere funktionelt begrundede prydelser nu kunstigt måtte monopoliseres, og at velstående borgere i bogstavelig forstand måtte skjule deres rigdom.⁴² Mens velstående borgere blev begrænset i deres forbrug, var der adelige, der opretholdt et forbrug, som der ikke var økonomisk basis for. Det var ikke mindst det forhold, som den aristokratfordømmende historieskrivning dvælede ved. Typisk for luksuslovene omhandlede de det synlige, men regulerede eksempelvis ikke undertøj eller udsmykning af privathjem – kun ved gæstebud.

Men ved at definere et "passende" forbrug, i realiteten en "standsdragt", forsøgte man ikke blot at løfte standsdragten ud af de økonomiske strukturer, men også at gøre den "bestandig", det vil sige at løfte moden ud af klædedragten. Ingen af delene lykkedes. Med klædedragten som social markør opererede man tværtimod med en foranderlig målestok, hvor man kun beholdt sin status, hvis man fulgte moden. Det var netop dette "modeslaveri", den franske udsending, Charles Ogier, i 1634 beskrev under sit ophold i København, hvor han blev opsøgt af adelsdamer, der skulle forhøre sig, om deres tøj og frisurer fulgte moden (den franske, der var "trendsætter").⁴³ I samtiden kan man iagttage modsætningerne mellem en moderigtig klædedragt og en sædvanlig. En modsætning mellem de spørgende, modebevidste adelsdamer,

³⁸ Nielsen 1872-1887, bd. III 1877, 634f. Magistratens meddelelse af den kgl. forordning, der indskrænker brugen af vin m.m.

³⁹ Nielsen 1872-1887, bd. IV 1879, 781.

⁴⁰ Nielsen 1872-1887, bd. III 1877, 98.

⁴¹ Secher 1887-1918, bd. V 1903, 59ff. Forordning om bryllupper og fæstensøl, 3. juli 1640.

⁴² Secher 1887-1918, bd. III 1891-1894, 645, pkt. 7: "...ingen, som af borgerlig stand ere, vere tilsted at bære guldkiæder udenpaa deris klæder". (Forordning om klædedragt, perler og ædelstene, 20. feb. 1621).

⁴³ Clausen & Rist 1914 /1969.

som Charles Ogier bl.a. mødte i 1634, og dem, der tog afstand fra "nye påfund". Inden for adelen kunne modsætningen gå mellem velhavende og mindrebedemlede, men ikke nødvendigvis, hvis man ser på modetemaet i adelsmænds instrukser for sønnernes udlandsrejser.

I 1641 gjorde Christian 4. sig lystig over modetyranniet. Han mente, at bukserne nu var gjort så franske, at man næsten ikke kunne bøje sig i dem.⁴⁴ Kancellisekretær Gabriel Knudsen Akeleye formaner i sin rejsevejledning for udlandsrejsende, *Peregrinatoriæ prudentiæ Præcepta* (1643), om, at rejsens mål ikke var at vende tilbage med nye klædedragter og manerer.⁴⁵ Og i rigsråd Tage Thotts instruks (1643) for sønnens udlandsrejse var formålet ikke forbrug. Rådskollegaen Christen Skeel indskærpede ligeledes sparsommelighed i sin rejseinstruks til sønnen, der ikke skulle klæde sig som en dukke, "thj kledderne bør iche at ziere personen, men(s) personen klederne".⁴⁶ Her finder vi ganske prægnant udtrykt, at adelsmanden skulle være noget i sig selv og ikke retfærdiggøre social status ud fra symboler.

Både en ny klædedragt og det dannelsesideal, som adelen efterstræbte, skulle erhverves i udlandet. Rejseudgifterne afhang af, om udlandsrejserne havde karakter af hofrejser, studierejser eller/og turistrejser, men kunne i nogle tilfælde årligt andrage 1.000 rdl. Adelsmanden Hans Skade, der i 1636 skrev et harmdirrende brev til sin søn Niels, der opholdt sig i Nederlandene, tilhørte klart "lavadelen". Faderen var utilfreds med sønnens ekstravagante livsførelse i udlandet: "Jeg haver vel sat i Aar paa din elemenske Skjelm baade Klæder og rede Penge over 100 Rigsdaler, som er dette Aars Indkomst", og sønnen skulle tænke på, at "vi ikke have uden en halv Snes Bønder, og dem kan man ikke flaa Huden af" for sønnens skyld.⁴⁷ Her lyder tydeligvis en stemme fra adelsproletariatet.

Hvad bønderne mente, ved vi ikke, men vi har bevaret et anonymt, adelsfjendtligt skrift fra 1646, hvis autenticitet er blevet diskuteret. Her kritiseres kombinationen af udlandsrejser og luksusforbrug, og adelen anklages for på udlandsrejser at borttødsle penge til dans og moderigtigt tøj, som bønderne måtte betale for.⁴⁸ Forfatteren krævede flere sider af håndfæstningen revet ud og stillede det retoriske

⁴⁴ Bricka og Fridericia 1883-1885 / 1969, 27.

⁴⁵ Det Kgl. Bibliotek, Ny Kgl. Saml., 141h, oktavo, *Peregrinatoriæ prudentiæ Præcepta* a Gabriel Akeleye Knudtsen 1643. Akeleyes skrift, der for en stor del var et plagiat af en engelsk håndbog, fik en speciel, dansk vinkel.

⁴⁶ Vedr. instrukserne, jf. Leon Jespersen 1994, 254f. med henvisninger samt 270f.

⁴⁷ Hougaard m.fl. 1983, 144.

⁴⁸ Det Kgl. Bibl., Ny Kgl. Samling 616c, IV, folio: Documenter til Christian IV's Historie: Huad aarsage Danmarchis Rige Dag for Dag forarmes, Commerciën undertrøchis och bønderne ødeleggis. At der ikke var tale om et senere skrift, men formentlig et flyveskrift, støttes af, at det findes i den svenske gesandt Magnus Durells embedsarkiv i det svenske rigsarkiv fra de år, han var gesandt i Danmark (1646-1657). Som andre svenske gesandter fulgte han nøje kritikken af adelstanden og samfundsstrukturen. Magnus Durells arkiv, Riksarkivet, Stkh., Danica I: Svenska beskickningars till Danmark brev och arkiv 1537-1809, vol. Nr. 43: Residenten Magnus Durells strödda beskickningshandlingar 1646-1657, lægget Strödda handlingar.

spørgsmål, hvad adelstanden var god for? Han forsvarede et adelsbegreb, der grundede sig på dyder, og angreb af samme grund adelsværdighedens arvelighed og adelens manglende modydelser for privilegierne.

Godt ti år senere, under Karl Gustav-krigene udkom et andet adelsfjendtligt skrift, *Icon Nobilium*, med den sigende undertitel: *Dett er De danske Adels Contrafey, naar de skall gaa imod dieris oc Fæderneslandsens Fiender*, og med en lige så sigende tegning af adelsmanden som en haremand. Her foretages der en spottende kobling mellem luksusforbrug og adelens privilegiebegrundende forsvarspligt: hvis adelen skal jage fjenden bort, er det med drikkeglas.

VERA NOBILITAS – DEN SANDE ADEL

Der var unægtelig sket noget siden Herluf Trolles selvbevidste tolkning af guld kæderne som et retvisende symbol på adelens forsvarspligt og privilegerede stilling og til uadeliges modsatrettede, hånlige kobling af forbruget med forsvarspligten. Imellem de to yderpunkter ligger nogle mellemtrin. For Herluf Trolle var koblingen mellem symbolik og funktion sørgelig reel. Han faldt i kamp få måneder efter udtalelsen. Men efterhånden bliver der tale om en symbolik, der får et andet indhold. Betydningen af adelens forsvarsfunktion var vigende, men når standen fortsat lod guld kæder og klædedragt symbolisere status, fungerede pragten og luksuslovgivningens stændergraduerede forbrug som en defensivforanstaltning, som en legitimering af status under adelens sårbare omstilling til andre og nye funktioner. Adelen var sårbar som et skaldyr, der skifter skjold. Og det var under dette hamskifte, at både samtiden og aristokratfordømmelsen slog til.

Adelens konsumption opfattede historikeren S.M. Gjellerup i 1800-tallet som ødselhed, pragtsyge og udskejelser, og – kombineret med sin samtids degenerations-teorier – betragtede han den som en væsentlig årsag til standens forfald. Resultatet blev en "udlevet, aandsfattig og karakterløs" slægt.⁴⁹ Konsumptionen havde således ingen funktion inden for hans forklaringsrammer. Men når Gjellerup samtidig hævdede, at adelen kuldsejlede under sin omstilling til nye funktioner, og betragtede adelens ødselhed som en kappestrid med den økonomisk stadig mere betydende borgerstand, relateredes konsumptionen alligevel både til nedbrydningen af det funktionelt opdelt stændersamfund og til de ændrede økonomisk-sociale forhold mellem stænderne.⁵⁰

Adelen skulle demonstrere, at den eksisterende adel var lig med den "sande" adel, men den sande adel i 1600-tallet byggede på noget andet end i 1500-tallet. Hvis de forbrugsgoder, man smykkede sig med, også overførte bestemte egenskaber, dyder og noget ophøjet til besidderen, blev det muligt at kombinere de symbolske skel med andre. Desuden kunne byrd kombineres med bestemte dyder, men andre end forsvarspligten, så fødselselitens magt blev selvforklarende. En del af såvel

⁴⁹ Gjellerup 1873-1874, 31.

⁵⁰ Sst., 26, 28f.

forbruget som af forbrugslovgivningen drejede sig om at bevare den eksisterende samfundsstruktur og dermed at fremhæve og underbygge skellene mellem stænderne. De nye dyder omfattede statstjeneste mere generelt, hvad flere instrukser for unge adelsmænds udlandsrejser også lagde op til.

Flere adelige var klar over nødvendigheden af et funktionsskift. I 1602 fremhævede den danske adelsmand Godske Lindenov i Franeker (Holland) statsmandsgerningen som målet. Fag som retsvidenskab, historie og sprog var nok så vigtige som militære færdigheder. Ganske interessant argumenterede han for, at adelsrettighederne ikke længere var knyttet til krigerstanden, men til den stand, der beklædte de højeste embedsposter i landet, og han indså truslen mod adelens funktionelt begrundede privilegier ved standens omstilling til andre funktioner.⁵¹

De tidligere omtalte rejseinstrukser afspejler, at flere adelige havde læst skriften på væggen. I en årrække havde kongemagten understøttet udlandsrejsende mod, at de bagefter ville tjene i centraladministrationen. I Akeleyes tidligere omtalte rejsevejledning, hvor moderigtige klæder nedgøres, var rejsens formål at erhverve en solid viden om forfatningsforhold og om udenrigs- og sikkerhedspolitik, hvor kundskaber i geografi og sprog kan opfattes som "hjælpediscipliner". Akeleyes skrift var nærmest en håndbog for den vordende diplomat, og hvor såvel rejsemål som -indhold var bestemt ud fra statens interesser. Prægnant sammenfattede han: Vores fædreland er først og vi selv sidst.⁵²

I rigsråd Tage Ottesen Thotts instruks (1643) for sønnens udlandsrejse nævnes latin, fransk, tysk og ekscercitier, altså en blanding af boglige og kavallermæssige færdigheder. Rejsen formål var ikke at fortære, hvad man har, men at lære noget, som man kunne tjene fædrelandet og kongen med.⁵³ Og rådskollegaen Christen Skeel formulerede en rejseinstruks, hvori han nedgjorde ødselt forbrug som statusmåler til fordel for erhvervede kundskaber, der kvalificerede til offentligt embede. I instruksen fremhævede han den pavelige gesandt Bentivoglio og hans relationer som et forbillede. Det politiske og juridiske studium havde en fremtrædende plads i hans instruks.

Mens rigsadmiral Herluf Trolle i 1565 havde begrundet adelens privilegier og pragt med standens pligt til at "forsvare" riget, var det et gennemgående træk i adelens selvforståelse frem gennem 1600-tallet, at adelen mere bredt skulle "tjene" riget, altså ændringen fra en kriger- til en tjenesteadel. Men som nævnt kunne en ændring af de funktioner, der begrundede standens privilegier være lige så farlig som nødvendig.

⁵¹ Sst., 37ff.

⁵² Det Kgl. Bibliotek, Ny Kgl. Saml., 141h, oktavo, Peregrinatoriæ, fol. 8r-v.

⁵³ Rigsarkivet, håndskriftsamlingen I. Terkel Klevenfeldts samlinger nr. 38. Dokumenter vedrørende adelige familier (T-): Instruction for min Søn Offue Thott Saavelsom for Vitus Bieringh, som hannem følger udaff Landet for en Hoffmester, 1643.

Kongemagten havde med stipendier understøttet såvel adeliges som uadeliges udlandsrejser, men erhvervelse af f.eks. boglige færdigheder kunne virke nedbrydende på opdelingen i stænder, der blev tildelt forskellige privilegier. Allerede i 1509 skrev englænderen Edmund Dudley, at den engelske adels stilling blev undermineret af uadelige, der havde erhvervet den nye lærdom.⁵⁴ Og i Sverige voksede der et uadeligt sekretærregimente frem i slutningen af 1500-tallet.

Ud fra dyder og kvalifikationer og ikke gennem iøjnefaldende forbrug skulle adelen vise omverdenen, at den eksisterende adel var identisk med den "sande adel". Argumentationen mindede om borgerstandens, og Skeels samt andres fremhævelse af dyder og kvalifikationer kunne afspejle, at adelen måtte finde en anden værdimåler for social status. Christen Skeel havde i sin ungdom selv været på årelange rejser i udlandet, og gennem sin karriere kendte han betydningen af embedsbesiddelse.⁵⁵ På flere måder afspejler Christen Skeels instruks 1600-tallets strukturforandringer, ikke mindst adelens problemer med at opretholde og legitimere sin stilling, herunder standens forret eller eneret til visse embeder.

Mens adelens dannelsesideal blev udvidet til forskellige former for statstjeneste – og ikke kun forsvarsfunktionen – blev den af øvrige stænder bedømt ud fra opfyldelsen af forsvarspligten. Hvis adelen fortsat skulle sikre sin stilling, måtte den monopolisere embedsbesættelser og uddannelse. Omvendt plæderede uadelige for lige adgang til embeder, fordi de havde erhvervet de nødvendige kvalifikationer. Det var ganske sigende for de nye forhold, at unge adelsmænd på udlandsrejser ofte blev ledsaget af en borgerlig (præceptor), der selv tidligere havde været udenlands.

Pragt- og nydelsessygen har naturligvis eksisteret, men vi har også kendskab til mange adelige, der ikke alene vendte sig mod den, men som også bidrog til lovgivningen mod luksus. Inden for adelen var det især mindrebemidlede grupper, der blev klemmt mellem velstillede standsfællers modebevidste og dyre luksusforbrug, der fungerede som en social tvang, og dele af borgerstanden, der udtrykte deres sociale ambitioner gennem efterligning af adelskulturen – det Lauremberg så udmærket skildrede i sine skæmtedigte. Den danske, adelige protestbevægelse – repræsenteret af landkommissærerne – rejste flere gange i 1640'erne krav om begrænsninger i adelens pragtudfoldelse, og flere af disse krav stammede sikkert fra den menige adel.⁵⁶

Christen Skeel førte som rigsråd en dagbog, der rummer mange kritiske bemærkninger om luksusforbrugets omfang.⁵⁷ Han efterlevede selv principperne om sparsommelighed og mådehold og forfægtede dem bogstavelig talt lige til sin død. Det fremgår af en memorial og af hans bevarede testamente, der rummede gan-

⁵⁴ Jf. Skinner 1978, bd I, 243.

⁵⁵ Tomner 1962.

⁵⁶ Jf. sagregister i Erslev 1883-1890, bd. III 1888-90, 504.

⁵⁷ Dagbogen er udgivet i Jespersen og Larsen 2004.

ske detaljerede forskrifter for hans beskedne begravelse.⁵⁸ Udover denne memorial havde han tidligere affattet et testamente, hvori han advarede døtrene mod "galmodige dragt" og overdådighed med en spådom, der snart skulle gå i opfyldelse. De skulle nemlig ikke vænnes til at lade sig opvarte, eftersom disse vanskelige tider, som han længe havde spået om og advaret mod, ville betage dem både stadsen og opvartningen! Han harcellerede over verdens overdådighed, der havde nedkaldt Guds fortørnelse og bragt ulykker og plager over landet.

Både som medlem af 1640'ernes adelige protestbevægelse og som rigsråd var Christen Skeel fortaler for mådehold, og man mærker initiativer og et pres nedefra – fra den udenråds adel. Mens det adelige rigsråd ofte kun besvarede de spørgsmål, som kongen havde stillet, synes det på eget initiativ at have fremlagt et forslag i 1654 om begrænsninger ved adelige bryllupper og begravelser, et forslag der kort efter blev udstedt som forordning.⁵⁹ Flere af indgrebene mod luksusforbruget blev da også begrundet ud fra privatøkonomiske hensyn og afspejlede formuleringsmæssigt, at initiativet kom nedefra.

Gennem Christen Skeels skrifter får man et noget andet syn på forbrug og overdådighed. Hvor repræsentativ hans indstilling og de bevarede instrukser er, kan vanskeligt afgøres. Prangende herregårdsbyggeri, epitafier og gravmæler over såvel adelige som borgerlige samt overdådigheden ved gæstebud og i klædedragt, der til stadighed måtte begrænses ad lovgivningens vej, vidner om, at mange af hans samtidige havde en anden holdning.

Hverken Christen Skeel eller Tage Ottesen Thott, der plæderede for sparsommelighed og vendte sig mod luksusforbruget, var mindrebemidlede. Tværtimod hørte begge til blandt landets største godsejere. Christen Skeel ejede over 900 bøndergårde, og Tage Thott blev kaldt "kongen af Skåne" p.g.a. sin godsrigdom. Så ikke kun adelsproletariatet protesterede mod et ruinerende forbrug. I flere rejseinstrukser tillagdes adelen andre funktioner (end forsvarsfunktionen), og hvor betydningen af tilegnelse af kvalifikationer – den meritokratiske tanke – fik en fremtrædende plads, måske farvet af Gabriel Akelyes rejsevejledning.

Fra adelsmanden Oluf Parsberg har vi bevaret nogle leveregler (fra 1652) for sine sønner, der skulle begynde som junkere ved hoffet. De skulle klæde sig efter deres stand, men ledsaget af advarsler mod overdådighed m.h.t. klædedragt, mad og drikke, ligesom de skulle undgå spil og gæstebud. De skulle sætte tæring efter næring, og ikke spille tiden. I ledige stunder skulle de læse historie og lære adelige ekscercitier (fægtning, ridning og dans). Tiden skulle også bruges til at knytte kontakter med de hoffolk, der stod højt i gunst, og de skulle – noget beregnende – hel-

⁵⁸ Det Kgl. Bibl., Håndskriftsamlingen, Langebeks ekscerpter nr. 162, lægget: Copie af Christen Skeels Testamente aller sidste vilje d. 19. nov. 1658 tillige Skeels testamente til M. Overberg. Materialet er gennemgået i Jespersen 2001, 379.

⁵⁹ Rigsarkivet, Kongehusets og rigets arkiv B5d: Erklæringer og betænkninger 1648-60 (6.7.1654); Secher 1918 1887-1918, bd. VI 1918, 161-164.

ler ikke vige tilbage for at simulere, hvis de ville skabe sig en karriere ved hoffet. Derfor skulle de også undgå enhver kritik af kongen, og få enhver til ven. Her taler en tam tjenesteadel, der skal behage kongen, og hvor hoffet er karrieremæssigt om-drejningspunkt.

Mens det kan være vanskeligt at indfange socialisering og reproduktion, finder vi i såvel Akeleyes, Skeels og Thotts instrukser som Parsbergs leveregler en skriftlig nedfældelse af de to fænomener. Deres anvisninger afspejler også humanismens dannelsesideal, "a complete personality", verdensmanden, der kan bemestre enhver situation. Når Parsberg fremhæver værdien af at kunne tæmme og styre sine passioner, er det udtryk for den selvdisciplinering, der også karakteriserede dette dannelsesideal.

STATSFINANSIELLE FORMÅL

Med det større statslige og private forbrug, der fremkaldte en økonomisk-social omfordeling i samfundet, forsvandt samtidig en del af midlerne ud af det økonomiske kredsløb – til udlandet. Eksempelvis ved import af luksusvarer, aflønning af udenlandske militærpersoner, indkøb af militært udstyr eller råvarer til samme. Også de kulturelle kontakter til Europa medførte en "kapitalflugt". Christian 4. begrundede i 1620 oprettelsen af Sorø Akademi (en pendant til Collegium Illustre i Sverige), der skulle erstatte eller udskyde studierejser til udlandet, med at disse "hid indtil uden lands søgt er med stor pending spille".⁶⁰ Luksuslovgivningen fik et nationaløkonomisk sigte ved merkantilistiske tiltag, der skulle hindre kapitalflugt. Kritikken rettede sig imod den "unyttige" import, herunder kniplinger, finere stoffer, krydderier, udenlandsk øl og vin, konfekt m.m. I stedet skulle der benyttes indenlandske varer. Der var forbud mod, at borgere bar silketøj, men i 1621 blev forbuddet delvist ophævet, formelt p.g.a. de økonomiske forskelle inden for borgerstanden, reelt for at ophjælpe den indenlandske silkeproduktion, for tilladelsen gjaldt kun silkevarer, der var fremstillet i Danmark.⁶¹ Men man kunne også udnytte folks laster fiskalt, idet man til dels opgav idealerne til fordel for betaling af en afgift til nærmeste hospital, uden at der blev tale om egentlige afgiftslove.⁶²

GENUS-ASPEKTER

Luksusforbruget havde også et genus-perspektiv, der ikke er blevet undersøgt nærmere for Danmarks vedkommende. Men ud fra tilsvarende svensk materiale har man hæftet sig ved, at luksusforbruget og moden for mænds vedkommende rummede nogle symbolværdier, der skulle udstråle: rigdom, fysisk styrke, kundskab

⁶⁰ Erslev 1883-1890, bd. I 1883-1885, 280.

⁶¹ Secher 1887-1918, bd. III 1891-1894, 665f.

⁶² Secher 1887-1918, bd. V 1903, 287; Nielsen 1872-1887, bd. III 1877, 98.

og virilitet.⁶³ Selv om det var et samfund, hvor det hovedsagelig var mændene, der tjente og brugte penge, og hvor konsumtionen primært skulle underbygge mænds status ud fra mandsdominerede funktioner, så rettede lovgivningen mod iøjnefaldende forbrug m.h.t. klædedragt sig især mod kvindernes beklædning og smykker, ligesom den kommenterede deres opførsel.

Billedet af mandsdominans har naturligvis nuancer. Dels var der ikke så få kvindelige godsejere – og et par enkelte lensbesiddere – dels figurerer kvinder som debitorer hos købmænd, der handlede med finere og luksusbetonede varer. Den franske iagttager under tronfølgerbrylluppet i København i 1634 kunne som nævnt berette om danske kvinder, som opsøgte ham for at forhøre sig, om deres tøj og friserer fulgte moden.

Den hyppige omtale af kvinder er slående. En dansk forordning fra 1586 forbød dans før afrydningen af bordene bl.a. p.g.a. uheld, hvor kvinder, der gik over de stadig opdækkede borde, var udsat for fald. Samme forordning regulerede det ædelstensbesatte hovedsmykke, fordi kvinderne var ved at dåne under vægten! I en forordning fra 1576 om adelige begravelser fik adelsdamer påtalt, at de "smøcke dennom fast lige førstinder".⁶⁴

Omtalen kan have flere årsager. Den bidrog til at understrege forskellen mellem det mandlige og det kvindelige. At der også kunne ligge noget kønsspecifikt – og nedvurderende, kønsdiskriminerende – i omtalen af kvinder, synes tilfældet i rigsråd Christen Skeels instruks fra 1653 for sønnens udlandsrejse, idet han formanet om, ikke at klæde sig kvindagtigt(!) eller på dukke- og gøglervis.⁶⁵ Og i Oluf Parsbergs leveregler for sine sønner advares de mod overdådighed og at pynte sig ligesom kvindfolk.⁶⁶

Også Lauremberg fokuserede i sine skæmtedigte i vid udstrækning på kvindernes forbrug. "Saa snart at Adlen gjæff en mode ny monn' haffve, Strax maa hver Borgerske sig oc dereffter abe."⁶⁷ "Ey mange Qvindefolk kand meere gaee til Fods, Men Hæste for en Vogn maa ferdig staae til Trotz", "De ere oc behængt med ypperlige Kiæder, Vdaff det bæste Guld som Kobbersmeden smeeder".⁶⁸

Hans forklaring på kvindernes store forbrug af luksusvarer og modeslaveri følger efter hans tidligere citerede ord, at der må være nogle tegn, der adskilte stænderne:

⁶³ For det flg. om genus-aspektet, jf. Stadin 2005, 39. – Det flg. har karakter af en kortfattet fremstilling. Emnet fortjener en mere grundig undersøgelse.

⁶⁴ Secher 1887-1918, bd. II 1889-1890, 39, 447.

⁶⁵ Vedr. instrukserne, jf. Jespersen 1994, 254f. med henvisninger samt 270f.

⁶⁶ Rigsarkivet, private personarkiver nr. 1486, pkt. 18. Samtidig formanet sønnerne om at behandle deres hustruer som deres lige.

⁶⁷ Lauremberg 1889, 29.

⁶⁸ Sst., 40.

Dog meest fornemmelig sees det i Qvindekøn
 Som bæste ret har til at føre Practen skøn,
 Thie see en Mands Person kand Adelskab fortiene,
 Naar hand sit Fædern' Land med Troskab monne meene,
 Oc strider ridderlig med et Heroisk' Mod
 For Gud oc Konge sin at voffve Liff oc Blod.
 Men saadan drablig Stand kand Qvinder ey erlange
 Men maa den Arffve ret eller aff Manden fange.
 Derfor de billig bør at haffve under skeed
 I deres Klædedragt ey nogen til fortræd.⁶⁹

Det var Laurembergs forklaring. Lovgivningens fokusering på kvinder skyldes ikke mindst, at kvinderne var genstand for mændenes iøjnefaldende forbrug. Hustruen/kvinden blev udstyret med luksusbetonede genstande og fungerede som et udstillingsvindue for mandens status.

I en svensk forordning fra 1589 om borgerliges klædedragt og gæstebud kritiseres borgerne for at investere deres penge i tøj til hustruerne i stedet for i handelen, en anklage der med stor ret også kunne rettes mod danske stænder. P.g.a. borgernes begrænsede kendskab til smykker, købte de ofte uægte perler "och betale så glaset lijke dyrt med gullet, therigenom penningarne komma af Rijket".⁷⁰ Det var i vid udstrækning kvinderne, der blev udstyret med luksusbetonede genstande, så de udsendte koder om mandens sociale status.

ADSKILLELSE AF KONGEMAGT OG ADEL

Luksuslovene tildelte de respektive stænder forskellige muligheder for at udtrykke status. På samme måde satte lovgivningen et skel mellem adelens og hoffets forbrug. Indadtil skulle hoffets pragt overgå adelens, og om nødvendigt sikres ved lov, når kongemagten følte sig truet. Udadtil havde hoffets funktion en lignende vigtig statusfunktion, der blot udspillede sig i en international arena. Det er bemærkelsesværdigt, at der i 1576 – som optakt til 1600-tallets tætte lovgivning – udstedtes en forordning om adelige begravelser, hvis formål var at sætte et skel mellem kongemagt og adel. Det var hoffet, der ønskede at sætte standarden for forbruget; men det viste sig nødvendigt at distancere sig fra adelen ved hjælp af en lovgivning, ofte fremkaldt af konkrete begivenheder.

Den aktuelle anledning til forordningen i 1576 om adelige begravelser var en adelig gravskik, der efter kongens mening var en indtrængen på hans område. De efterladte efter Peder Oxe blev af kongen beskyldt for at have givet ham en begravelse, "som herrer och førster tilhører", men arvingerne måtte ikke give Oxe anden

⁶⁹ Sst., 28.

⁷⁰ Stiernman 1747, 355 (27. marts 1589).

begravelse, "end andre hans lige aff adellen".⁷¹ De havde opsat et prangende gravmæle i Vor Frue Kirke i København. Ydermere var gravmælet placeret netop på det sted i kirken, hvor kongehusets kirkelige handlinger fandt sted. Der var altså tale om en både symbolsk og fysisk indtrængen på kongemagtens område.

En lignende henvendelse rettede kongen samme år til adelsmanden Otte Ruds arvinger, da der med et ophøjet gravmæle var tale om en begravelse "paa førster och herrer wis".⁷² I første omgang var arvingerne blevet bedt om enten at gøre gravmælet "lige ved jorden", eller – hvis de ønskede et ophøjet gravmæle – at flytte det til adelsmandens sognekirke, hvor det var mindre synligt. Men inden de nåede at foretage sig noget, udstedte kongen i 1576 en forordning om "overflødigheden" ved begravelser, som "fast ofvergaar alle kongelige och førstelige begravelse, som tilforn er sked her udi riget".⁷³ Som med klædedragt skred man også her ind mod "nye påfund", ophøjede grave, anvendelse af alabast, placeringen af gravmæler på "iøjnefaldende" steder i kirken, ligesom man begrænsede gæsternes antal.⁷⁴

Det var formentlig også en konkret begivenhed, der i 1586 fremkaldte en forordning om begrænsninger ved adelige bryllupper. Da Henrik Rantzau i 1584 giftede sig med Anne Rosenkrantz, indbød han 394 danske adelspersoner og 110-120 holstenske.⁷⁵ Man aner brylluppets omfang, når den samlede, danske adelspopulation var på ca. 2.000 mennesker og den voksne på omkring 1.300 personer. Henrik Rantzau indbød altså 25-30 % af den danske adel til brylluppet. Det var ikke alene mange, det var også toppen af den danske adel. De indbudte ejede ca. halvdelen af landets jord.

Adskillelsen mellem kongemagt og adel var så meget mere nødvendigt, som kongen i samtiden kunne opfattes som *primus inter pares*. På nogle punkter distancerede monarken sig klart fra adelen. Da den danske konge i begyndelsen af 1600-tallet byggede Frederiksborg Slot ved Hillerød som en mere passende ramme for renæssancefyrsten end det trange, middelalderlige Københavns Slot, stod dets herregårdsagtige bygninger i kontrast til den avancerede grundplan. Slottet fik dermed karakter af en overdimensioneret herregård, der netop illustrerede kongemagtens kapacitet og distancen til adelen.⁷⁶ Her kunne ingen adelsmand følge med. Men ved en række lejligheder pyntede kongen sig med lånte fjer og lånte statusbetonede effekter af undersåtterne.

Men adelen kunne også benyttes i den statslige statuskonsumption. Der var således forskel på, om en adelsmand optrådte som privatperson eller i kongens og rigets tjeneste – som del af den repræsentative offentlighed. I Danmark blev det så-

⁷¹ Nielsen 1872-1887, bd. IV 1879, 617f.

⁷² Sst., 619.

⁷³ Secher 1887-1918, bd. II 1889-1890, 37.

⁷⁴ Sst., 39.

⁷⁵ Petersen 1996, 33.

⁷⁶ Heiberg 1988, 76.

ledes kun tilladt adelige, der tjente ved hoffet, at bære guld- og sølvsnore på tøjet.⁷⁷ Ved udsendelsen af danske gesandter fik disse besked på at "staffere" sig, så de kunne være deres land og dem selv til ære.⁷⁸ I Danmark var adling en sjældenhed, og de få adlede var for det meste diplomater, der skulle ligestilles med deres udenlandske kolleger. Denne mekanisme fik et underfundigt forløb m.h.t. Peder Vibe, der var residerende gesandt i Paris. Han blev således optaget i den franske adelstand i 1634, inden han samme år blev optaget i den danske.⁷⁹

En del af adelens luksuskonsumtion bidrog således til at kaste glans over monarkiet. Samtiden var fuldt på det rene med, at det krævede en begrundelse, at kongemagten dels gik i spidsen m.h.t. overdådighed, dels indskærpede mådehold for undersåtterne. De danske kroningsceremonier i 1596 udtrykte dette paradoks, når festlighederne og pragten skulle demonstrere kongens magt over for undersåtterne, samtidig med at ceremonierne understregede kongens ydmyghed over for Gud. Den adelige landsdommer, Claus Pors, var i sin bog *Levnedscompass* (1613) helt på linje med den officielle politik, da han fremhævede, at de velhavendes konsumtion dannede et (skadeligt) forbillede for de fattige; men at det var rimeligt, at fyrster adskilte sig fra andre i klædedragt.

Kongemagtens udnyttelse af adelens luksus som del af den repræsentative offentlighed indgik i en statslig statuskonsumtion. Til en vis grad kan man overføre menigmænds "iøjnefaldende forbrug", der gav en veldefineret plads i et socialt hierarki, til forholdene mellem de europæiske lande på den internationale scene. Flere af mekanismerne på stænder- eller individplan genfindes på statsplan – nu blot i en international arena. Statuskonsumtion på statsligt plan var også en kamp på symboler, der tildelte de respektive lande en plads i det internationale hierarki. Ikke mindst her var symbolerne foranderlige, underkastet ændringer i mode, som man ikke kunne påvirke, og med smag som kulturbestemt kan man heller ikke forvente enighed om symbolernes udsagn og værdi, fordi der ikke nødvendigvis var enighed om koderne. Gesandtskabsrejser fik sammen med handelssamkvem, studie- og dannelsesrejser en bredere kulturformidlende funktion. Men til forskel fra statuskonsumtionen på individ- og standsniveau, bevirkede kulturelle forskelle, at de udsendte koder ikke nødvendigvis blev forstået i den rette ånd, ligesom man ikke kunne "nulstille" moden.

På statsligt plan kan man som minimum udpege følgende markører for status: landets og kongeslægts ælde og heroiske fortid, hoffets pragt, landets kulturelle stade, adelens dannelsesniveau og fremtræden (som en del af den repræsentative offentlighed) og landets militære styrke. På statsligt niveau havde pragtudfoldelsen en veldefineret funktion, nemlig at værne om rigets prestige. Som fremhævet

⁷⁷ Secher 1887-1918, bd. III 1891-1894, 536. Ifølge Koldingrecessen fra 1558 var det kun tilladt kongehusets medlemmer at bære guld- og sølvsnore.

⁷⁸ Se f.eks. Frøsig 1969, 377-402.

⁷⁹ Friis 1984, 475-476.

af Nils Runeby måtte man føre en prestigebetonet politik og leve op til europæisk standard, hvis man ville tages alvorligt af omverdenen.⁸⁰ Og landet blev til stadighed vurderet af den europæiske omverden.

Da handelshuset Fuggerne (i Augsburg) i 1567 sendte en agent til Danmark for at beskrive landet, omtalte han de danske mænd som klædt "paa den gamle Manér", og kvindernes kjoler var, "saaledes som man i gamle Dage gik klædt herude".⁸¹ Bar nedåb og begravelser blev fejret med pragt; men for sidstnævntes vedkommende blev der gjort forskel mellem stænderne.⁸² Han hæftede sig ved befolkningens drikkeri. Man drak kun øl, der fik prædikatet "en ond, sur og stærk drik", og danskerne var et ondt og slyngelagtigt folk, "meget grove og barbariske, langt værre end sacherne".⁸³

Et par menneskealdre senere – i 1634-35 – besøgte franskmænd Charles Ogi-er Danmark og Sverige som sekretær for den franske gesandt D'Avaux. Som vant til at vurdere etikette og pli kan hans beretning ses som en trænet iagttagers bedømmelse af de nordiske lande efter fransk målestok. Han lagde mærke til orlogsskibene, hoffernes pragt, men også til adelens dannelsesniveau. I Danmark deltog han i 1634 i den udvalgte prins Christians bryllup, Det store Bilager, og her måtte kun en enkelt dansk adelsmand beskæmmet trække sig tilbage p.g.a. manglende franskkundskaber. Ogier fandt den danske adel så velbevandret i videnskab og sprog, at man næppe anså den for en sand adelsmand, der ikke havde studeret.⁸⁴ Han fremhævede kongefamiliens prægtige og moderigtige (dvs. franske) tøj, prinsens smykkebesatte sværd og overdådigheden under festlighederne. Statslig statuskonsumption havde en rationel begrundelse og en veldefineret funktion, når landene skulle leve op til en europæisk standard for at blive taget alvorligt.

SAMMENFATNING

Perioden 1536-1660 har i Danmarks historie fået etiketten "adelsvældens tid" p.g.a. adelens privilegerede stilling. Politisk – og i andre henseender – fremstod adelen som en elite. Eliteforskningen har gennemgået flere stadier, men mange undersøgelser drejer sig om eliteres sammensætning og selvforståelse. Helt centralt bliver det, hvordan en elite udøver sin magt, manifesterer sig, reproducerer sig og tilpasser sig til ændrede samfundsforhold.⁸⁵ I den sammenhæng får luksusforbrug og lovgivningen imod den en helt central plads.

Danmark oplevede i adelsvældens tid en tæt lovgivning, der ned til mindste detalje regulerede de enkelte stænders forbrug af tøj, smykker og ved gæstebud. Lovgivningens detaljeringsgrad gav den et både bizart og urealistisk præg. Selv om der

⁸⁰ Runeby 1980, 11.

⁸¹ Fabricius 1917, 250.

⁸² Sst., 252.

⁸³ Sst., 274.

⁸⁴ Clausen & Rist 1914/1969, 113.

⁸⁵ Det er problemstillingen i Andersson m.fl. 2003, 13.

voksede et stort og forgrenet kontrolapparat frem, indicerer de gentagne udstedelser af forbuddene en manglende efterlevelse. Det skyldtes ikke kun statsmagtens begrænsede administrative kapacitet, men også at bestemmelserne negligerede nye samfundsstrukturer eller rettere at bestemmelserne på symbolsk plan skulle modvirke ændringer.

Når lovgivningen definerede en sædvanlig og passende dragt for hver stand og et passende forbrug ved gæstebud uanset økonomisk formåen, havde lovgivningen et urealistisk præg. Lovene, der blev oplæst fra kirkernes prædikestole over for en menighed, der sad efter status, kan umiddelbart opfattes som en statslig socialdisciplinering. Men initiativerne til lovene kunne også komme nedefra og afspejler en række af de gennemgribende strukturændringer, der prægede 15-1600-tallet. Bl.a. de ændrede økonomisk-sociale forhold i samfundet, hvor en opstigende borgerstand efterlignede adelens symboler. Denne indtrængen i adelens symbolfællesskab udløste en intens kamp på symboler, hvor datidens stænder- og privilegieskel blev understøttet af luksuslovenes stændergraduering forbrug. Symboler signalerede dels fællesskab med standsfæller, dels distance til andre stænder.

For en økonomisk opstigende borgerstand var et luksuspræget forbrug noget offensivt, der signalerede ambitioner og krav om magt. For adelen kunne et sådant forbrug og en lovfæstet graduering af det efter stand omvendt være en defensiv foranstaltning, hvor adelen symbolsk søgte at fastholde en status, der i andre henseender var ved at krakelere under standens vanskelige og sårbare omstilling fra kriger- til embeds- og tjenesteadel. Mens den tidligere skulle forsvare riget, skulle den nu i en bredere betydning tjene riget og kongen. De gennemgåede instrukser og levereregler peger på en socialisering og reproduktion med dette indhold.

Adelen søgte at tilpasse sig et nyt dannelsesideal, hvor den bl.a. på udlandsrejser erhvervede kvalifikationer til civil statstjeneste. På reformationstiden havde rejserne oftest et militært sigte (gudsfrygt og rytteri), men ved 1500-tallets slutning blev militærrejser undskyldt med manglende boglig interesse.⁸⁶ Det ændrede dannelsesideal afspejlede sig også i afbildninger på ligsten, der tidligere gengav stereotyper krigere, men som efterhånden rummede individualiserede gengivelser af adelsmænd, der havde udskiftet rustning og harnisk med civilt tøj.⁸⁷

Første halvdel af 1600-tallet var præget af den danske adels svindende, militære betydning, der medførte, at dens omfattende privilegier måtte begrundes på anden måde. Denne omstilling fra kriger- til godsejer- og embedsadel og til et ændret dannelsesideal, krævede ofte kvalifikationer, der måtte erhverves i udlandet. I praksis havde adelen frem gennem 1600-tallet tilegnet sig et andet dannelsesideal, men dels var der ikke i samfundet almindelig konsensus om adelens civile funktioner som begrundelse for standens privilegerede stilling – i håndfæstningen var adelsprivilegierne fortsat militært begrundede – dels havde adelen vanskeligt

⁸⁶ Gjellerup 1873-1874, 24f.

⁸⁷ Sst., 28.

ved at monopolisere embedsbesættelse og uddannelse. Understændernes kritik af adelen rettede sig mod standens mangelfulde forsvar, og m.h.t. embeder ønskede borgerstanden besættelse efter kvalifikationer – uanset stand. Meritokrati rummer egalitære træk, og borgerne havde på udlandsrejser erhvervet kvalifikationer, der kunne sammenlignes med dem, unge adelsmænd fik udenlands – og hvor adelsmændene ofte var ledsaget af en borgerlig præceptor.

Borgerliges luksusforbrug og indtrængen i adelens symbolfællesskab viste en økonomisk og kvalifikationsmæssigt opstigende borgerstand med krav om magt, mens luksuslovene bl.a. forsøgte at fastfryse en passende standsdragt, der dels skulle hindre en kamp om symboler, dels fastholde hver enkelt stands symbolfællesskab og dermed afstanden til andre stænder. Som fremhævet af den aristokratfordømmende historieskrivning kuldsejlede adelen under sin funktionelle omstilling fra kriger- til embeds- og tjenesteadel, men af andre grunde end den degeneration, de pegede på.⁸⁸ Under disse samfundsstrukturelle ændringer havde luksusforbruget og lovgivningen mod den en vigtig rolle ved at forsvare de eksisterende skel i samfundet.

Luksuslovene forsvandt ikke med adelsvældens fald i 1660. De fortsatte under enevælden, nu blot graderet efter rang. Luksuslovene blev ophævet i slutningen af 1700-tallet.

⁸⁸ Sst., 26, 29-31. Gjellerup fremhævede dels, at borgerstanden havde fået et forspring på det uddannelsesmæssige område, som adelen var nødt til at indhente, dels problemet med i praksis at udøve andre former for statstjeneste end den forsvarspligt, der begrundede standens privilegier. Nok så vigtigt kunne en degenereret adel ikke løfte opgaven. Krigeradelen var ikke faldet i Kalmarkrigen, men var segnet om ved drikkebordet.

Litteraturliste

- Andersson, Bo & Schade, Richard E. (eds.) 1996, *Cultura Baltica. Literary Culture around the Baltic 1600-1700*, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Germanistica Upsaliensia vol. 35. Uppsala.
- Andersson, Gudrun m.fl. (red.) 2003, *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650-1900*. Uppsala.
- Bourdieu, Pierre 1984, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Fransk udgave 1979.
- Bogucka, Maria 1976, "L'Attrait" de la culture nobiliaire", *Acta Poloniae Historica* 33, 23-41.
- Bricka, C.F. & Fridericia, J.A. (udg.) 1883-1885/1969, *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, bd. V. København: Rudolph Klein / Selskabet til udgivelse af kilder til dansk historie.
- Clausen, J. & Rist, P.F. (udg.) 1914/1969, *Det store bilager i Kjøbenhavn 1634*. Memoirer og Breve XX. København: Nordisk forlag.
- Elias, Norbert 1983, *The Court Society*. Oxford. Tysk udgave 1969.
- Ekstrand, Gudrun (red.) 1984, *Tre Karlar Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*. Stkh.
- Ekstrand, Gudrun 1988, "The Making of a Civilized Nation. Nation-building, Aristocratic Culture and Social Change", i: Losman m.fl. 1988, 103-131.
- Englund, Peter 1989, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället*. Stkh.:Atlantis.
- Erslev, Kr. (udg.) 1883-1890, *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, bd. I-III. København: Rudolph Klein.
- Fabricius, Knud 1917, "Et besøg i Danmark for 350 år siden", *Vor Fortid. Tidsskrift for dansk Kulturhistorie* 1. Årg. København, 193-206, 241-254, 265-278.
- Friis, Astrid 1984, "Mikkel Vibe", i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., bd. 15. København, 474-475.
- Frøsig, Hanne, "I fløjel eller vadmæl", i: Steensberg 1969, 377-402.
- Gjellerup, S.M. 1873-1874, "Nogle Bemærkninger om Samfundsforholdene, især Opdragelsen hos den danske Adel i Tidsrummet 1536-1660", *Historisk Tidsskrift* 4. Rk.: 4. København, 1-42.
- Heiberg, Steffen 1988, *Christian 4. Monarken, mennesket og myten*. København:Gyldendal.
- Hougaard, Jens m.fl. (red.) 1983, *Dansk litteraturhistorie bd. 3: 1620-1746, Stænderkultur og enevælde*. København: Gyldendal.
- Hunt, Allan 1996, *Governance of the Consuming Passions. A History of Sumptuary Laws*. New York: St. Martins.
- Hurd, Madeleine, Olsson, Tom, Öberg, Lisa (red.) 2005, *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder: Södertörn Studies in History I*. Malmö: Carlssons Bokförlag.
- Ingesman, Per og Jensen, Jens Villiam (red.) 2001, *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Janzon, Kaj 1999, "Överdåd på kredit – ett rationellt val? Några problem kring högadelns ekonomiska verksamhet i Sverige under 1600-talets första hälft". (Sv.) *Historisk Tidsskrift*, 197-226.
- Jespersen, Leon, "Forbuds-Danmark anno 1600", *Siden Saxo* 1990:4, 26-34.
- Jespersen, Leon 1994, "Christen Skeels rejseinstruks 1652. Adel, uddannelse og standsfunktion under adelsvælden", *Historie*, 249-272.
- Jespersen, Leon, "Statuskonsumtion og luksuslovgivning i Danmark og Sverige i 1600-tallet – en skitse", i: Nilsson & Ramsay 1997, 169- 195.
- Jespersen, Leon, "Adel, hof og embede i adelsvældens tid", i: Ingesman og Jensen 2001, 369-397.
- Jespersen, Leon, "Indledning om det 17. århundrede (1600-1660)", i: Ingesman og Jensen 2001, 478-496.
- Jespersen, Leon & Larsen, Christian (udg.) 2004, *Som jeg har ment mit fædreland det vel...Rigsråd Christen Skeels politiske optegnelser 1649-1659*. København.
- Kühnel, Harry (Hrsg.) 1968, *Terminologie und Typologie mittelalterlicher Sachgüter: Das Beispiel der Kleidung*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Larsen, Svend 1965, *Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de Arhundrede*, bd. I-II. Odense: Odense Bys Museer.
- Lauremberg, Hans Willumsen 1889, *Fire Skjæmte digte i dansk Oversættelse fra 1652. Med Indledning og Noter udgivne for Universitets-jubilæets danske Samfund af Dr. J. Paludan*. København.
- Losman, Arne m.fl. (eds.) 1988, *The Age of New Sweden*. Stockholm.

- Nielsen, Oluf (udg.) 1872-1887, *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bd. I 1872; bd. III 1877; bd. IV 1879. København.: G.E.C. Gad.
- Nilsson, Sten Åke & Ramsay, Margareta (red.) 1997, *1600-talets ansikte*. Symposier på Krapperrups borg 3. Lund: Den Gyllenstiernske Krapperrupsstiftelsen.
- Petersen, E. Ladewig 1982, "Conspicuous Consumption: The Danish Nobility of the Seventeenth Century", *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 1982:1, 57-65.
- Petersen, E. Ladewig 1996, "Anne Rosenkrans' og Frantz Rantzaus bryllup 1584 – adelig statuskonsumtion og social prestige", *Personalthistorisk Tidsskrift* 1996:1, 33, 23-34.
- Revera, Margareta 1984, "En barock historia. Om den svenska 1600- talslyxen och dess plats i samhällsomvandlingen", i: Ekstrand 1984, 113-135.
- Runeby, Nils, "Ett fostrat folk. Till frågan om Per Brahe och den nationella kulturen", i: Westin 1980, 7-17.
- Secher, V.A. (udg.) 1887-1918, *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660*, bd. I-VI. København.
- Simmel, Georg 1904, "Fashion", *International Quarterly*, no 10, 130-155.
- Skaarup, Bi, "Bryllupper i renæssancens København", *Historiske Meddelelser om København* 1993, 130-145.
- Skinner, Quentin 1978, *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. 1. Cambridge.
- Stadin, Kekke 2005, "Stormaktsmän. Mode, manlighet och makt", i: Hurd m.fl. 2005, 31-59.
- Steensberg, Axel (red.) 1969, *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende Århundrede 1620-1720*. København: Nyt Nordisk Forlag / Arnold Busck.
- Stiernman, Anton v. (udg.) 1747, *Samling Utaf Kongl. Bref Stadgar och Förordningar angående Sweriges Rikes Commerce, Politie och Oeconomie*, bd. I. Stkh.
- Stone, Lawrence 1965, *The Crisis of the Aristocracy 1558-1641*. Oxford: Oxford University Press.
- Tomner, Lennart (utg.) 1962, *Christen Skeels resedagbok*. Malmö.
- Troels-Lund, Troels (u.å.), *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, bd. IV: Klædedragt. København: Gyldendal, Nordisk Forlag.
- Veblen, Thorstein 1899, *The Theory of the Leisure Class*. New York.
- Wade, Mara, "The Poet Johann Lauremberg and the Projects of Danish National Identity During the Reign of Christian IV", i: Andersson & Schade 1996, 91-101.
- Westin, G.T. (red.) 1980, *Braheskolan under fyra sekler. En minnesskrift*. Visingö.
- Zander-Seidel, Jutta 1968, "Ständische Kleidung in der mittelalterlichen und frühmodernen Stadt", i: Kühnel 1968, 59-75.

Utrykt materiale

Det Kongelige Bibliotek, København:

Ny Kgl. Saml., 141h, oktavo, Peregrinatoriæ prudentiæ Præcepta a Gabriel Aceleye Knudtsen 1643.

Ny Kgl. Samling 616c, IV, folio: Documenter til Christian IV's Historie: Huad aarsage Danmarchis Rige Dag for Dag forarmes, Commerciën undertrøchis och bønderne ødeleggis.

Håndskriftsamlingen, Langebeks ekscerpter nr. 162, lægget: Copie af Christen Skeels Testamente aller sidste vilje d. 19. nov. 1658 tillige Skeels testamente til M. Overberg.

Rigsarkivet, København:

Kongehusets og rigets arkiv B5d: Erklæringer og betænkninger 1648-60.

Håndskriftsamlingen I. Terkel Klevenfeldts samlinger nr. 38. Dokumenter vedrørende adelige familier (T-): Instruction for min Søn Offue Thott Saavelsom for Vitus Bieringh, som hannem følger udaff Landet for en Hoffmester, 1643.

Riksarkivet, Stockholm:

Magnus Durells arkiv, Danica I: Svenska beskickningars till Danmark brev och arkiv 1537-1809, vol. Nr. 43: Residenten Magnus Durells strödda beskickningshandlingar 1646-1657, lægget Strödda handlingar.

LEON JESPERSEN ER LIC. PHIL., ARKIVAR OG
SENIORFORSKER VED RIGSARKIVET, KØBENHAVN.

ABSTRACT

15- og 1600-tallets Danmark oplevede en ejendommelig lovgivning, der i detaljer regulerede folks klædedragt og forbrug ved gæstebud. Hovedformålet var at synliggøre standsforskellene ved at definere et passende forbrug for hver stand. Ved at tillade adelen andre statusudtryk end øvrige stænder bidrog luksuslovene til at opretholde standssamfundet. Men lovgivningen tjente også religiøse, statsfinansielle og andre formål. Et iøjnefaldende forbrug, forbeholdt adelen, udnyttede luksus som en markør for status. Definitionen af et passende forbrug for hver stand virkede inkluderende for den enkelte stands medlemmer, men ekskluderende for andre. Opdelingen i stænder, der nød forskellige privilegier, var begrundet i de enkelte stænders funktioner. Oprindeligt havde der været overensstemmelse mellem adelens forsvarspligt og dens statusudtryk.

Flere forhold vanskeliggjorde idéen om et passende, fast forbrug. F.eks. var klædedragt underlagt modeluner, og en økonomisk opstigende borgerstand udløste en kamp om symboler, når borgerne efterlignede adelens statusudtryk. Samtidig havde adelen et legitimitetsproblem. Standens forsvarspligt spillede ikke længere den samme rolle for landets forsvar, men legitimerede stadig dens store privilegier. Adelen tilstræbte en anden, bredere, civil form for statstjeneste, men konkurrerede også på dette felt med borgerstanden, lige som den fortsat blev bedømt ud fra forsvarsfunktionen. Luksuslovgivningen udspillede sig i – og afspejlede – disse strukturændringer.

WHAT WAS THE ASSEMBLY LINE ?

■ DAVID E. NYE

INTRODUCTION

Today, "assembly line" immediately suggests Asian or Latin-American factories where poorly-paid workers make consumer goods for export to the West. For example, many US corporations shifted jobs to northern Mexico beginning in 1965 as part of the Border Industrialization Program. This process accelerated dramatically after January 1, 1994, when the North American Free Trade Agreement (NAFTA) went into effect. It abolished tariffs and made re-importation of assembly line goods easy. By 2000, 1.2 million US jobs had been relocated to Mexico. Most of the Mexicans hired were semi-skilled women, preferred both for their manual dexterity and their willingness to accept low wages.¹ Corporations built factories where environmental legislation was lax and unions were weak or non-existent. In such places, "the danger is that repression rather than innovation becomes a competitive advantage."²

Yet if the assembly line of today is often part of a global production system for offshore, semi-skilled work, at its inception in 1913 the Americans saw the assembly line as the guarantor of high wages and domestic prosperity. This essay reviews the origins of the assembly line, what exactly it was as a technology, and how it was initially understood. In hindsight, it was less a beginning than a mid-point in long-term developments that are still underway.

Historians frequently refer to the assembly line as an historical stage, in a sequence from Taylorism to Fordism to "post-Fordism," with additional stages sometimes included such as "flexible production," "lean production" and most recently "post-lean production."³ As convenient as these historical stages once seemed, their proliferation suggests that the whole notion of a sequence was mistaken to begin with. Indeed, many historians of technology no longer write about a sequence of stages.⁴ Moreover, the public response to the assembly line in the years 1913 to 1920 suggests that it was not seen as a radical break with previous factory systems, but rather as the culmination of decades of incremental changes in manufacturing. Nor did the assembly line emerge out of, or replace, Taylor's scientific management.

¹ Livingston 2004, 59-76.

² Shaiken 2009, 56; Klein 1999.

³ Among the myriad writers to use "Fordism" to refer to the assembly line, see Burrows 1992, or Tolliday and Zeitlin 1987.

⁴ See, for example, Hounshell 1984 and Biggs 1996.

Rather, it was part of a series of process (as opposed to product) innovations that began in the eighteenth century and that is still underway.

ORIGINS

The assembly line emerged at the Ford Motor Company, whose new 1910 Highland Park Plant provided a setting conducive to manufacturing innovation. No single individual invented the assembly line. It was a collaboration between many people, who drew on knowledge acquired in many different industries. A leading scholar in the study of technology, Anthony F. C. Wallace, concluded after a lifetime of research:

We shall view technology as a social product and shall not be over much interested in the priority claims of individual inventors, for the actual course of work that leads to the conception and use of new technology *always* involves a group that has worked for a considerable period of time on the basic idea before success is achieved.⁵ (Emphasis in original)

This generalization applies with particular force to both the assembly line and its eventual reconception as lean manufacturing. In each case, a group worked together for years to rethink the fundamental processes of production.

Manufacturing processes that in hindsight look much like an assembly line can be found long before Henry Ford founded his company in 1903. The idea of moving work to the men, who remained in fixed locations along a line where each performed a single function, had been developed by slaughterhouses before the Civil War. Their “disassembly” lines began with live animals being driven into the building and ended with cuts of meat, hides, tallow, and other products.⁶ In a sense, Ford reversed this process. Another central element in any form of mass production is interchangeable parts, which were so widely used in the United States that Charles Fitch examined them in detail in his “Report on the Manufacture of Interchangeable Mechanism,” as part of the *Tenth Census of the United States* (1881). The canning industry’s continuous flow production was another precursor to the assembly line, and historians have noted others, some of which Ford or his staff conceivably might have heard of, such as the Venetian arsenal’s production of ships or Josiah Wedgewood’s manufacture of pottery to a high and uniform standard. In the United States, before 1800 Oliver Evans devised gristmills with continuous flow production that produced flour almost without the touch of a human hand. By 1804 the British Navy mass produced biscuits. Dough was mixed in “an ingenious machine” and the subsequent work was divided into six tasks, the last being to place the biscuits in a

⁵ Wallace 2003, 3.

⁶ Arms 1959.

long oven, through which passed a conveyor. Out the other end came the biscuits, 70 per minute. By the 1830s most of this process had been mechanized.⁷

Some historians, rather than search for manufacturing processes that prefigured the assembly line, trace the development of a new mentality amongst workers, engineers, and managers. Lindy Biggs studied the American pursuit of “the rational factory” from Oliver Evans and Thomas Jefferson in the late eighteenth century to the culmination of this quest in the Ford manufacturing system. Biggs was concerned not only with particular technologies but also with the development of a mentality in search of – and an incentive system that rewarded – each rationalization. For example, in the textile industry, “mill mechanics quickly learned that production enhancing innovations earned rewards, and these bright, skilled men had little trouble introducing regular changes that increased speed or lowered skill requirements.”⁸ Industries rationalized in different ways. The paper industry did not seek to lower wages but to increase productivity. The arms industry sought greater precision in order to make interchangeable parts. In contrast to these fabrication industries, processing industries such as steel making, canning, or oil refining did not so much replace skilled workers as they accelerated the flow of materials. More generally, Biggs documents how in the last decades of the nineteenth century engineers invented what would now be called systems management, including cost accounting, inventory control, incentive wages, and standardization of work routines. Labor-saving machinery, accelerated materials handling, and systems management all came together in the Ford assembly line, which culminated a century of effort.

Seen in this way, the assembly line was not unique, but rather part of a long-term process of improving efficiency. Indeed, this seems to be how Americans first regarded the assembly line when they became aware of it. At first the term “assembly line” was only used in the technical press. A typical example from 1914 in *Engineering Magazine* runs, “finishing and assembling of front-axle components shows how labor-costs may be [...] reduced [...] by the use of sliding assembly lines, chain-driven for the final assembling, but having the partial assemblies moved by hand.”⁹ In contrast, the *New York Times* did not quickly adopt the phrase “assembly line”. In January 1914 it published a full-page story on the Ford Motor Company, including six photographs. None was of an assembly line, and the new system of production was neither named nor was it the focus of the story. The first mention of the new manufacturing system by name in the *Times* did not come until as late as 1923, in an article about Studebaker.¹⁰ Contrary to what one might expect, the

⁷ Giedion 1948, 87-90.

⁸ Biggs 1996, 17.

⁹ Arnold 1914, 858.

¹⁰ Based on a search using the *New York Times* search engine, “assembly line” first appeared in “High Motor Value at Low Prices Attained in Quantity Production,” January 7, 1923.

phrase “assembly line” was not widely used between 1914 and 1920. This in itself suggests that the public did not perceive a radical break with the past, but rather a continuation of improvements in efficiencies. For example, in the 1860s petroleum producers developed continuous process systems that tripled output while cutting costs in half. By the end of that decade the Bessemer process enabled steel production to speed up, and in the 1870s iron, copper, zinc, and glass companies also adopted continuous process technologies.¹¹ By 1908 sheets of glass could be rolled out in any size desired.¹² By 1913 Americans had come to expect enormous improvements in manufacturing efficiency, and the assembly line was but one more example of a trend.

Robert Friedel has found that “a culture of improvement” characterized western societies for at least a millennium. He argues that from the eleventh century onwards incremental improvements and the sharing of knowledge account for the West’s mechanization and industrialization. In the case of the assembly line, he notes, it “was not, apparently, the result of some sort of overarching plan to reform manufacture. It instead grew out of the Ford engineers’ effort to reduce perceived inefficiencies – their pursuit of step-by-step improvement of the production process.”¹³ The ability to perceive inefficiencies itself was the cultural outcome of centuries of hard-won practical knowledge from many industries. Those working at the Ford Motor Company when the assembly line was created had experience in arms manufacturing, bicycle production, meatpacking, steel making, and brewing. The assembly line synthesized practices from each of these, and became more than the sum of its parts. It thus exemplifies Wallace’s observation that inventions emerge from a group, illustrates Friedel’s argument that even the most important innovations are created incrementally, and offers the logical conclusion to Biggs’s study of the how the rational factory evolved.

The most important study of the evolution of US manufacturing methods remains David Hounshell’s *From the American System to Mass Production, 1800-1932*.¹⁴ To explain the emergence of the assembly line, he traced, in case studies based on archival sources, the manufacture of sewing machines, several woodworking companies (including the Studebaker wagon works), the McCormick reaper factory, and several bicycle manufacturers. As the list of case studies suggests, Hounshell focused on fabrication industries that produced complex machines. In these industries developed the division of labor, specialized machine design, metal stamping (rather than casting), rationalization of workflow, and improved shop layouts that would converge in the assembly line. Most industries moved only haltingly toward fully rationalized production. Neither the Singer Sewing

¹¹ Beniger 1986, 246.

¹² Boorstin 1974, 343.

¹³ Friedel 2007, 471.

¹⁴ Hounshell 1984

Machine Company nor the McCormick reaper works, for example, adopted the New England armory practice of specialized single-function machines or the goal of fully interchangeable parts until they had been in operation for decades. What forced them to change? Not abstract logic but the pressure of increased sales. The woodworking and furniture industries incorporated many elements of production that eventually were used in the assembly line. However, because consumers wanted variety and because styles changed often, their “product lines could not be maintained long enough to justify the construction of special purpose machinery and other ‘efficient’ production techniques.”¹⁵ The Pope Bicycle Company continued to hand forge many parts until near the end of the century, and it did not solve the problem of efficient assembly before demand for its high wheel cycles declined. In short, each of these industries contributed to the eventual emergence of the assembly line, but none managed to integrate all the separate improvements into a new system of production. Part of the reason for this was the form of the factory itself.

CONTEXT

What was the physical context for the invention of the assembly line? With few exceptions, the factories of c. 1900 were steam-powered and had a completely different architecture than an assembly-line plant. A steam-powered facility was almost always built several stories high, with the power source centrally located on one of the lower floors. The power moved to the machines by gears, line shafts, and belts, and machines had to be arranged in straight rows to get power from the overhead drive shafts. Because power was transmitted as physical movement, a great deal of power was required just to run the transmission system itself. The larger a factory became, the greater the investment in shafts, belts, and gears and the more power had to be used to turn them. Practically speaking, in a really large plant it was necessary to build and maintain several power systems, with power radiating outwards from each.

Electric drive transformed the architectural possibilities. A factory that relied on electric motors could be built in any size and shape, and laid out according to the nature of the work. However, electric generation only became available in the 1880s, and reliable motors did not exist until the 1890s. As late as 1900, only 3.6% of factory power came from electric motors, rising to 18.7% a decade later.¹⁶ Furthermore, many of the early electric motors were simply attached to the overhead drive shafts that already existed, or they were rigged up to drive a small cluster of machines. To build an assembly line required a further step. Every machine needed to have its own motor before they could be moved into more efficient positions, no longer dependent on external power sources such as drive shafts, gears, and belts.

¹⁵ Ibid., 151.

¹⁶ Duboff 1979, 82.

Likewise, once transmitting power over a distance ceased to be a problem, factories did not need to be multi-storied structures with the power source in the middle. A sprawling single-story structure was often best suited to materials handling. Production was further accelerated by electric cranes, elevators, ventilation, and illumination, which together made possible a building of any size, height, or shape. With electric lighting there was no need to halt production because of darkness, and a factory could operate day and night if demand warranted it. Individually, each of these changes accelerated production. Collectively, they were preconditions for the assembly line.

While the components of the assembly line all preceded it, there seems no doubt that their integration first occurred in Henry Ford's factory between 1908 and 1913. Electrical drive spread quickly in fast-growing new industries such as automobile factories. They were a likely place for production innovation because the demand for cars continually outraced supply. Furthermore, automobiles were suited to developing something like an assembly line because they were made from a large number of parts. The Model T contained about 10,000, and the number increased somewhat between 1908 and 1916. In the early years workmen built stationary cars up from the floor, starting with the wheels and chassis and moving each part to the embryonic car. Each team of workmen had to be familiar with a large number of operations and procedures. This system wasted time as workers moved about a large floor looking for parts, and it created chronic inventory and supply problems. It was impossible to keep all the parts close to all the cars under construction. As orders for new cars poured in, the search for more efficient methods intensified. One possibility was to create teams of workers that each had a certain specialty and send them around from one car under construction to the next. But specialized crews were only slightly more efficient, as it was still difficult to keep all the parts that each crew needed nearby, and at times they had to wait for another crew to complete its operations. It was clearly more efficient to move the parts to the men, who stayed in place, and to subdivide the work. However, moving parts and materials continuously was difficult in a traditional factory building.

In order to produce a standardized car aimed at the largest possible market, Henry Ford built a new factory at Highland Park in Detroit. It opened on January 1, 1910. It was not designed with the assembly line in mind, but it was a new kind of facility, built on the assumption that electrical light and power should be available everywhere. The factory's floor plan was more open and flexible than older facilities. The buildings spread over a large area, providing managers with a space that encouraged innovation. Good lighting facilitated precision work, which was essential in order to achieve the exacting standardization needed to make interchangeable parts. Ventilation was just as important, as dust makes machines malfunction when working at close tolerances. At Highland Park electric fans swept out eleven million cubic feet of air every twenty-five minutes. Dust was extracted from the air by passing it through a heavy mist. The air was then dried and pumped

into work areas. Pure air improved worker health, and it kept machinery cleaner and more accurate.

In this new facility, managers and engineers came together who collectively knew most of the manufacturing practices used in the United States. So many different people were involved that it is impossible to be sure who originated the idea. Ford's precise role in the invention of the assembly line is also unclear. He had worked as an electric power-plant engineer for Detroit Edison, as a mechanic in machine shops, and as a watch repairman, giving him experience with electricity, mechanics, and precision work. He certainly grasped the importance of both electric drive and interchangeable parts. At the least, Ford deserves credit for his support of the process of experimentation itself, which included many discussions with his staff. He also deserves credit for recognizing that automobiles could sell to a mass market if prices were greatly reduced. But Ford also hired talented managers who made major contributions to the assembly line. Some of them were machinists that had started out as workers. As Hounshell demonstrated, collectively they had an enormous expertise. To take just a few examples, the Yankee mechanic William Flanders knew the sewing machine business and championed interchangeable parts and single function machine tools. Max Wollering had worked for International Harvester and a gas engine company. Oscar C. Bornholdt had direct experience with canning and food processing. William Klann had worked as a machinist in flourmills and breweries. A whole crew of experts at punching and stamping steel moved to Detroit when Ford bought their company in 1911, including William Knudsen, who later directed several assembly line plants and eventually left for General Motors, where he became president. Another Ford manager, P. E. Martin, toured Chicago meat packing plants to garner new ideas for automobile assembly.¹⁷ These men and many others together created the assembly line so rapidly that precisely who contributed which idea or implemented what process at what date may forever elude historians. They were too busy to make notes at the time, and many changes occurred simultaneously. However, if it is impossible to determine the precise contribution of each, it appears that Ford himself did not first conceive of the assembly line. Consider the testimony of Richard Kroll. He worked at the Piquette Plant, made the move to Highland Park, and was personally involved in the development of the assembly line. Kroll declared in an interview years later: "I don't know who thought up the idea of putting the whole car on a moving line." Yet he did recall "Mr. Ford didn't like it at first. He went on a trip somewhere, and while he was on that trip, they put the line in."¹⁸

¹⁷ Hounshell 1984, 220-228, 239-241.

¹⁸ Kroll 1955, 15-16.

SIX DEFINING FEATURES

Rather than attempting to sort out the myriad personal contributions to the invention of the assembly line, it is far more useful to explain its six defining features. One principle of the assembly line is the subdivision of labor, described as early as 1776 in Adam Smith's *Wealth of Nations*, in a famous passage on the manufacture of pins. He noted that a person working alone could perhaps not make twenty pins in a day. Strict division of labor made an enormous difference in productivity.

One man draws out the wire, another straightens it, a third cuts it, a fourth points it, a fifth grinds it at the top for receiving the head; to make the head requires two or three distinct operations; to put it on, is a peculiar business, to whiten the pins is another; it is even a trade by itself to put them into the paper; and the important business of making a pin is, in this manner, divided into about eighteen distinct operations, which, in some manufactories, are all performed by distinct hands, though in others the same man will sometimes perform two or three of them.¹⁹

A team of ten or more people with only minimal skills together could produce and package 48,000 pins in a day. Smith noted that such enormous increases in productivity occurred in every industry where division of labor was introduced, and could be attributed firstly to "the increase of dexterity in every particular workman; secondly, to the saving of the time which is commonly lost in passing from one species of work to another; and lastly, to the invention of a great number of machines which facilitate and abridge labor, and enable one man to do the work of many."²⁰ Smith also noted that such new specialized machines often were created or proposed by workmen who focused all their attention on a single operation. Its repetition led them to imagine better tools and physical arrangements.

At the Ford Motor Company, managers subdivided work into many small operations of nearly equal duration. A study made in 1952 found that the typical job on an assembly line consisted of performing one or two small tasks that together took two minutes. For the assembly line to work smoothly, it was important that the precise time needed for each task be calculated, so that the correct number of workers could be allocated to each station on the line. There was variation. Some jobs took less than a minute, and a few might require as long as eight minutes, including some walking along the line, but the norm in 1952 was two.²¹ (The evidence suggests that on the 1914 line the typical job took less time). To keep the line moving steadily, four times as many men were needed for eight-minute tasks as for those that took only two minutes. Another advantage of making the tasks brief was that every job could be learned quickly. Not only could virtually anyone work at Ford, but also workers

¹⁹ Smith 1776, Book 1, Chapter 1.

²⁰ Ibid., Book 1, Chapter 1.

²¹ Walker and Guest 1952, 12.

could be moved around depending on need. Skills were no longer important, as most jobs could be learned immediately, with almost no training. Indeed, managers found that people who were blind or had disabilities could do certain jobs just as well as anyone else. The company made a comprehensive analysis and found that there were 7,882 different jobs in the factory. Of these, only "949 were classified as heavy work requiring strong, able-bodied" men. Another 3,338 jobs could be done by anyone in ordinary physical condition. But the "remaining 3,595 jobs were disclosed as requiring no physical exertion and could be performed by the slightest, weakest sort of men."²² In fact, 670 could be done by men with no legs, 2,637 by men with only one leg, 715 by one-armed men and 2 by men with no arms. Based on this analysis, Ford argued in his autobiography that the greater the subdivision of industry the more likely there would be work for everyone. He did not say, but surely knew, that workers who were blind or one-legged seldom quit. Healthy workers without disabilities were likely to flee the repetition of the assembly line. However, the most talented of them often escaped the monotony into skilled work, as the line itself had to be built, kept in repair, and constantly improved.

A second idea essential to the assembly line was interchangeable parts. Identical parts had to fit smoothly together without the need for any last-minute adjustments such as sanding or filing or polishing. The origin of this idea can be traced back at least to the early eighteenth century. As Ken Adler has noted, "In the 1720s, Christopher Polhem, a Swedish inventor, manufactured clocks composed of interchangeable parts." In France a locksmith did something similar. By the end of the eighteenth century, one private French manufacturer was able to produce 10,000 gunlocks a year, through a process that divided labor into 128 separate steps.²³ In the United States, Eli Whitney promoted the idea of interchangeability, but did not achieve impressive results.²⁴ Whitney convinced Thomas Jefferson of the advantages of interchangeable parts for the production of weapons, and received a contract to realize the idea in practice. However, he proved unable to make metal parts to the exacting precision required. The idea was pursued in American armories, clock makers, and other manufacturers, and it was gradually realized during the nineteenth century. Interchangeable-part manufacture required such high standards of precision, however, that for generations it cost more than older methods of production, which in some industries remained competitive until well after the 1860s. Yet continual small improvements in machine-tool accuracy made parts more exactly alike and cheaper to produce. Ford managers achieved the necessary standards of precision partly by adopting the armory practice that each machine should perform only one function. A machine tool could be adjusted to make an almost infinite range of parts, but much time was needed to make

²² Ford 1922, 108.

²³ Alder 1997, 297, 301-302.

²⁴ Smith 1981, 45-61.

each adjustment. For assembly lines to be efficient, each machine was designed to perform only one thing, and to do that as quickly as possible. Furthermore, as the scale of production increased it became economically advantageous to invest larger sums in such machines, including some that no small manufacturer could afford. At Ford, the value of plant and equipment almost doubled between 1909 and 1917, when it reached \$1606 per employee.²⁵

Single function machines themselves were necessary but they were not sufficient to make parts that were precisely identical. To improve precision, electric drive was needed. Mechanically driven shafts inevitably had a tiny wobble that imparted a slightly different speed to machines further away from the power source. Likewise, a drive shaft moved slightly irregularly. It turned more slowly when more belts were engaged to drive machines, and as one specialist noted, “each shaft oscillates, each belt slips and creeps” and the “variation of speed caused by one class of machinery is reflected to the other machines all over the mill.”²⁶ These slight variations in the speeds of different machines along the line translated into slight variations in the products they manufactured. It was difficult to make absolutely standardized parts without electric drive in each machine, which provided a reliable standardization of speeds and work performance. Likewise, the use of electrical heating spoiled fewer materials than other kinds of heat and speeded up steps in the assembly process, such as drying paint on individual parts. Overall, electrification permitted a higher and more predictable standard of parts production.

A fourth idea that Ford managers developed also originated with arms production: that machines should not be grouped by type (e.g. all punch presses together) but arranged according to the sequence of work needed to create each product. Ford could rearrange production in this way because machines driven by electricity could be placed in any order on the shop floor. Furthermore, stronger construction techniques made it possible for Ford to place heavy machinery and even a foundry on the top floors of its 1914 Highland Park shops. Before then, the weight of machinery and the problem of vibrations had made it advisable to place this work on the lowest floor. The new arrangement meant that the upper floors fashioned raw materials into parts that then “flowed” to sub-assembly lines on lower floors, before arriving at the main assembly line on the ground floor. Each completed car could then be driven right out of the building into the parking lot.²⁷ These changes had immediate effects. The leap in productivity in 1911 alone was phenomenal, as the new plant made it possible almost to double the number of cars being produced per man.²⁸ Thus two years before the assembly line was put into place, the adoption of four of its five major features – subdivision of labor,

²⁵ Williams, et al. 1998, 225.

²⁶ Woodhouse 1910, 30.

²⁷ Biggs 1996, 123-125. On Ford architecture, see Ling 1990, 127-167.

²⁸ Williams, et al. 1993, 74.

interchangeable parts, single-function machines, and the sequential ordering of machines – doubled productivity.

Much of the productivity improvement realized at Highland Park was achieved through more efficient in-house production of parts. In the first years of manufacturing the Model T the cost of buying parts from outside suppliers was high. Fully two-thirds of the cost of parts was due to the inefficient production of (as well as the profits made by) outside suppliers. At Highland Park Ford manufactured more of its own parts, and did so more cheaply than suppliers could, driving down the percentage of outside components in the Model T. One team of historians estimated that between 1909 and 1916 the cost of materials per vehicle (including raw materials and manufactured parts bought elsewhere) dropped by half from \$590 to \$262.²⁹ Moreover, the increased capability to produce parts in-house pressured remaining suppliers to lower prices or risk losing their contracts. By comparison, the cost of wages was a far less important factor in the final cost of manufacturing a Model T, and remained relatively low at \$64 to \$70 a vehicle, except for higher costs during the year Ford moved into Highland Park.³⁰

Fifth, this system worked even better if parts and sub-assemblies were moved automatically from one stage of production to the next. The most conspicuous elements of the assembly line – its gravity slides and continuous moving belts – are often mistakenly understood to be the most important ones. Before 1900, flourmills, bakeries, brewers, and cigarette companies operated continuous-process machinery, particularly in conjunction with ovens. Ford himself had seen a striking application of materials processing and handling at Thomas Edison's iron mining facility in Ogdensburg, New Jersey. Since Ford idolized the famous inventor, this example is particularly important as a precursor to the moving belts of the assembly line. Edison extracted iron from low-grade magnetite. His operation blasted five-ton boulders out of a mountainside, smashed them into progressively smaller pieces, ground these into sand, and then pulled the iron particles out of that sand by pouring it past powerful magnets. To transport the progressively smaller stones Edison developed rubberized conveyor belts at the site in collaboration with Thomas Robbins, who set up his own company to manufacture vulcanized rubber belts in 1896. This mining site and mill was a suggestive precursor for the assembly line. Both integrated machines with moving rubber conveyors in a single overall plan that moved materials continuously.³¹ Based on it and the practices of brewers, meatpackers, canneries, and flour mills, Ford and his managers adopted gravity slides and the moving belt, which brought the task to the worker at the best possible height so as to eliminate heavy lifting, bending, eyestrain, or other discomfort.

²⁹ Ibid., 74.

³⁰ Ibid., 76.

³¹ Nye 1983, 66-70.

Just as importantly, the space of production shrank, as Ford's managers sought to reduce in-process inventories and reduce the handling of materials to a minimum. For example, the distance traveled by the engine block was cut down spectacularly from 4000 feet to just 334 feet, and this reduced the number of partially completed engine blocks along the line by more than 85 percent.³² At the same time more than twenty jobs for hand-truckers were completely eliminated. Thus the assembly line was not only a matter of bringing the work to the worker, but of shrinking distances, automating movements, and reducing inventories.

These five practices – subdivision of labor, interchangeable parts, single-function machines, the sequential ordering of machines, and the movement of work to the man via slides and belts – together define the assembly line as a physical technology. A sixth factor, factory electrification was a necessary precondition before these elements could be improved individually and welded together into a new form of production. Indeed, the value of electric lighting itself should not be overlooked. As late as the 1930s Ford managers found “that there is a direct relationship between the maintenance of adequate illumination and the production efficiency of the various departments” so much so that lighting was seen as “another production tool which is just as important as are modern types of machine tool equipment.”³³ At the Highland Park Plant these practices all came together, making possible an immediate leap in productivity in 1911, with smaller increases in 1912 and 1913, followed by another leap in throughput in 1914, the first year that the assembly line was in full operation.

A corporation that adopted all of these practices to create an assembly line manufacturing system still needed to take on board another essential idea: make only one product and minimize changes in its design. Adam Smith's pin makers and the British Navy had early grasped this idea. Likewise, The Ford Motor Company understood that if it made a variety of cars each would require its own assembly line, and each would need its own continuous stream of parts. Likewise, changing the model of any car would require closing down an entire assembly line for time-consuming retooling. Therefore, Ford made only the Model T, though contrary to popular memory the color was not always or only black. Consumers could also choose between a hard metal top or a leather top that folded down behind the back seat, plus a few other options that varied from year to year.

The assembly line eliminated waste motion and bottlenecks in production, and accelerated productivity. This was most obvious in the final assembly. Using the older methods in 1909, assembling a single Model T required more than twelve hours of labor; by 1914 it took one hour and thirty-three minutes. To put this another way, the same number of workers could assemble 775% more automobiles in 1914. Looking only at final assembly overstates the productivity of the assembly

³² Williams, et al. 1992.

³³ Barclay 1936, 205.

line, however. Savings achieved in manufacturing individual parts were not as dramatic. On the other hand, the assembly line made monitoring individual worker performance easier. Responsibility for correct installation of each part was clear, and any slacking on the job quickly became a bottleneck in the flow of production. The assembly line also reduced the thousands of spare parts that once had been lying around as floating inventories and thus saved the capital previously tied up in un-assembled parts. Because assembly lines sped up production and reduced inventories, companies that adopted them had a competitive advantage. The Ford Motor Company initially was the only one with this new production technology, and it could simultaneously undersell its competition, raise wages, and yet increase profits.

OTHER FACTORS IN THE ASSEMBLY LINE'S EMERGENCE

Knowing what the assembly line became after it was invented does not explain why the Ford Motor Company developed this new manufacturing system in the first place. No master plan seemed to exist from the start, and no one imagined the final result. Rather, Ford managers and engineers were struggling to make cars fast enough to meet accelerating demand. They looked for efficiencies and discovered that simple changes in how workers moved or were positioned or received the materials they needed saved time. Along with these adjustments came subdivision of each job into many smaller tasks. For example, making a magneto took a single workman twenty minutes. The same task, subdivided and laid out along a moving line at the perfect height, could be done in only seven minutes. The idea of the assembly line seems to have emerged from such sub-assemblies of the more complicated individual parts. These lines fed into the larger production, which might be diagramed to look much like the skeleton of a fish, with all the lines leading into a central vertebra, where the cars were assembled.³⁴

Yet it cannot be emphasized too strongly that the ultimate incentive for creating the assembly line was the apparently insatiable demand for the Model T itself. Had the public wanted only 50,000 new cars a year or less, then the many artisanal car manufacturers might have continued to serve that market. Mass production only made sense if there was mass demand. Ford not only understood this, he realized that he could stimulate demand by lowering the price. Against the advice of his own executives and stockholders, he continually reduced the price of the Model T, which in turn increased demand and made possible greater economies of scale in production. Eventually he bought out all the other stockholders, and no one could obstruct this policy. The price eventually fell to less than \$300 for a new car in 1926.

³⁴ On changes in scale, see Friedel 2007, 449-478.

Greater volume production not only required more factories, it required new kinds of factories, and the series of plants that Ford built in the two decades after he founded his company 1903 traces the transformation of architecture that accompanied changes in production. First came the 1904 Piquette Avenue factory, which resembled a nineteenth-century textile mill building. It was three stories high, about as long as a football field, including the two end zones, but only 12 meters wide. Built specifically for manufacturing automobiles, it nevertheless was obsolete in only five years, because it was suited to artisan laborers and the production of only a few thousand cars a year. By 1909 Ford was making 14,000 cars a year, and a larger facility with a different design was needed. The Highland Park plant was not designed with the assembly line in mind, as already noted, but it was far larger than the Piquette Plant. It was more open, facilitated materials handling, and provided electrical drive to all machinery. Here the assembly line was invented, incrementally, and production skyrocketed. In 1910-1911 it more than doubled to 35,000. The following year it rose to 78,000, and by 1913-1914, when the assembly line was being installed, 248,000 cars rolled off the line. In response, Ford built another factory complex at Highland Park, the first one built with the assembly line in mind. Biggs has rightly emphasized the importance of the 1914 Highland Park New Shop, as the first rational factory.³⁵ Completed in August, 1914, its two parallel buildings were each six stories tall, built with steel reinforced concrete. The New Shop was the full expression of the Ford assembly line. In the 1920s the Highland Park complex produced more cars every week than the Piquette Plant had been able to assemble during its best year.³⁶

COMMON MISPERCEPTIONS

Two aspects of Ford's assembly line have at times been misunderstood. The first of these was the \$5 day, introduced in 1914. This policy represented a doubling of what were then the ordinary wages of about \$2.50. The Ford Company explained the higher wage as a form of profit sharing; they paid workers more because in return they were making the assembly line so efficient. But an important motive for the \$5 Day was the desire to combat labor turnover that had risen to alarming levels by 1913. Higher pay encouraged workers to remain longer. Despite paying a higher wage, Ford profits rose in 1914 by \$4 million, and increased in 1915 by additional \$8.5 million to \$40.3 million.³⁷

These profits were achieved while prices fell. The Ford Motor Company lowered the price of the Model T by \$50 in 1913 and \$60 in 1914, even as wages increased. The price of a Model T fell from \$950 to just \$397 in 1921.³⁸ The higher wage and

³⁵ Biggs 1996, 118-136.

³⁶ On factory design, see Lewis, 2001, 666.

³⁷ Raff and Summers, 1987, \$75.

³⁸ Ford 1922, 145; Casey 2003, 51.

the falling cost of the Model T made it possible for Ford workers themselves to purchase automobiles. Ford understood that mass production logically required mass consumption. In 1910 one of his workers typically made \$2.50 per day, and a \$950 automobile cost 380-days' wages. In 1921 a new Model T cost only 80-days' wages. A used car cost even less.

Ford conceived of the \$5 Day as the link between production and consumption in a single marketplace. When wages doubled, consumption could rise accordingly. In contrast, more recently American and European corporations have outsourced manufacturing to low wage nations in Latin America, Asia, or Eastern Europe. The mass production worker in the developing world is not often seen as a potential consumer, and corporations maximize profits by minimizing wages. In 1914 Ford might have done the same thing. Instead, he raised wages, increased productivity, and relentlessly drove down the price of his car in order to maximize the size of his market. By the early 1920s he was making half of the world's automobiles.

A second misconception regards the Model T itself, which is often seen as an unchanged vehicle from its introduction in 1908 until 15,000,000 had rolled out of the Ford factories in 1927. In fact, during the two decades of its production, the Model T underwent many changes. Notably, electric lights and an electric starter were added. The car's styling underwent modest changes as well. In all, "the Model T underwent thousands of detail changes,"³⁹ and it was a far better car in 1927 than it had been in 1908. If the focus remained on improving the manufacturing process the Ford car did change, despite popular mythology to the contrary. Some parts of the car changed little, and these were at the core of the Model T, notably the transmission, the magneto, the 4-cylinder engine, and the suspension system. But the product was hardly static. In 1913 alone Ford made more than 100 design changes every month in the parts that went into the car. As those who purchase and restore a Model T quickly discover, the general appearance may be much the same from 1912 until 1927, but the model year does matter. For example, the electrical system was completely redesigned twice. Alterations were scarcely emphasized but introduced piecemeal rather than ballyhooed in annual models. Most changes were scarcely visible to the average customer. Thus the Ford assembly line did not require that the car's design remain completely frozen, and it did incorporate improvements and small additions.

OTHER FORMS OF PRODUCTION

Many have confused the assembly line with Frederick Winslow Taylor's concept of scientific management. While both systems sought to rationalize work and improve efficiency, they were not at all the same. Taylor's system emerged first and focused on making worker movements more efficient. Instead of allowing workers to

³⁹ Casey 2003, 74.

decide how they wished to tackle a task, such as shoveling, he determined the ideal weight that a man could lift, and then designed specialized shovels for each task, so that a shovel for moving sawdust lifted a greater volume than one for lifting sand. Taylor also regulated work routines, telling men when and how long they should relax and specifying how much work they should do. He examined the movements of the most efficient workers, breaking them down into small sequences, Taylor determined “the best way” to perform a task and then retrained workers, so they could complete a job with the least possible effort and movement. To motivate workers to do more in the same time, Taylor relied upon incentives. There were normal wages for achieving a prescribed daily quota, with bonuses for exceeding the norm. Essentially, he modified the piece-rate system. Managers who worked in a similar spirit often used a stopwatch to establish how long each movement on every job should take. The scientific manager demanded that workers give up personal routines for standardized movements made with standardized tools and paid them according to an incentive system. Those who co-operated produced more. In return, Taylor expected employers to raise workers’ pay, though not all corporations adopted this part of his system.

Taylor reorganized entire factories, but aroused strong worker opposition. Hugh Aitkin found that workers at the Watertown Arsenal prevented Taylorism from going into effect. They demonstrated that they knew more about their tasks than those who attempted to reformulate them.⁴⁰ Despite such setbacks, Taylor’s ideas circulated widely. His book *The Principles of Scientific Management*, sold widely in French, German, and Russian translations, and Lenin praised it. “Taylorism” had an enormous resonance beyond the factory in many areas, including home economics, education, and popular culture. Experts appeared in every area of life, proclaiming that they had discovered the “one best way” to arrange a kitchen, regulate traffic flow, or plan a community.

Nothing could be further from Ford’s assembly line. Taylor designed ideal tools, such as different shovels for materials of different weight. Ford Motor Company abolished shoveling itself, in favor of electric cranes, moving belts, and other aids to continuous flow manufacturing. Taylor retrained a worker to do the same job more efficiently; the assembly line redefined and simplified jobs. Taylor offered workers incentives to do piecework more quickly; Ford made piece rates pointless, because the assembly line paced the work, pushing everyone on the line to move at the same speed. Instead, workers received a high fixed wage. Taylor maximized efficiency in existing production technologies; Ford transformed the means of production. Taylor saved time; Ford sped up time. In 1914, after Taylor put his system into operation at the Packard Motor Company, its 4,525 workers produced 2,984 cars a year. That was an annual production of only two-thirds of an automobile for each employee. This

⁴⁰ Aitken 1960, 268-271; Haber 1964.

was still fabrication with artisan methods. In precisely the same year, 13,000 Ford employees, using conveyor belts, electric cranes, and 15,000 specialized machine tools, manufactured 260,000 cars, or twenty vehicles per man. Ford workers outperformed those Taylor organized by three thousand percent. In just four days they assembled more automobiles than Packard constructed in an entire year. Taylor had maximized what was possible in the older artisan tradition. The assembly line was still in its infancy, and it had the potential to become far more productive. Often, people measured the productivity of the assembly line not by output per worker, but rather by how fast the cars were made. Before the assembly line, Ford workers used more than 12.5 hours (750 minutes) to assemble a car. Once the assembly line went into operation, it took less than 100 minutes.⁴¹

Because the manufacturing systems of Taylor and Ford differ so sharply, some historians have contended that they represent two distinct historical stages, "Taylorism" and "Fordism". Implicit in such arguments is the idea that manufacturing as a whole evolves through distinct historical stages. However, Phillip Scranton has shown that this approach to manufacturing does not square with the complexity of historical fact. Rather than focus on large corporations such as Standard Oil, General Motors, Ford, and DuPont as the most advanced form of capitalism, in *Endless Novelty* Scranton examined firms with customized and small batch production. Far from being unprofitable businesses destined to be converted to Taylorism before adopting assembly lines, such companies remained financially successful, and they proved just as important to an advanced economy as mass production. Companies fabricating elevators, turbines, switchboards, and precision instruments did not "fail" to become mass producers. Nor did they want to deskill labor. Rather, they prized skilled workmen who could respond flexibly to demand for varied goods. Such workers made possible the endless novelty that was the hallmark of the consumer society, and such companies were innovative and profitable. Fredrick Winslow Taylor's prescriptions were useful for repetitive movements for the production of identical things, but not for batch production of fine carpets, furniture, jewelry, cutlery, hats, and ready-to-wear clothing. Consumers wanted variety, and large profits accrued to flexible firms with skilled workers that could supply endless novelties. Assembly lines were suited to making identical things, but many products of advanced technology had to meet customer requirements for installation at specific locations, and in the department stores customers wanted variety and novelty.

Specialty production was not a sideshow. It grew just as fast as mass production, but it did so with different central actors. Instead of the "visible hand" of corporate managers advised by scientific experts, at the centre were skilled workers and technologically adept owners. When it suited them, they drew on new work systems,

⁴¹ Nevins and Hill 1964, 474.

of which Taylorism was only one. Instead of the rigidity of Taylor's "one best way," they valued flexibility. Instead of standardization of production at capital-intensive plants, they fostered diverse production at labor-intensive mid-sized factories, and these proved to be technologically innovative. In short, industry as a whole did not move through stages from artisan production to "Taylorism" to "Fordism." There was no single path for successful corporate development. Rather, the assembly line was ideal for long runs of identical goods, but specialty production was ideal for higher end products that were distinctive and it could change rapidly to meet the demands of fashion. Likewise, large complex machines such as steam locomotives, elevators, switchboards, and the like had to be crafted to meet the needs of particular buyers. They were never produced in the numbers required to justify setting up an assembly line. Instead of a single path to development, there were many.

Nevertheless, the assembly line was extraordinarily productive compared to the craft labor assembly of cars that preceded it. Daniel M. G. Raff examined the Ford records from these years, and after making adjustments for changes in raw material prices and the cost of living, concluded that Ford was an extraordinary company compared to the rest of American industry between 1909 and 1914.⁴² Its annualized productivity growth was an astounding 22%, compared to 1.5% in the economy as a whole. Many industries were almost stagnant, with productivity growth at less than 1%, including electrical machinery, durable goods, and textiles. Some entire industries actually became slightly less productive between 1909 and 1919, including chemicals, furniture, and primary metals. Clearly the assembly line broke these patterns dramatically, and the productivity increases continued during the 1920s.

CONCLUSIONS

Defining the elements of the assembly line and demonstrating how it was different from Taylor's scientific management does not explain how the assembly line came into being. The process of breaking down conventions, of throwing out inherited work routines, of building new equipment and arranging it in new ways, demanded a special atmosphere of experimentation and an exceptional openness to change. Just because the elements of the assembly line were all available does not mean that they would necessarily be combined. Had Ford behaved like all the other automobile manufacturers in 1910, his cars would have required more hours to make and cost the consumer more to buy. He would still have made a good deal of money. What drove the team of managers at Ford was not only profits but also a vision of accelerated production and efficiency that became an end in itself. In their own way they briefly created a dynamic process of discussion, feedback, and continual improvement much like that designed into the lean production system created in

⁴² Raff 1996, 183.

Japan several generations later. This dynamic carried over from Highland Park to the creation of the River Rouge Plant, which was built around the Ford Motor Company's evolving understanding of the most efficient form of an assembly line. Rather than give the credit to Henry Ford himself for these developments, it is more accurate to say that he was the fortunate beneficiary of synergies among the exceptionally talented people he recruited. Ford gave those willing to buck conventions and try out new things the incentive and the authority to do so. In retrospect, something like the assembly line might seem the inevitable result when strong consumer demand stimulated managers to look for more efficient manufacturing methods. But the assembly line could have emerged later, or somewhere else, making another product. It conceivably could have emerged sooner, perhaps in France where the goal of interchangeable parts was briefly pursued in the late eighteenth century.⁴³ But technological innovations are not always remembered and therefore do not always accumulate. As Adler has emphasized "a technology (even a technology today accounted superior) can be rejected, discontinued, and forgotten."⁴⁴ This happened to the achievement of interchangeable parts production in France, where Napoleon reverted to the artisan production of the *ancien regime*.

In contrast, once the assembly line was up and running, it most certainly was not forgotten, but it has often been oversimplified and "mis-remembered." Much of the cost savings achieved at the Ford Highland Park factory were not due to the introduction of the moving line itself, but resulted from efficiencies realized through subdivision of labor, improved accuracy in making interchangeable parts, rearrangement of machinery, and better work-flow layouts in an electrified factory. More importantly, the assembly line is best understood not as a rigid system, nor as an imagined historical stage called "Fordism" following an equally imaginary "Taylorism." Rather, the assembly line was (and is) an evolving processing technology that has become more efficient during the century since its invention. In this perspective, "post-Fordism," "lean production" and "post-lean production" are not new historical stages, but rather improved assembly lines. The abolition of "Fordism" as a historical stage and its de-coupling from "Taylorism" brings more complexity to corporate and labor history. It also awakens interest in specialized and flexible production systems that have coexisted with the assembly line from 1913 until the present. This redefinition of the assembly line does not deny that mass production workers were deskilled and often exploited. Rather, it discloses the contribution workers could have made to increasing efficiency and quality at an earlier date, if given the chance, as they eventually were in Japanese corporations.

⁴³ Adler 1997, 297-300.

⁴⁴ Ibid., 310.

To see how and why these discoveries matter, a sketch of subsequent events is useful, even if detailed exploration of these matters cannot be undertaken here.⁴⁵ The creativity that led to inventing the assembly line was not sustained in the United States after the mid-1920s, as industry became “path dependent,” and no longer made many incremental improvements of the sort that had led to its discovery.⁴⁶ Instead, annual product design changes became paramount to convince consumers that their vehicles were becoming obsolete.⁴⁷ American corporate managers also became fascinated with automation after World War II. From the 1950s until the 1970s, with extensive support from the Defense Department, research and development efforts focused on creating computer controlled assembly lines staffed by robots that could replace workers and operate around the clock.⁴⁸ These investments resulted in few actual robots, however, as in the 1970s 99% of factory work continued to be done by human beings.⁴⁹ The automation campaign further alienated workers, whose absenteeism and turnover had become “normal” in assembly line manufacturing by the 1970s.⁵⁰ Labor’s disaffection made it difficult for American corporations to adopt the lean production system and catch up with the Japanese manufacturers in the 1980s and 1990s, for “lean” companies rely on close cooperation between teams of workers and management.⁵¹ Hundreds of thousands of American jobs were lost to competing European and Japanese manufacturers. Indeed, by the 1990s the Japanese automakers were producing more than 2 millions cars a year inside the US.

Sketching this larger history further emphasizes that “Fordism” was not a technologically driven historical stage but rather a socially constructed form of production that became deeply rooted in American mass production industries. Because the assembly line was a key element in US prosperity between 1914 and 1974, Americans naturalized it as the best way to manufacture. The resulting corporate path dependency long blinded US managers to further improvements. They imagined, much like neo-Marxist historians, that the assembly line was a definite stage, rather than one moment in a fluid and ongoing process of development. They imagined that automation was the next stage. As often happens with process innovation, an outside group with a fresh perspective, in this case the Japanese, saw that automation was not the most efficient way forward. They discovered that the assembly line could be vastly improved, doubling productivity with little investment in new machinery while actually reducing the number of workers. In short, not

⁴⁵ The years from c. 1920 until 2013 will be treated in my centennial history of the assembly line, MIT Press, 2013, forthcoming.

⁴⁶ Utterback 1994, 145-166 and *passim*.

⁴⁷ Slade 2006, 45.

⁴⁸ Weiner, 1950, 154-159, *passim*; Noble 1984, chapters 1 and 2.

⁴⁹ Simpson 1980.

⁵⁰ Compare Faunce 1962 with Aronowitz 1973 and Sandler 1982.

⁵¹ Shimokawa 1993; Kenney and Florida 1993; Ortiz 2006.

only was the assembly line the outcome of a century of increasing efficiency before 1913, it was also the beginning of further efficiency improvements that still are accumulating.

In this light, the American assembly lines in Mexico, mentioned at the start of this essay, are not the future, but the past. They are a short-term strategy that allows American corporations to postpone conversion to lean production, substituting cheap labor on classic assembly lines for more expensive but more innovative multi-skilled labor on flexible lines. Indeed, during the last fifteen years, lean production itself has already been surpassed, as “post-lean production” has cut automobile assembly time by a further 50%.⁵² Each “stage” is barely named before being surpassed by further process innovations. The assembly line in 1913 was neither a beginning nor an end, but rather part of a long series of innovations that began at least two centuries ago. As the classic Ford line approaches its centennial in 2013, the pace of this change is not slackening but accelerating.

⁵² Wilson 2000; Maynard 2003.

Bibliography

- Aitken, Hugh 1960, *Taylorism at Watertown Arsenal*. Cambridge: Harvard University Press.
- Alder, Ken 1997, "Innovation and Amnesia: Engineering Rationality and the Fate of Interchangeable Parts Manufacture in France," *Technology and Culture*, 38:2.
- Arms, Richard G. 1959, "From disassembly to assembly: Cincinnati: the birthplace of mass-production," *Bulletin of the Historical and Philosophical Society of Ohio*, v. 17, no. 3, July.
- Arnold, Harold L. 1914, "Ford's Methods and Ford Shops," *Engineering Magazine* 47.
- Aronowitz, Staley 1973, *False Promises: The Shaping of American Working Class Consciousness*. New York: McGraw Hill.
- Barclay, Hartley W. 1936, *Ford Production Methods*. New York: Harper & Bros.
- Beniger, James R. 1986, *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. Cambridge: Harvard University Press.
- Biggs, Lindy 1996, *The Rational Factory: Architecture, Technology and Work in America's Age of Mass Production*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Boorstin, Daniel 1974, *The Americans* Vol 3. New York: Random House.
- Burrows, Robert, Nigel Gilbert, Nigel and Anna Pollert (Eds.). 1992, *Fordism and Flexibility: Divisions and Change*. New York: St. Martins Press.
- Casey, Robert 2003, *The Model T: A Centennial History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Duboff, Richard B. 1979, *Electric Power in American Manufacturing, 1889-1958*. New York: Arno Press.
- Faunce, William A., Einar Hardin, Eugene H. Jacobson 1962, "Automation and the Employee," *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 340, *Automation*.
- Ford, Henry 1922, *My Life and Work*. London: William Heinemann.
- Friedel, Robert 2007, *A Culture of Improvement: Technology and the Western Millenium*. Cambridge: MIT Press.
- Giedion, Siegfried 1948, *Mechanization Takes Command: A Contribution to Anonymous History*. New York: W. W. Norton.
- Haber, Samuel 1964, *Efficiency and Uplift: Scientific Management in the Progressive Era, 1890-1920*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hounshell, David 1984, *From the American System to Mass Production, 1800-1932*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Kenney, Martin and Richard Florida 1993, *Beyond Mass Production: The Japanese System and its Transfer to the US*. Oxford: Oxford University Press.
- Klein, Naomi 1999, *No Logo*. London: Picador.
- Kroll, Richard. *Reminiscences*, Owen Bombard Oral History Collection, Henry Ford Archives.
- Lewis, Robert 2001, "Redesigning the Workplace: The North American Factory in the Interwar Period," *Technology and Culture*, 666.
- Ling, Peter 1990, *America and the Automobile: Technology, Reform and Social Change, 1893-1923*. Manchester: Manchester University Press.
- Livingston, Jessica 2004, "Murder in Juarez: Gender, Sexual Violence, and the Global Assembly Line," *frontiers* 25:1, 59-76.
- Maynard, Micheline 2003, *The End of Detroit: How the Big Three Lost Their Grip on the American Car Market*. New York: Doubleday.
- Nevins, Alan, and James Hill 1954, *Ford: The Times, The Man, and Company*. New York: Scribner's.
- Noble, David F. 1979, *America By Design*. Oxford: Oxford University Press.
- Noble, David F. 1984, *Forces of Production*. New York: Alfred A. Knopf.
- Nye, David E 1983, *The Invented Self: An Anti-biography of Thomas A. Edison*. Odense: Odense University Press.
- Ortiz, Chris A 2006, *Kaizen Assembly: Designing, Constructing, and Managing a Lean Assembly Line*. Boca Raton: Taylor and Francis.
- Raff, Daniel M. G. and Lawrence H. Summers 1987, "Did Henry Ford Pay Efficiency Wages?" *Journal of Labor Economics*, 5:4.
- Raff, Daniel M. G. 1996, "Productivity Growth at Ford in the Coming of Mass Production: A Preliminary Analysis", *Business and Economic History*, 25:1, Fall 1996.

- Sandler, Richard Lyle 1982, "You can Sell Your Body But Not Your Mind: A Sociolinguistic Examination of the Folklore of the Automobile Factory Assembly Line." Ph.D. University of Pennsylvania.
- Shaiken, Harley 2009, "Motown Blues: What Next for Detroit," *Dissent*, Spring.
- Shimokawa, Koichi 1993, "From the Ford System to the Just-in-Time Production System, *Japanese Yearbook on Business History* 10.
- Simpson, Janice C. 1980, "The Robot Revolution," *Time Magazine*, Dec 8.
- Slade, Giles 2006, *Made to Break: Technology and Obsolescence in America*. Cambridge: Harvard University Press.
- Smith, Adam 1776, *The Wealth of Nations*. Book 1, Chapter 1.
- Smith, Merritt Row 1981, "Eli Whitney and the American System of Manufacturing" in: Carroll W. Pursell, Jr. *Technology in America*. Cambridge: MIT Press.
- Tolliday, Stephen, (Ed.) 1998, *The Rise and Fall of Mass Production*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Tolliday, Steven, and Jonathan Zeitlin (Eds.) 1987, *The Automobile Industry and Its Workers: Between Fordism and Flexibility*. London: Palgrave, McMillan.
- Utterback, James M. 1994, *Mastering the Dynamics of Innovation*. Boston: Harvard Business School Press.
- Walker, Charles R. and Robert H. Guest 1952, *The Man on the Assembly Line*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wallace, Anthony F. C. 2003, *The Social Context of Invention*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Weiner, Norbert 1950, *The Human Use of Human Beings*. London: Free Association Books, 1989, reprint of Houghton Mifflin.
- Williams, Karel, Colin Haslam and John Williams 1992, "Ford versus 'Fordism': The Beginnings of Mass Production?", *Work, Employment, and Society*. 6 (4), Dec. (1992), 517-555.
- Williams, Karel, Colin Haslam, John Williams, et al. 1993, "The Myth of the Line: Ford's Production of the Model T at Highland Park," *Business History*, 35:3.
- Wilson, Amy 2000, "GM, Lear, make history in Brazil. *Automotive News*, July 4.
- Woodhouse, W. B. 1910, "Electrical Driving of Textile Machinery," *Cassier's* 38, May.

DAVID E. NYE

ER PROFESSOR I AMERIKANSKE STUDIER,
SYDDANSK UNIVERSITET

ABSTRACT

The Ford assembly line of 1913 was part of a long series of process innovations that began a century before and that have continued since, notably in the lean production system. This paper examines the historical emergence and synthesis of the five essential elements of the classic assembly line – sub-division of work, interchangeability, single-function machines, organization of machines according to the sequence of assembly, and moving work to the worker, typically using gravity slides or moving belts – and further shows that full electrification was an essential precondition for its creation and proper functioning. In contrast, "scientific management" was not important to the creation of the assembly line.

HVOR GIK STATENS REPRÆSENTANTER HEN, DA DE GIK UD? NYE ROLLEFORSTÅELSER HOS DIPLOMATER OG PARLAMENTARIKERE EFTER 1945

■ ANN-CHRISTINA L. KNUDSEN OG KAREN GRAM-SKJOLDAGER

INDLEDNING

"Det er dr. Sjøqvists opfattelse, at Munch's politiske grundholdning tog form i 1902, og derpå i det store og hele holdt sig uændret resten af livet, at han led af en slags tidligt udviklet syndromforkalkning, om man vil".¹ Citatet stammer fra Erling Bjøls anmeldelse af Viggo Sjøqvists biografi om den danske udenrigsminister P. Munch fra 1978, og det rummer uden tvivl en vis ironi. Men selvom P. Munch er kendt som en arketypisk statisk figur i dansk udenrigspolitik, rører Bjøl med sin konstatering ved en generel problemstilling, som sjældent adresseres i den klassiske politiske historieskrivning: at rammebetingelserne for udenrigspolitikken førelse løbende forandrer sig med mulige konsekvenser for de implicerede aktørers tanke- og handlemønstre – uden at den politiske historiker nødvendigvis registrerer dette. For med sit fokus på at forstå og forklare politiske begivenheder og beslutningsprocesser, har han eller hun sjældent blik for de gradvise forvandlinger i den politiske verdens sociale strukturer og handlingsmønstre, der i det stille påvirker aktørernes rolleforståelser. Disse stille forvandlinger må imidlertid være et væsentligt tema, der ikke mindst er relevant at udforske for tiden efter Anden Verdenskrig, hvor fremkomsten af nye multilaterale samarbejdsformer har betydet, at statens repræsentanter ofte har befundet sig i nye omgivelser og har skullet håndtere problemstillinger af en helt ny karakter. For at undgå, om man vil, "syndromforkalkning" i forståelsen af disse politiske aktørgrupper, må den politiske historiker tage nye teoretiske tilgange og metodiske greb i brug.

¹ Bjøl, 1978, 312.

Formålet med denne artikel er at pege på nogle sådanne tilgange og at give eksempler på, hvordan denne problemstilling kan udforskes. Artiklen er baseret i to nye forskningsprojekter, der på forskellig vis undersøger, hvordan det voksende internationale samarbejde har forandret demokratiets institutioner.² Med udgangspunkt i nogle af de tilgange, forskningsprojekterne benytter sig af, præsenterer artiklen her en komparativ undersøgelse af, hvordan ændrede rammevilkår i form af internationale organisatoriske udviklinger har påvirket handlingsmønstre og rolleforståelser hos to grupper, der generelt ses som arketypiske statslige repræsentanter, nemlig diplomater og parlamentarikere. Vores interesse for disse to grupper stammer på et mere overordnet plan fra den weberianske tradition for at studere professionaliseringen af embeds- og politikerstanden, og der er flere grunde til, at det er interessant at sammenstille disse to grupper netop i forbindelse med fremkomsten af internationale organisationer. For det første var situationen for begge grupper, at vilkårene for deres virke forandrede sig gradvist i forbindelse med de nye internationale samarbejdsformer. At det er tilfældet, er f.eks. konklusionen i det bind af den omfangsrige *Magtudredning*, der så på "internationaliseringen" af den offentlige forvaltning. En af den ganske nutidige udrednings konklusioner var imidlertid også, at forståelsen af disse forandringer "mangler [...] i den grad historisk anlagte studier, og ikke mindst materialet fra det sidste århundrede er righoldigt og kan give os en afgørende forudsætning for at forstå de aktuelle udfordringer."³

For det andet er det væsentligt at pointere, at diplomatens og parlamentarikerens position i forhold til det internationale er principielt forskellig. De repræsenterer, hvad man kan kalde et 'spejlvendt' aktørpar, hvor diplomaten som udgangspunkt har været statens ansigt udadtil, mens parlamentarikeren har været både symbolsk og faktisk repræsentant for det nationale demokrati. Samtidig adskiller deres personlige, professionelle livsforløb sig grundlæggende, fordi diplomaten er ansat i et bureaukrati og dermed typisk befinder sig i den samme stilling hele sit professionelle liv, mens parlamentarikeren er folkevalgt til sit statslige hverv og derfor afhængig af lokale og interne partipolitiske forhold for at blive genvalgt. Deres holdning til og reaktioner på internationaliseringsprocesserne må derfor i udgangspunktet være forskellige.

Imidlertid er dette forhold, vi konkret ved meget lidt om. Inden for den udenrigspolitiske historieskrivning, der efterhånden er et ret klart markeret felt blandt danske politiske historikere, findes der godt nok en betydelig litteratur om ledende diplomater og statsmænd, men denne forskning har stort set ikke berørt spørgs-

² Yderligere oplysninger om de to forskningsprojekter, der er finansieret af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation, kan findes på <http://iho.au.dk/instituttet/andreaktiviteter/transnationalhistorie/>.

³ Marcussen og Ronit 2003, 245. For lignende historieløse og nationalt afgrænsede analyser af Folketinget, dets medlemmer og partigrupper se Jensen 2004 og Jensen 2002.

målene om handlingsmønstre og rolleforståelser blandt større grupperinger.⁴ Med intellektuel inspiration fra den politologiske realisme har denne type litteratur typisk fokuseret på politiske beslutningsprocesser og vendepunkter i Danmarks forhold til andre stater og internationale organisationer. Set fra dette perspektiv var diplomaten og parlamentarikeren hver på sin måde bærende og uforanderlige kræfter i den udenrigspolitiske beslutningsproces – diplomaten som en aktør uden selvstændig politisk kvalitet, der forhandlede alt fra smørpriser til sikkerhedspolitiske problemstillinger, og parlamentarikeren som den politiske overordnede, der kontrollerede, godkendte eller forkastede vigtige udenrigspolitiske beslutninger. Den udenrigspolitiske historiografi har i begget tilfælde haft en tendens til at lade historien blive ved den objektive position, som den historiske aktør udtrykte. I denne artikel vender vi problemstillingen på hovedet og undersøger, hvordan organisatoriske udviklinger har formet handlingsmønstre hos udvalgte grupperinger af diplomater og parlamentarikere. Ved på denne måde at studere grupper – frem for enkeltstående individer – opnår vi samtidig at række ind i de bredere lag af den danske politiske og embedsmæssige magtelite, der ikke nødvendigvis var på billederne, da der var *photo opportunities*.

I den såkaldte 'nye' politiske historieskrivning, der også har vundet frem i Danmark de seneste år, er de klassiske politiske aktører blevet endnu mere marginaliseret end i den ovennævnte litteratur. Med sit fokus på, hvordan sprog og kultur er blevet påvirket af internationale og nationale politiske begivenheder og strukturændringer som f.eks. ungdomsoprøret, den kolde krig og velfærdsstatens udvikling, har denne historieskrivning mere eller mindre ladet de klassiske statslige aktører glide ud af sin historiefortælling.⁵ Et ærinde med denne artikel er at argumentere for en politisk historieskrivning, der fortsat studerer de klassiske politiske aktører. Men det er også samtidig målet at udfordre den traditionelle politiske historieskrivnings tendens til at fokusere på politiske beslutningsprocesser og til at tildele 'vigtighed' med hensyn til, hvem og hvad der førte til politiske beslutninger, ud fra implicite, og – fornemmes det – ofte ad hoc-baserede forhåndsantagelser. Tilgangen, som vi i denne artikel argumenterer for, er ny i en dansk politisk historisk forskningskontekst. Internationalt skriver artiklen sig imidlertid ind i en spirende historisk forskning, der har rettet fokus mod nationalstatens repræsentanter og forsøgt at sociologisere deres møde med det internationale. Både i forskningen

⁴ For to nyere danske eksempler på den diplomatiske og politiske biografi, se Lidegaard 1996 og Tamm 2005. Denne type politiske historiskrivning er godt repræsenteret i det omfattende værk: Due-Nielsen, Feldbæk og Petersen, 2001-2006.

⁵ Warring 2008; forskningsprojektet "Amerikansk på dansk" (se projektets hjemmeside: http://www.sdu.dk/Om_SDU/Institutter_centre/lhks/Forskning/Forskningsprojekter/C_+Amerikansk_paa_dansk/Om+forskningsprojektet (besøgt 09.10.10)), jf. også workshoppen: Towards a New Political History, Syddansk Universitet, 23.-24. september 2010 (http://historie-forskerskole.au.dk/fileadmin/www.historie.forskerskole.au.dk/kurser/New_Political_History.pdf (besøgt 09.10.10)).

i Folkeforbundet og EF/EU findes der studier, der har sat de nationale politiske aktører under lup og givet tætte beskrivelser af, hvordan deres berøring med og engagement i internationalt politisk samarbejde har påvirket deres rolleopfattelse, interesseforståelse og handlemønstre.⁶ Artiklen her tager sit afsæt i denne litteratur, men introducerer samtidig flere nye teoretiske og metodiske greb fra andre discipliner, der kan bidrage til en mere konsekvent problematisering og systematisk afdækning af disse problemer.

ARTIKLENS TILGANGE

Teoretisk og metodisk trækker artiklen sine inspirationer fra tre kilder. For det første er den inspireret af den nyinstitutionalistiske litteratur inden for komparativ politologi, der har anlagt et sociologisk perspektiv på studiet af politiske organisationer. Den har bl.a. set på, hvordan nationale embedsmænds kontakt med og deltagelse i arbejdet med EU har omformet deres identiteter og loyaliteter. Rollebegrebet står centralt i denne litteratur. Ud fra en forståelse af politiske organisationer som systemer af formaliserede rollestrukturer,⁷ har den interesseret sig for, hvordan rollerne i organisationen – forstået som forventninger i form af normer og regler, der definerer aktørers ønskelige adfærd⁸ – har forandret sig i forbindelse med det øgede europæiske samarbejde.⁹ Det er de samme spørgsmål, vi er interesseret i her. Imidlertid anlægges vi ikke, som det er tilfælde i dele af den nævnte litteratur, et kognitivt perspektiv, der gennem skemaundersøgelser og interviews dokumenterer og analyserer aktørernes egen forståelse af deres roller. Det ville være metodisk problematisk, og i nogle tilfælde umuligt, i en historisk analyse. I stedet sigter vi på, gennem en kortlægning af aktørernes handlemønstre, at udrede nogle generelle træk ved deres rolleforståelser.

Vi benytter i den forbindelse et metodisk greb, som også findes anvendt i denne litteratur: At opstille idealtyper for aktørernes roller og adfærd – blandt andet med reference til Weber.¹⁰ Dette greb er relevant, fordi en rendyrkning af en historisk virkelighed kan fungere som et effektivt analytisk redskab til en mere kvalificeret forståelse af forandringer i handlingsmønstre og rolleforståelser.

Ved at trække på denne sociologisk-orienterede tilgang forventer vi at kunne generere væsentlige nye indsigter i forhold til den dominerende politologiske tilgang, der har været stærkt fokuseret på formelle tilpasningsprocesser i relation til internationalisering og europæisering. I studiet af den danske centraladministration har det især været bureaukratiske omorganiseringer og udviklingen af nye in-

⁶ Ikonomou 2010; Knudsen og Rasmussen 2008; Ludlow 2005; Ludlow 2009; Manigand 2004; Webster 2005.

⁷ Grønnegård Christensen, 1983, 284.

⁸ March og Olsen jf. Trondal 2004, 9.

⁹ Se f.eks. Egeberg 1999 og Trondal 2004.

¹⁰ Weber 1919; Weber 1922.

terdepartementale samarbejdsstrukturer, der har været i fokus.¹¹ Og i diskussionen om 'europæiseringen' af parlamenter, herunder Folketinget, ses de eksterne kilder til forandring typisk i de lovgivningsmæssige tiltag, der i stigende grad bliver taget af EF/EUs ministerråd, hvor Folketinget ofte har set sig hensat til en form for ekspeditionskontor.¹² Internt i Folketinget ses den primære kilde til 'europæisering' tilsvarende i den særstatus, som Europaudvalget har fået.¹³ Denne artikel åbner en ny dimension i denne sammenhæng, nemlig folketingsmedlemmernes egen interaktion med internationale organisationer.

Artiklen har for det andet hentet inspiration i den del af sociologiske studier, der har anvendt og udviklet Pierre Bourdieu's begrebsverden til studiet af gruppeadfærd i mødet med det europæiske og det transnationale. Frem for den fremmedgørelse af det europæiske, der oftest findes i klassiske udenrigspolitiske studier af det nationale *over for* det internationale, er en væsentlig indsigt fra denne sociologiske litteratur, at fremkomsten af europæiske og transnationale politiske, administrative og juridiske felter kan observeres gennem handlingsmønstre hos de grupper, der befolker dem. Feltet kan ses som en metafor for et rum, hvor grupper af aktører er i den politiske, juridiske og administrative verden positionerer sig og er forbundet. Det er en central pointe i disse studier, at der ikke findes en streng hierarkisering eller et klart skel mellem det nationale og det internationale, sådan som det ofte er tilfældet i den udenrigspolitiske forskning. Det transnationale felt er ikke nødvendigvis en definerbar rumlighed eller afgrænset af formelle organisatoriske eller statslige grænser (selvom det kan være det). Men det er en central antagelse i denne litteratur, at de transnationale felter i høj grad genereres i forbindelse med nye internationale organisationsdannelser. Det antages, at agenterne, for at være i det transnationale administrative eller politiske felt, må besidde visse kapitaler, der er relevante for det pågældende felt.¹⁴ Der skal altså i udgangspunktet oparbejdes forskellige kapitaler, for at en agent kan operere succesfuldt i henholdsvis de diplomatiske og parlamentariske felter. I forhold til denne artikels tematik er felt- og kapitalbegreberne relevante, fordi diplomater og politikere i stigende grad blev del af de transnationale og europæiske administrative og politiske felter, der blev tydeligere i den periode, vi studerer.

Et centralt metodisk greb i den politiske sociologi er den prosopografiske. Ved at kortlægge livsbanerne for en gruppe af aktører, der befinder sig i et felt, er det muligt at afdække, hvordan deres handlingsmønstre ændrer sig over tid, hvilket giver en god idé om deres rolleorienteringer. Prosopografien skaber en kollektiv relatio-

¹¹ For to nyere eksempler, se f.eks. Marcussen og Ronit 2003 og Pedersen, Jacobsson og Lægneid 2004.

¹² At dette er en relevant problematik for Folketinget, såvel som andre parlamenter i Europa, fremgår f.eks. i artikelsamlingen i *The Journal of Legislative Studies*, 11, 3, især Laursen 2009 og Auel 2009.

¹³ Jensen 2003.

¹⁴ Kauppi 2003; Rask Madsen 2006.

nel biografi inden for hver af de to grupper, 'der har til formål at skabe et grundlag for at analysere strukturelle transformationer i et felt i lyset af agenternes sociale profiler og praksisser. Det er imidlertid ved at sammenligne kortlægningen af flere gruppers handlemønstre, at nuancerne og forskellighederne kommer til udtryk. Diplomater og parlamentarikere forventes, som nævnt ovenfor, i udgangspunktet at have forskellige handlemønstre og rolleorienteringer, men den sammenlignende prosopografiske analyse, som vi præsenterer her, viser et noget andet billede.

En tredje inspirationskilde kommer fra den nyere historiske litteratur om europæisk integration, der med historikeren Wolfram Kaiser i spidsen har fremhævet betydningen af uformelle transnationale netværk i EF/EU's politiske system.¹⁵ Påpegningen af de nye transnationale politiske mulighedsstrukturer i forbindelse med efterkrigstidens europæiske samarbejder deler Kaiser med den Bourdieu-inspirerede litteratur, og det udgør et interessant og væsentligt historisk funderet opgør med den nationalstatslige tilgang, der stadig dominerer europæisk integrationshistorie. I forsøget på at identificere netværk i forskellige afskygninger er Kaiser imidlertid meget fokuseret på politisk entreprenørvirksomhed og har en tendens til at reducere det transnationale til noget, der udelukkende har en politisk funktion. Denne artikel anlægger derfor et noget andet fokus. Samtidig med, at vi værdsætter Kaisers påpegning af de nye transnationale mulighedsstrukturer, insisterer vi på, at staten og dens repræsentanter udgør et afgørende og vedblivende element i efterkrigstidens internationale organisatoriske virkelighed. Samtidig ønsker vi at fjerne fokus fra det funktionelle til de underliggende sociale strukturer, der også udgjorde den europæiske integrationsproces.

Med afsæt i disse teoretiske og metodiske tilgange præsenterer artiklen et pilotstudium af en gruppe diplomater og en gruppe parlamentarikere, der begge i høj grad var eksponeret for og kom til at personliggøre de nye multilaterale rammevilkår. Det drejer sig dels om den gruppe af udenrigsøkonomiske diplomater, som så dagens lys efter Anden Verdenskrig, og som kom til at spille en central rolle i forbindelse med Danmarks indgang i EF. Dels gælder det de første danske folketingsmedlemmer, der kom til at sidde i EF's Europaparlament (EP). Analysen af de to grupper er fokuseret omkring perioden fra 1945 til 1979, men med bevidst forskellige kronologiske tyngdepunkter i portrætterne af de to aktørgrupper, der afspejler hvornår de hver især havde deres første møde med og blev aktivt inddraget i den europæiske integrationsproces – for diplomaternes vedkommende i 1950'erne og 1960'erne, og for folketingsmedlemmerne i tiden fra Danmarks indgang i EF i 1973 til udskrivningen af det første direkte valg til EP i juli 1979.

Artiklens analyse af de to aktørgrupper har ikke form som et fremadskridende narrativ og indeholder ikke noget politisk plot, sådan som det ofte forventes af den politiske historieskrivning. En sammenhængende fortælling træder imidlertid

¹⁵ Kaiser, Leucht og Gehler 2010.

frem i sammenligningen af de to grupper, idet det bliver tydeligt, at deres adfærd og rolleorienteringer indgår i en række nye, forbundne mønstre, ligesom de får mere til fælles over tid – noget der hverken indfanges af de statiske idealtyper eller den traditionelle udenrigspolitiske historieskrivning.

DIPLOMATEN

Ændrede rammevilkår for diplomaten

Efter Anden Verdenskrig ændrede rammevilkårene for danske diplomater sig grundlæggende. Oprettelsen af nye internationale organisationer, der i stigende grad beskæftigede sig med sager, som tidligere havde hørt under national politisk autoritet, omformede grundlæggende det hidtil bilateralt organiserede diplomatiske system.¹⁶ Det samme gjorde afkoloniseringen og den deraf følgende globalisering af diplomatiet som institution.¹⁷ Dertil kom for de danske diplomater, at de skulle håndtere skiftet fra mellemkrigstidens lavprofilerede neutralitetspolitik til en aktiv, multilateralt orienteret sikkerhedspolitik baseret på NATO's kollektive sikkerhedssystem.¹⁸

For at håndtere disse forandringer måtte der ske en markant forøgelse af dansk diplomati. Ved befrielsen i 1945 fandtes der 125 diplomater i de fem højeste lønklasser, som tilsammen udgjorde den diplomatiske 'karriere'.¹⁹ Dette antal var fordoblet seksten år senere, i 1961.²⁰ En sideløbende udvidelse af ministeriets kontorpersonale og ansættelsen af en række eksterne specialkonsulenter inden for industri- og handelsforhold betød, at ministeriet på dette tidspunkt havde fået i alt næsten 1000 ansatte – et tal der i 1970 var vokset til 1500.²¹

Samtidig skete der også en betydelig specialisering blandt diplomaterne. Den danske udenrigstjeneste var ved afslutningen af verdenskrigen en enhedstjeneste – dvs. at ministeriet, gesandtskaberne og konsulaterne fungerede som ét administrativt system, hvor de ansatte kunne forflyttes mellem alle de tre typer af poster.²² Selvom dette system blev opretholdt, skete der imidlertid en betydelig reel specialisering blandt diplomaterne. Der udviklede sig specialister inden for det multilaterale økonomiske samarbejde, inden for udviklingsbistanden, i FN- og NATO-spørgsmål og i folkeretlige problemstillinger. Samtidig skete der en sproglig specialisering og en specialisering på bestemte geografiske områder. Desuden fik ministeriet en voksende stab af pressemedarbejdere, der havde til opgave at fremme dansk industri og kultur i udlandet.²³

¹⁶ Badie og Devin 2007.

¹⁷ Der Derian 1987.

¹⁸ Se f.eks. Borring Olesen og Villaume 2006.

¹⁹ Kjølsten m.fl. 1970, 248.

²⁰ N=246. Kjølsten m.fl., 340.

²¹ N=940 i 1960. Bjøl 1983, 89.

²² Kjølsten m.fl., 248.

²³ Kjølsten m. fl.. 381-2, 394.

Denne nye differentiering af den diplomatiske profession betød, at de eksisterende, institutionelt indlejrede forestillinger om, hvad en diplomat var, på forskellige måder blev udfordret. I de første årtier efter Anden Verdenskrig var der imidlertid én gruppe diplomater, der særligt klart og synligt udfordrede og nyfortolkede den danske diplomatiske rolle, nemlig dem som fik ansvaret for Danmarks multilaterale økonomiske politik efter krigen. Deres fremskudte rolle i omformningen af diplomatrollen bundede i flere forhold.

For det første skyldtes det, at den stærkt regulerede og ufrie europæiske efterkrigsøkonomi og den konkurrence, som udvikledes sig mellem rivaliserende europæiske toldområder i årtierne efter krigen, placerede de udenrigsøkonomiske problemstillinger centralt i de internationale politiske relationer. Det gjaldt ikke mindst i en lille, åben økonomi som den danske.²⁴ For det andet grundede det sig i, at det udenrigsøkonomiske felt var et af de udenrigspolitiske områder, hvor grænsen mellem det nationale og det internationale tidligst eroderede. Mens de militære sikkerhedspolitiske problemstillinger, som havde domineret førkrigsårenes udenrigspolitik, baserede sig på antagelsen om den suveræne stat, betød bevægelsen af den udenrigspolitiske agenda i retning af økonomiske, sociale og teknologiske problemstillinger, at udenrigspolitiske beslutninger i stigende grad fik implikationer for og greb ind i den nationale politiske sfære.²⁵ Det skabte et behov for en ny type diplomater, som – bevidst eller ubevidst – brød med normerne for, hvad en diplomat var og nyfortolkede den diplomatiske rolle, idet de udførte deres arbejde.

Det er målet med denne del af artiklen at vise, hvordan den europæiske økonomiske integration, i dens forskellige multilaterale fremtrædelsesformer, stillede 1950'ernes og 1960'ernes diplomater over for nye krav og udfordringer. Den vil vise, hvordan de diplomater, der varetog denne funktion i udenrigspolitikken, positionerede sig anderledes ift. politikere og offentlighed end diplomater tidligere havde gjort, og hvordan de med tiden udfordrede og udvidede den rolle, som hidtil havde været diplomatens. For at kunne klarlægge disse udviklinger, er det imidlertid nødvendigt først kort at skitsere den traditionelle diplomatiske rolleforståelse, som prægede den danske udenrigstjeneste ved Anden Verdenskrigs afslutning.

Den klassiske diplomat

Som den nyinstitutionalistiske litteratur har påpeget, kan en organisation som den danske udenrigstjeneste betragtes som et system af formaliserede rollestrukturer. Den diplomatiske rolle, som knyttede sig til denne organisation ved Anden Verdenskrigs afslutning, var grundlæggende struktureret omkring to principielle skillelinjer: skellet mellem det nationale og det internationale på den ene side og mellem bureaukrati og politik på den anden. Som det er blevet påpeget i den politologiske litteratur, har den diplomatiske profession aldrig været kendetegnet ved at besid-

²⁴ Jørgensen 2002, 77.

²⁵ Grønnegård Christensen 1981, 191.

de nogen unik kompetence i forhold til andre embedsmænd.²⁶ Diplomater har aldrig haft monopol på deres vigtigste professionelle kompetencer såsom at indsamle og analysere information eller at mægle og forhandle politiske aftaler. Det, der har gjort diplomatens stilling enestående ift. andre embedsmænd, har været hans position i krydspunktet mellem det nationale og det internationale. Et centralt, definerende træk ved diplomaten har med andre ord været, at han har været en 'gate-keeper' for statens eksterne relationer med andre stater.²⁷ Det var også tilfældet for danske diplomater ved Anden Verdenskrigs afslutning; kun få andre instanser i centraladministrationen var i berøring med internationale problemstillinger, og ingen andre instanser end Udenrigsministeriet havde international forhandlingskompetence.²⁸

Samtidig var diplomatens rolle, med nogle enkelte undtagelser, baseret på et klart skel mellem bureaukrati og politik. Det havde været en bærende antagelse i mellemkrigstidens diplomatiske selvforståelse, der i Danmark var blevet konsolideret under P. Munchs håndfaste styring af udenrigspolitikken i perioden 1929-40, at det var muligt at trække et klart skel mellem definitionen af de udenrigspolitiske målsætninger – der var et anliggende for den politisk ansvarlige regering – og implementeringen af denne politik – der var diplomatiets opgave.²⁹ Bortset fra de anomalier, som verdenskrigen havde skabt,³⁰ var det danske diplomati ved verdenskrigens afslutning derfor meget tæt på at opfylde kriterierne for Webers idealtypiske bureaukrati. Den hierarkiske forvaltning, regelbundetheden, skellet mellem det saglige bureaukrati og den politiske ledelse, den juridiske skoling, og det forhold, at embedsmanden var embedsmand på fuld tid og på livstid var alt sammen fremtrædende kendetegn ved den danske udenrigstjeneste anno 1945.³¹

Opbruddet efter Anden Verdenskrig

Som antydte ovenfor ændrede dette sig efter Anden Verdenskrig. Allerede i 1950'erne var der i Udenrigsministeriet en forståelse for, at det nye multilaterale diplomati stillede andre og større krav til diplomaten end det traditionelle bilaterale diplomati havde gjort. I den udenrigskommission, der blev nedsat i 1957 for at udarbejde en ny lov om udenrigstjenesten, påpegede flere talere dette forhold. Det gjaldt bl.a. lederen af den danske OEEC-repræsentation, Eyvind Bartels, der hæv-

²⁶ Sharp 1999, 41f.

²⁷ Hocking 2002.

²⁸ Jf. f.eks. Sjøqvist 1966.

²⁹ Se f.eks. Satow 1917; Nicolson 1939. Vedr. P. Munch se f.eks. Sjøqvist 1966.

³⁰ Væsentligst departementschef-styret i København, Henrik Kauffmann's selvstændige udenrigspolitiske aktivitet i Washington og Gustav Rasmussens placering på udenrigsministerposten i de første fem efterkrigsår.

³¹ Weber 1922. At den danske centraladministrations embedsmænd i perioden 1901-1945 var tæt på at opfylde kriterierne for den klassiske Weberske bureaukrat er et forhold, der i en mere generel formulering er gjort gældende af Bundgaard-Nielsen m.f, s.13-17 i netdokument.

dede, at der nu var opstået en situation, hvor det var arbejdet i de multilaterale organisationer, der udstak rammerne om det bilaterale diplomati. Samtidig pointerede han, at:

OEEC-delegationens arbejde, der går ud på at søge rammerne for det internationale økonomiske samarbejde fastlagt på en sådan måde, at danske interesser bliver tilgodeset bedst muligt, stiller store krav til de enkelte delegationsmedlemmer. De må således foruden den nødvendige faglige dygtighed være i besiddelse af evnen til at omgås og hævde sig blandt udlændinge med tilpas lethed.³²

Når den danske udenrigstjeneste fik en gruppe multilaterale økonomiske diplomater, der i vidt omfang viste sig at kunne honorere disse krav, skyldtes det den generationsskifte og de ændrede rekrutteringspraksisser, som i samme periode kendetegnede tjenesten. Den vækst og specialisering, der fandt sted efter krigen, skete igennem en konsekvent rekruttering på de laveste karrieretrin, og den fremtvang derfor en markant foryngelsesproces i Udenrigsministeriet. I 1946 var gennemsnitsalderen for en diplomat i ministeriet 47 år, i 1956 var den faldet til 36 år. Og mens en gennemsnitlig diplomat i 1946 havde 21 års erfaring i tjenesten, var det samme tal i 1956 12. Ved krigens afslutning var den dominerende generation de diplomater, der var født i tiåret 1888-1897 (sandsynligvis en afspejling af den store udvidelse af udenrigstjenesten, der havde fundet sted i begyndelsen af 1920'erne).³³ Ti år senere havde de fleste fra denne generation trukket sig tilbage, og ministeriet var nu helt overvejende domineret af den generation, der var født under og umiddelbart efter Første Verdenskrig.³⁴ Særligt udtalt var foryngelsen i ministeriets politisk-økonomiske afdeling, der voksede kraftigt i de første efterkrigsår,³⁵ og hvor der som noget nyt blev ansat et stort antal cand. polit.'er. Her faldt gennemsnitsalderen i de første ti år efter verdenskrigen fra 49 til 35 år og den udenrigstjenstlige erfaring fra 22 til 9 år. I det nyoprettede kontor for multilaterale økonomiske anliggender (ØP IV) var generationsskiftet fuldstændigt: her var den gennemsnitlige alder ti år efter krigen blot 32 år, og der var ingen ansatte, der havde arbejdet i ministeriet før og under krigen – faktisk var den gennemsnitlige udenrigstjenstlige arbejds erfaring beskedne 6 år. Samtidig var det også her, der fandtes den største koncentration af cand.polit.'er – ti år efter krigen havde kontoret dobbelt så mange politologer som jurister ansat (ti politologer mod fem jurister).³⁶

³² Referat af 1. og 2. møde i udenrigskommissionen 27. og 28.1.1958 (citatet stammer fra mødet 27.1.1958), jf. også udtalelser af ambassadør M.A. Wassard og J. Gren, Danske Bankers Fællesrepræsentation, på møderne (UM 3.E.191.E/1 pk.I).

³³ De udgjorde 43 % af de ansatte i 1946 (jf. *Udenrigsministeriets Kalender* 1946).

³⁴ Således udgjorde diplomater født i tiåret 1918-27 52 % af de ansatte (jf. *Udenrigsministeriets Kalender* 1946).

³⁵ Nemlig fra 14 til 97 ansatte (jf. *Udenrigsministeriets Kalender* 1946 og 1956).

³⁶ Alle tal i dette afsnit jf. *Udenrigsministeriets Kalender* 1946 og 1956.

Samlet set skete der altså et skifte i rekrutteringen til og den sociale basis for det danske diplomati i 1950'erne, og den nye gruppe multilaterale økonomiske diplomater, der symboliserede dette skifte, begyndte at opvise et handlemønster, der afveg væsentligt fra det handlemønster, som traditionelt havde karakteriseret den danske diplomats adfærd.

Markedsdiplomatens nye roller

Diplomaten som 'boundary spanner': Det måske væsentligste nye træk ved markedsdiplomatens adfærd var, at der udvikledes tætte samarbejdsrelationer med embedsmænd fra andre grene af centraladministrationen og med repræsentanter for interesseorganisationerne. Fordi markedsspørgsmålet var et af de første udenrigspolitiske spørgsmål, hvor skellet mellem den nationale og den internationale politiske sfære eroderede og indenrigs- og udenrigspolitiske dispositioner og prioriteringer var nært forbundne, udviklede der sig allerede i forbindelse med det danske OEEC-medlemskab i slutningen af 1940'erne³⁷ en praksis, hvor "... enhver væsentlig udenrigsøkonomisk sag blev drøftet på møder med de interesserede ministerier og erhvervsorganisationer inden det danske standpunkt blev lagt endeligt fast."³⁸ Det betød med andre ord, at instanser som Økonomi- og Handelsministeriet, Det Økonomiske Sekretariat og Direktoratet for Vareforsyningen samt de overvejende cand.polit.-uddannede embedsmænd, der arbejdede her, blev inddraget i den udenrigspolitiske beslutningsproces.³⁹ Dette samarbejde og inddragelsen af interesseorganisationerne blev formaliseret og systematiseret i forbindelse forhandlingerne om Danmarks optagelse i EF i 1961, og i 1966 fik markedspolitikens særlige status i udenrigspolitikken et formelt udtryk, da der blev oprettet et selvstændigt markedssekretariat i ministeriet. Markedssekretariatet havde ansvaret for Danmarks forhold til EFTA, fællesmarkedet samt de bilaterale økonomiske forbindelser til landene i de to blokke, og selvom det fortsat administrativt hørte under Udenrigsministeriet, blev det politisk ledet af Handelsministeren.⁴⁰ Samtidig udviklede den danske EF-repræsentation i Bruxelles sig i løbet af 1960'erne til en mini-udgave af den danske centraladministration med repræsentanter for forskellige ressortministerier akkrediteret missionen.⁴¹

Samtidig mistede Udenrigsministeriet sit internationale forhandlingsmonopol. I OEEC blev der holdt møder mellem handels- og finansministrene, i ILO kunne Danmark repræsenteres ved arbejds- og socialministerierne, og Nationalbanken havde sine egne direkte kontakter med andre landes centralbanker.⁴² Den systema-

³⁷ Bjøl 1983, 107f.

³⁸ Referat af 1. og 2. møde i udenrigskommissionen 27. og 28.1.1958 ((citater er en udtalelse af H.C. Hansen på mødet 28.1.1958) UM 3.E.191.E/1 pk.I).

³⁹ Laursen 1994.

⁴⁰ Grønnegård Christensen 2003, 66.

⁴¹ Bjøl 1983, 108.

⁴² Ibid., 104; Borring Olesen og Villaume 2006, 460.

tiske inddragelse af andre administrative enheder og interesseorganisationer i den udenrigspolitiske beslutningsproces og 'diplomatiseringen' af den danske central-administration, hvor andre instanser end Udenrigsministeriet fik international for-handlingskompetence, ændrede diplomatens rolle og funktion. Sammen med den hurtige vækst i antallet af institutionelle aktører på den internationale scene be-tød det, at de danske økonomiske diplomater ikke længere kunne opretholde deres gatekeeper-rolle. I stedet bevægede de sig, med et begrebsligt lån fra den britiske politolog Brian Hocking, i retning af en ny rolle, der blev endnu mere udtalt efter det danske EF-medlemskab: de blev *boundary-spanners*, der ikke bare definerede og kommunikerede den nationale interesse, men også administrerede og mæglede imellem et voksende antal bureaukratiske aktører og interesseorganisationer i et stadigt mere komplekst og integreret politikmiljø.⁴³

Meget taler for, at den danske udenrigstjeneste ikke lå i spidsen for denne ud-vikling. I nogle europæiske lande havde den diplomatiske pluralisering af den na-tionale administration allerede taget sin begyndelse i relation til Folkeforbundet. Og de europæiske stater, der havde været med til at grundlægge Det Europæiske Kul- og Stålfællesskab og senere EF havde gennemgående decentraliseret deres in-ternationale forhandlingsaktiviteter mere end tilfældet var i Danmark.⁴⁴ Danmarks placering uden for EF og det danske koordinationssystem, der var relativt hierar-kisk og monistisk med Udenrigsministeriet i en central rolle betød, at det diploma-tiske kontroltab i Danmark var af et relativt mindre begrænset omfang end i mange andre lande – også efter at Danmark blev medlem af EF.⁴⁵

Den diplomatiske helt: De danske markedsdiplomater skulle ikke bare som nogle af de første diplomater håndtere et nyt, porøst skel mellem det nationale og det inter-nationale. Med deres aktiviteter udfordrede de også den anden centrale skillelinje i den traditionelle diplomatiske rolleforståelse: skellet mellem den bureaukratiske og den politiske sfære. Således ser det ud til, at der blandt de diplomater, der be-fattede sig med de europæiske markedsspørgsmål var en overrepræsentation af det, den norske politolog og antropolog, Iver B. Neumann, har kaldt 'den diploma-tiske helt'. I en undersøgelse af det norske Utenriksdepartementet har Neumann påpeget, at der findes et rollerepertoire på tre roller, som diplomaten kan spille, nemlig rollen som mægler, som bureaukrat og som helt. Helterollen har igen, iflg. Neumann, to fremtrædelsesformer. Den ene er 'ude'-diplomaten, der manøvrerer i marken og skaber resultater under særligt svære og problematiske forhold. Det kan f.eks. ske ved at overvinde svære sikkerhedsmæssige problemer eller ved at skabe afgørende resultater i komplicerede forhandlingssituationer. Den anden er rådgiveren, der sidder hjemme i Udenrigsministeriet:

⁴³ Hocking 2002.

⁴⁴ Badel, Jeannesson og Ludlow 2005.

⁴⁵ Jørgensen 2002.

... the robust, prudent, and seemingly indefatigable analytical force who can muster a wide-ranging and high-powered network that guarantees access to as many sources of information and as high-placed decision makers as possible. [...] Advisers aim to be as close to the action as possible, which means that they thrive in secretariats and tend to complement their strictly diplomatic work with political work that may extend their interface with politicians. Indeed, the full-grown face of a diplomatic adviser is the face of a politician.⁴⁶

Dette er en ganske præcis karakteristik af de roller, som de centrale ansatte i de multilaterale økonomiske delegationer, den politisk-økonomiske afdeling, og ikke mindst det multilaterale kontor (senere Markedssekretariatet) spillede.⁴⁷ Personer som Erling Kristiansen, Jens Christensen, Finn Gundelach og Niels Ersbøll havde alle stejle karriereforløb⁴⁸ og blev nøgleaktører i udformningen af Danmarks udenrigsøkonomiske politik, enten fordi de blev tildelt store selvstændige forhandlingsansvar, eller fordi de kom til at udfylde strategiske rådgiverroller i ministeriet (eller i nogle tilfælde begge dele i løbet af et karriereforløb).⁴⁹ Et illustrativt eksempel på det sidste er den rolle, som Markedssekretariatet, og især Jens Christensen, spillede som idégenerator på planerne om at etablere et nordisk økonomisk samarbejde (Nordek) i 1968, da forhandlingerne om Danmarks optagelse i EF var gået i stå.⁵⁰ Finn Gundelachs store betydning for forhandlingerne om Danmarks optagelse i EF som EF-ambassadør kan tilsvarende tjene som et eksempel på heltten i marken.⁵¹ Et nyt studium af den rolle, som Europæksperterne i det norske udenrigsministerium spillede i forhandlingerne om Norges optagelse i EF fra 1960 til 1963 har tegnet et tilsvarende billede.⁵²

Nogle gange var skellet mellem bureaukrati og politik ikke bare sløret og skrøbeligt for den multilaterale økonomiske diplomat; det var også en grænse, der kunne krydses. Det så man et eksempel på, da Krag i forbindelse med oprettelsen af Markedssekretariatet i 1966 udnævnte EF-ambassadøren Tyge Dahlgaard til Handelsminister. Det gav Dahlgaard ansvaret for det nyoprettede Markedssekretariat

⁴⁶ Neumann 2005, 73f.

⁴⁷ Denne forandring harmonerer for øvrigt med den udvikling, som påpeges i Bundgaard-Nielsen m.fl., når de fremhæver 1960'erne som en periode, hvor embedsmændenes ministerrådgivning øgedes i bl.a. Statsministeriet og de økonomiske ministerier samtidig med, at denne rådgivning bevægede sig længere i retning af en politisk-taktisk (modsat en snæver faglig, sagkyndig) rådgivning, end det før havde været tilfældet (Bundgaard-Nielsen m.fl., s. 66 i netdokument).

⁴⁸ Jf. *Udenrigsministeriets Kalender* div. årgange.

⁴⁹ Vedr. denne gruppes generelle betydning og rolle, se Laursen 1994, 134f.

⁵⁰ Borring Olesen og Villaume 2006, 536f.

⁵¹ Niels Nørlund: Den første dansker i Europa", *Berlingske Tidende*, 14. oktober 1981; Bjøl 1983, 95; Rasmussen 2004, 199-201.

⁵² Ikonomou 2010.

– et ansvar, der blev overdraget til den socialdemokratiske Ivar Nørgaard, der overtog ministerposten året efter; vi vender tilbage til Nørgaard nedenfor.⁵³

Den nye tunge og politisk tonede diplomatrolle havde også en udadvendt, offentlig, dimension. Således var markedsdiplomaterne blandt de første diplomater til at bryde den anonymitet, som tidligere havde været et af diplomatens definerende kendetegn. Inden Anden Verdenskrig var det et stort set ukendt fænomen, at diplomater udtalte sig til offentligheden om de sagsforhold, de arbejdede med – det var en opgave, der blev varetaget af udenrigsministeren.⁵⁴ I forbindelse med forhandlingerne om det danske EF-medlemskab trådte flere af de danske markedsdiplomater imidlertid ud af anonymiteten og deltog aktivt i den offentlige debat med oplysende foredrag og artikler.⁵⁵ Når de optrådte her, var det netop i egen-skaben af eksperter og institutionelle repræsentanter – ikke som privatpersoner. Denne proces, hvor diplomatiet blev givet et personligt ansigt og diplomaten antog en offentlig personlighed, afspejlede på ét plan markedsdiplomaternes fremskudte rolle i dansk udenrigspolitik. Men på et mere basalt niveau afspejlede den også en bredere og mere grundlæggende forandring i det diplomatiske miljø efter Anden Verdenskrig. Den stigende politisering af udenrigspolitikken, og ikke mindst EF-politikken, hvor græsrodsbevægelser, interesseorganisationer og politiske partier i stigende grad interesserede sig for og diskuterede diplomatiets dispositioner og prioriteringer kaldte på en offentlig optræden fra diplomaterne.

I et teoretisk perspektiv er de økonomiske diplomaters politiske toning og prominente position interessant. Det viser nemlig, at den danske reaktion på de nye multilaterale samarbejdsformer ikke kun var defensiv og præget af stiafhængighed og 'search for familiarity', sådan som ny-institutionalistiske politologiske teorier fremhæver, at institutioner typisk reagerer på eksterne forandringer. De diplomatiske heltes fremmarch var også en illustration af, hvordan disse eksterne pres nogle gange kunne resultere i forskydninger i eksisterende institutionelle magtbalancer, ofte i relation til bredere moderniseringsdiskurser.⁵⁶ Markedsdiplomaternes hurtige opstigning i det udenrigsministerielle apparat afspejlede således ikke blot, at de besad en efterspurgt professionel kompetence, men også bredere ændringer i det politiske og udenrigsministerielle miljø. Således indtog de deres roller i den udenrigspolitiske beslutningsproces samtidig med, at de socialdemokratiske cand.polit.'er Viggo Kampmann og Krag rykkede ind på stats- og udenrigsministerkontorerne.⁵⁷ Og deres indtog skete parallelt med et generationsskifte i den udenrigsministerielle ledelse. Samarbejdsvanskeligheder mellem Krag og Udenrigsministeriets direktør, Niels Svenningsen (1894-1985) fik Krag til at overdrage

⁵³ Christensen 1995, 36f.

⁵⁴ Som det f.eks. var tilfældet med P. Munchs pressemøder i 1930'erne (Sjøqvist 1966, 42).

⁵⁵ Se f.eks. Kristiansen 1961; Niels Ersbøll: "EEC og landbruget", *Information*, 6. oktober 1971.

⁵⁶ March og Olsen 1989, 34, 53-67 jf. Harmsen 1999, 85-6.

⁵⁷ Borring Olesen og Villaume 2006, 522. Kampmann var statsminister fra 1960 til 1962, Krag var udenrigsminister fra 1958 til 1962 og statsminister 1962-68 og 1971-72.

direktørposten til Paul Fischer i 1961. Under Fischer blev der introduceret en ny fleksibel ledelsesstil i ministeriet, der opblødte det interne hierarki og overlod et større ansvar til de enkelte afdelings- og kontorchefer i takt med, at de fik større administrative enheder under sig.⁵⁸

Diplomaten der ikke var diplomat længere: Det sidste betydningsfulde rollebrud, som flere af markedsdiplomaterne foretog, lå i deres karriereforløb. Nogle af de markedspolitiske *high-flyers*, som er omtalt ovenfor, forblev nemlig ikke – som forudsat af Weber – i rollen som nationale embedsmænd på livstid. Det var tydeligt, at den opbygning af internationale netværk og multilateral erfaring, der fandt sted i forbindelse med det nationale markedsdiplomatiske arbejde, var en kapital, der var efterspurgt og kunne omveksles i de nye internationale, og især europæiske, multilaterale arenaer. Det skabte en mulighed for disse diplomater til at skifte mellem nationale og internationale ansættelser. Et godt eksempel på denne omvekslelighed er Finn Gundelach (1923-81) og hans karriere.⁵⁹ Gundelach var uddannet cand.oecon. og arbejdede fra 1955 til 1959 som Danmarks repræsentant ved FN's europæiske hovedkvarter i Genève. Herefter afbrød han sin nationale karriere for at blive ansat i GATT, hvor han spillede en central rolle i Kennedy-runden og blev vicedirektør for organisationens handelspolitiske afdeling. I 1967 vendte han tilbage til den danske udenrigstjeneste, nu på en af de helt tunge diplomatiske poster, da han blev Danmarks ambassadør ved EF. Da Danmark var blevet EF-medlem, kunne han i 1973 veksle sin ambassadørpost til en stilling som kommissær i EF-kommission. I sin anden kommissærperiode bevægede han sig et skridt op af EF's karrierestige og blev landbrugskommissær – den kommissærpost, der var ansvarlig for den allerstørste del af EF's budget⁶⁰ – og næstformand for kommissionen.⁶¹ I denne periode var han en del af en lille, indflydelsesrig inderkreds i kommissionen omkring formanden Roy Jenkins,⁶² og umiddelbart inden han døde i 1981 – angiveligt slidt op af det europæiske bureaukratiske maskineri⁶³ – var han på tale som en seriøs kandidat til den politiske toppost som formand for kommissionen.⁶⁴ I sin karriere havde Gundelach således ikke blot overskredet skellet mellem og kombineret

⁵⁸ Bjøl 1983, 85f.

⁵⁹ Andre eksempler på danske EF-diplomater, der har fortsat deres karriere på den europæiske scene, er Niels Ersbøll, Jørgen Ørstrøm-Møller og Poul Skytte Christoffersen. Udenrigsministeriets folkeretsrådgiver, Max Sørensen, foretog samme bevægelse, da han først blev medlem af den europæiske menneskeretskommission (1955-1972) og siden dommer ved EF-domstolen (1972-79).

⁶⁰ På det tidspunkt gik omkring 3/4 af EF's samlede budget til den fælles landbrugspolitik. For et overblik: Knudsen 2009, 266-303.

⁶¹ Kai Mieritz: "Den stærke dansker i Bruxelles", *Weekendavisen*, 28. december 1974; Niels Nør-lund: "Den første dansker i Europa", *Berlingske Tidende*, 14. oktober 1981.

⁶² Cini 1996, 61.

⁶³ Børge Visby: "Han sled sig ihjel på EF", *Politiken*, 14. januar 1981.

⁶⁴ Birgitte Ersbøll: "Et dansk bud på en præsident", *Berlingske Tidende* 27. april 1980.

nationale og internationale diplomatiske karrierer, men også opblødt skellet mellem bureaukrati og politik. At det forholdt sig sådan var allerede blevet antydnet, da han første gang blev udnævnt til kommissær. Her var hans nærmeste konkurrent til kommissærposten ikke en anden diplomat, men socialdemokraten Per Hækkerup.⁶⁵ For det EF-skeptiske socialdemokrati var der imidlertid god ræson i at vælge en toptrænet økonom og diplomat frem for at udpege en politiker fra egne rækker til Danmarks første kommissærpost.

Det var imidlertid ikke kun for diplomatiske *high-fliers* som Gundelach, at de tættere internationale samarbejdsformer skabte nye mulighedsstrukturer. Med de internationale organisationsdannelser efter 1945 åbnede sig nye internationale, og især europæiske, bureaukratiske felter, som både nationale diplomater og embedsmænd kunne bevæge sig ind og ud af. Det gjaldt i særdeleshed EF's voksende udvalgssystem under kommissionen og ministerrådet, hvor nationalt ansatte embedsmænd kom til at varetage national og sektoral politik og mødes med kolleger med lignende ansvarsområder i andre medlemsstater.⁶⁶ Denne horisontale integration udhulede yderligere diplomatens gatekeeper-rolle, men den betød også, at både diplomater og embedsmænd fik en form for dobbeltmandat som både nationale og europæiske repræsentanter. I strukturelt perspektiv havde denne bureaukratiske dobbeltpositionering klare ligheder med udviklingerne i den parlamentariske sfære, hvor dobbeltmandatet blev den dominerende form for repræsentation i de nye internationale organisationer.

PARLAMENTARIKEREN

Ændrede rammevilkår for parlamentarikeren

Det internationalistiske fredsarbejde, som Venstre-manden og fredsidealisten Fredrik Bajer var med til at etablere med grundlæggelsen af den Interparlamentariske Union i 1889 antog i årene efter Anden Verdenskrig en ny, mellemstatslig karakter.⁶⁷ Mange af de internationale organisationer, der blev oprettet på dette tidspunkt, var nemlig ikke rent mellemstatlige samarbejder i form af regerings-samarbejder, sådan som de ofte portrætteres, men også forsynet med parlamentariske forsamlinger.⁶⁸ Det gælder bl.a. Europarådet og NATO, der blev grundlagt i 1949 med Danmark som en af de grundlæggende medlemsstater. Og det gælder

⁶⁵ Lidegaard 2004, 650.

⁶⁶ Knudsen og Rasmussen 2008.

⁶⁷ Om Bajers arbejde, se Gram-Skjoldager (under udgivelse).

⁶⁸ En 'parlamentarisk forsamling' betegner her og i det følgende en international parlamentarisk forsamling med tilknytning til en international organisation.

De Europæiske Fællesskaber (EF), som landet tilsluttede sig i 1973.⁶⁹ Nordisk Råd fra 1952 var ligeledes oprettet som et regionalt samarbejdsforum for parlamentarikere fra de fem medlemslande, mens de nationale delegationer i FN's generalforsamling typisk har bestået af en blanding af diplomater, parlamentarikere og ministre.⁷⁰

Omfanget af parlamentariske pionærer, der valgte at orientere sig mod de internationale parlamentariske forsamlinger før overgangen til direkte valg til Europaparlamentet (EP) i 1979 var faktisk ganske betydeligt, omend denne funktion ofte ikke er registreret systematisk i personens C.V. eller i f.eks. *Folketingets Årbog*. Overordnet set havde der i tiden fra EP's oprettelse med Kul- og Stållunionen i 1952 til juni 1979 siddet knap 750 parlamentarikere fra de seks, og senere ni, medlemslande. Heraf kom 31 fra Folketinget fra januar 1973 til juni 1979: 3 kvinder og 28 mænd.⁷¹ I NATO's parlamentariske forsamling sad der i perioden fra 1955 til 1980 ialt godt 1300 parlamentarikere fra de 15 medlemslande, heraf 43 danskere: en enkel kvinde og 42 mænd.⁷² I Europarådets parlamentariske forsamling har der, siden rådets parlamentariske forsamling blev grundlagt, siddet 146 danske folkevalgte, hvoraf 30 var kvinder og 116 mænd.⁷³

Fælles for efterkrigstidens parlamentariske forsamlinger var, at de blev skabt ud fra en normativ idé om, at de ville forankre de internationale organisationer i den frie demokratiske verdensorden. De havde ingen af de bindende lovgivende beføjelser, der typisk kendetegner parlamenter, og det er nok en af grundene til, at den klassiske politiske historieskrivning endnu ikke har vist nogen synderlig stor interesse for disse parlamentariske forsamlinger. Kun EP havde ifølge Romtraktaten fra 1957 en vis myndighed til at kontrollere Kommissionen, og fra 1970 fik det beføjelser i forhold til vedtagelsen af EF's budget, men den helt store og symbolske begivenhed blev indførelsen af direkte valg til EP i juli 1979. Det væsentlige i nærværende sammenhæng er imidlertid ikke, om de parlamentarikere, der sad i disse forsamlinger, var 'rigtige' parlamentarikere set fra et lovgivningsmæssigt perspektiv, men at de parlamentariske forsamlinger faktisk var befolket af 'rigtige' parlamentarikere fra medlemsstaterne. Selv om der en lå normativ grundidé bag opret-

⁶⁹ Fra 1952 til 1957 hed den parlamentariske forsamling Assemblée Commune. Fra 1958 var det officielle navn Assemblée Parlementaire Européenne, men fra 1962 benyttedes mere systematisk betegnelsen Parlement Européen (EP). I denne tekst benyttes betegnelsen EP gennemgående. NATO's parlamentariske forsamling blev først formelt dannet i 1955, og hed frem til 1999 North Atlantic Assembly, hvorefter den hed NATO's Parliamentary Assembly; Charman og Williams 1981.

⁷⁰ Se især Götz og Haggrén 2009.

⁷¹ Liste des délégués (avant 17 juillet 1979), Centre archivistique et documentaire (CARDOC), Luxembourg.

⁷² Charman og Williams 1981, 195-212. Bruttotallet er så stort, fordi der var meget hyppige udskiftning blandt visse delegationer.

⁷³ Council of Europe Parliamentary Assembly, Members since 1949, Denmark: http://assembly.coe.int/ASP/AssemblyList/AL_MPCountryE.asp?CountryID=12.

telsen af de nye parlamentariske forsamlinger, så skabte de nye rammebetingelser for social ageren.

Princippet for repræsentation i de parlamentariske forsamlinger var i udgangspunktet det såkaldte dobbeltmandat. Medlemmerne var valgt i hjemlandet, og delegeret ud til de parlamentariske forsamlinger. Med et begrebsligt lån fra sociologen Pierre Bourdieu kan man sige, at parlamentarikerne tilførte de parlamentariske forsamlinger symbolsk kapital, og det var igennem agenterne, at disse organisationer antog en parlamentarisk karakter.⁷⁴ Der var en yderligere dobbelthed i dobbeltmandatet, idet et sæde i sådan en parlamentarisk forsamling kunne ses som en hybrid mellem det at være national repræsentant og det at være delegeret til at udføre et specifikt udvalgsjob.

Dobbeltmandatet blev en institution i demokratisk repræsentation uden for statens grænser i efterkrigstiden, og altså længe før indførelsen af det direkte valg til EP i 1979, som oftest ses som det kritiske nybrud. Dette skete, idet dobbeltmandatet allerede fra begyndelsen blev legitimeret af alle de store politiske partier i medlemsstaterne. Danske politiske partier var her ingen undtagelse. På europæisk plan kan man dog notere et par begyndervanskeligheder. De kommunistiske partier, der i efterkrigstidens Frankrig og Italien var blandt de største politiske partier, blev således først repræsenteret i EP i slutningen af 1960'erne. Grunden til det var dels disse partiers principielle modstand mod de internationale organisationer. Dels blev de simpelthen holdt ude af de andre store partier i hjemlandet.⁷⁵ I Storbritannien var deltagelsen i de parlamentariske forsamlinger i Europarådet og NATO samt FN's generalforsamling fra starten blevet set som et udtryk for demokratisk deltagelse uden for landets grænser, men det britiske Labour's generelle opposition mod medlemsskabet af EF gav sig udslag i, at partiets top nægtede at sende delegerede specifikt til EP de første halvandet år af det britiske medlemskab.⁷⁶ Det var først i forbindelse med den britiske afstemning om medlemsskabet i juni 1975, hvor hele 67 % af vælgerne stemte for, at denne blokade blev opløst.⁷⁷ Den stærke EF-skepsis hos danske venstrefløjspartier resulterede ikke i lignende aktioner imod repræsentation i EP. Men i et generelt perspektiv er det væsentligt at notere sig, at de ændrede rammebetingelser for parlamentarikerne også havde en umiddelbar afsmittende virkning på de politiske partier, deres organisering og de roller, de var villige til at give til deres medlemmer og parlamentariske repræsentanter.⁷⁸ Parlamenter kan – som Udenrigsministeriet ovenfor – anskues som organisationer hvori der eksisterer en række formaliserede og hierarkiserede roller, som relaterer

⁷⁴ Dette må være en følge af den teoretiserende tilgang i Kauppi 2003. Se også Cohen 2006.

⁷⁵ Der er ikke endnu ikke forsket meget i det, men se især van Oudenhove 1965 og Leich 1970.

⁷⁶ Iøvrigt diskussionen gengivet i "Report of a Special Conference of the Labour Party, Central Hall Westminster, 17 July 1971", Labour History Archive and Study Centre (LHASC), Manchester.

⁷⁷ Butler og Kitzingen 1976.

⁷⁸ Se f.eks. Mittag og Steuwer 2010, især 51-64 og 221-252.

sig til de politiske partier, parlamentariske udvalg og parlamentets ledelse. De parlamentariske forsamlinger blev organiseret på lignende måder. Men mens nationale parlamenter i princippet kunne vælge at diskutere alt, hvad der på et givet tidspunkt blev anset for at være politisk relevant, var de parlamentariske forsamlinger begrænset til politikområder, som kunne siges at være relevante for den pågældende internationale organisation. Det gjaldt f.eks. forsvars- og sikkerhedsspørgsmål i NATO og kultur- og menneskerettighedsspørgsmål i Europarådet, men EF – og dermed EP – bredte sig over flere typer af spørgsmål som landbrug, økonomi, handel og visse sociale- og arbejdsmarkedsspørgsmål. Det var netop i udvalgene, at en stor del af medlemmernes arbejde blev lagt, og det krævede ofte en vis ekspertise at følge med arbejdet i f.eks. EP's landbrugs- eller retsudvalg.

Udvalgsstrukturen gjorde altså, at de parlamentariske forsamlinger gav mulighed for, at også folketingsmedlemmerne kunne orientere sig mod roller som 'eksperter' i et bestemt politisk område eller 'partisoldater', og det resulterede derfor på mange måder i en udvidelse af det parlamentariske felt, som parlamentarikerne fra de forskellige medlemslande kunne positionere sig i. I udgangspunktet tilbød de parlamentariske forsamlinger med andre ord rammebetingelser, der betød, at folketingsmedlemmet også her kunne udfylde rollen som *Berufspolitiker* – hvis vi altså antager, at Weber's idealtipe fandtes – omend i en nyere kosmopolitisk og transnational kontekst.

Målet med denne del af artiklen er at se på, hvad der karakteriserede de første danske folketingsmedlemmer, der orienterede sig mod EP, hvilke funktioner de varetog i forhold til EP, og hvordan de positionerede sig i forhold til partier, udvalg og ledende parlamentariske poster på tværs af det transnationale parlamentariske rum. Undersøgelsen viser, hvordan de politiske kapitaler, som folketingsmedlemmer havde eller fik i forbindelse med dobbeltmandaterne, hurtigt blev en integreret del af deres handlingsmønstre. I perioden fra Danmark blev medlem af EF i januar 1973, til EP blev opløst i juni 1979 umiddelbart inden det første direkte valg, som undersøges i det følgende, var der ingen faste valgperioder. Hvor længe parlamentarikerne sad, var helt afhængigt af det enkelte politiske parti og de hyppige folketingsvalg og regeringsrokader, som var en del af det "uregerlige Danmark" i 1970'erne.⁷⁹

Indledningsvist vil afsnittet imidlertid se nærmere på rollen som parlamentariker og på de traditionelle rolleorienteringer, der ligger i den. I den følgende analyse vil der blive givet konkrete eksempler på forskellige rollerforståelser blandt den udvalgte gruppe af parlamentarikere; i en del tilfælde vil der være personer, der reelt kunne passes ind i flere kategorier.

⁷⁹ *Det uregerlige Danmark* var i øvrigt titlen på den bog, som tidligere udenrigsminister og medlem af EP, Ove Guldberg udgav i 1979.

Rollen som parlamentariker

"A man in an office which may lead somewhere is more likely to have office ambitions than a man in an office which leads nowhere."⁸⁰ Dette er den grundlæggende påstand hos den amerikanske politolog, Joseph A. Schlesinger, i hans bog om politiske karrieremønstre, og denne opfattelse af politikere som rationelle og magtstræberiske har været grundlæggende for de fleste forståelser af, hvordan de agerer på det politiske jobmarked: at de går efter reelle og symbolske magtpositioner, som hører til forskellige stillinger som ministre, udvalgsformænd, og i partiorganisationer. Modsat den idealtypiske embedsmand som var fastansat på livstid, var arbejdsbetingelserne for den professionelle folkevalgte politiker – som Weber karakteriserede som *Berufspolitiker*⁸¹ – i udgangspunktet en korttidshorisont, der ikke rakte længere end til næste valg. En måde at generere politisk kapital på var ved at gå efter bestemte typer af poster i det politiske system, der symboliserede magt, status og ambitioner.

Kigger vi på perioden med dobbeltmandater til EP – og de andre parlamentariske forsamlinger – melder et spørgsmål sig derfor umiddelbart: hvorfor gad danske folketingsmedlemmer overhovedet at orientere sig mod de parlamentariske forsamlinger, som ingen direkte magt havde, og som rummede en stor sandsynlighed for, at vælgerne ikke kunne se, hvad parlamentarikerne brugte tiden på, hvis de ikke var overbevist om, at det ledte nogen steder hen? Det er ikke noget, der kan bringes konkret historisk lys over ud fra denne analyses historisk-empiriske grundlag, men det er muligt at finde et sigende nutidigt udsagn herom, nemlig fra et videoklip fra hjemmesiden for NATO's parlamentariske forsamling (NATO-PA), hvor socialdemokraten John Dyrby Paulsen giver følgende forklaring på engelsk:

No I have to be realistic, I don't think my voters say 'Hey, he's a NATO-PA guy, let's vote for him.' The reason I participate is to get information, obviously, but the second and maybe most important thing is that it gives us, the parliamentarians, a chance to network, and that is long-lasting networks, and that is perhaps the most important thing about NATO-PA.⁸²

Det er i denne sammenhæng interessant at bemærke, at siden sin indtræden i Folketinget i 2005 er Dyrby Paulsen også blevet forsvarsordfører for sit parti.⁸³ Han overtog pladsen i NATO's parlamentariske forsamling efter Jeppe Kofod, der siden

⁸⁰ Schlesinger 1966, 8.

⁸¹ Weber 1919.

⁸² <http://www.nato-pa.int/default.asp?COM=1688&ID=14&CAT0=1688&CAT1=0&CAT2=0> (besøgt 2. september 2010). Citatet er ikke dateret, men med stor sandsynlighed fra 2008 idet han refererer til en begivenhed det følgende år, som var 2009.

⁸³ <http://s-dialog.dk/A-John+Dyrby-Mit-liv-%c3%a5r-for-%c3%a5r-default.aspx?site=johndyrby&func=article.view&menuAction=selectClose&menuID=256796&id=256794> (besøgt 2. september 2010).

blev udenrigspolitisk ordfører og næstformand for både Folketingets udenrigspolitiske nævn og den parlamentariske forsamling for Organisationen for Sikkerhed og Samarbejde i Europa.⁸⁴ Disse to nutidige eksempler på relationelle biografier og praksisser blandt folketingsmedlemmer, der begge har dobbeltmandater i parlamentariske forsamlinger, tyder altså på, at der i dag er en klar forståelse blandt folkevalgte socialdemokrater af, at for den professionelle og ambitiøse politiker kan sådanne poster faktisk lede til noget i den politiske verden. Om denne forståelse også fandtes hos de første danske Europa-parlamentarikere er ikke umiddelbart til at vide, men ved at undersøge, hvordan denne gruppes handlingsmønstre i det transnationale parlamentariske rum formede sig, er det i første omgang muligt at sandsynliggøre, hvilken status de parlamentariske forsamlinger havde blandt danske politikere.

Folketingets medlemmer er i udgangspunktet en broget masse med en stor spredning hvad angår uddannelse, alder og andre sociale karakteristika.⁸⁵ Det er derfor ikke umiddelbart forventeligt, at den udvalgte gruppe af folketingsmedlemmer udviser samme ensartede kendetegn som diplomaterne i artiklens første analyseafsnit. Men der var dog to relevante og gennemgående fællestræk ved folketingsmedlemmerne i EP i perioden 1973 til 1979. For det første var det karakteristisk, at de alle som minimum havde det, der i dag ville blive karakteriseret som en mellemlang videregående uddannelse, og at 55 % havde en lang videregående uddannelse. Den overvejende del af disse havde en samfundsfaglig uddannelse, enkelte en humanistisk uddannelse. De var altså generelt højere uddannet end Folketingets øvrige medlemmer, som i forvejen i efterkrigstiden var blevet højere uddannede end befolkningen generelt.⁸⁶ Det andet gennemgående træk var, at langt de fleste allerede tidligere havde taget personlige valg, der involverede et engagement med udlandet – enten gennem internationale forenings- eller organisationssam-

⁸⁴ <http://www.socialdemokraterne.dk/default.aspx?func=article.view&id=701280&menuID=701324&menuAction=select&topmenuID=688048> (besøgt 2. september 2010). OSCE's parlamentariske forsamling blev oprettet i 1992.

⁸⁵ I de følgende afsnit vil blive præsenteret data fra en prosopografisk database over folketingsmedlemmer i EP fra januar 1973 til juni 1979. Det er væsentligt at påpege, at ikke alle kilder er lige pålidelige, når det kommer til at registrere disse politiske hverv i parlamentariske forsamlinger, og derfor er databasen skabt på basis af en række forskellige og komplementære kildesæt: "De grå lister", som er de lister, som EP selv trykte forud for alle plenarforsamlinger og som viste, hvem der var tilmeldte til at deltage i mødet, hvilke partigrupper de tilhørte, hvem der sad i partigruppeledelsen, hvordan udvalgsposterne var fordelt, og hvem der stod for ledelsen i EP; Liste des délégués (avant 17 juillet 1979) (CARDOP), som er genereret på baggrund af EP's eget arkivs database over medlemmerne); personopslag i Folketingets Håndbog (diverse årgange); personopslag i Dansk Biografisk Leksikon (diverse årgange); Charman og Williams 1981, 195-212; Council of Europe Parliamentary Assembly Members since 1949 http://assembly.coe.int/ASP/AssemblyList/AL_MPSearchAlphaArchivesE.asp.

⁸⁶ Så sent som i 1995 havde 43% af folketingsmedlemmerne en videregående uddannelse, hvilket er blevet set som et højdepunkt, men samtidig også som et demokratisk-demografisk problem, idet de ikke længere afspejlede befolkningens generelle sammensætning (Jensen 2004).

menhænge, på længere eller kortere studieophold i udlandet, eller hos en arbejdsgiver med en international profil. Det ser altså ud til, at den idelle danske *Europa-politiker* – med tysk accent og reference til Weber – var højt uddannet og havde haft vilkår der gjorde, at vedkommende tidligere havde haft mulighed for at komme ud at rejse.

Dobbeltagenterne: Det er interessant at notere sig, at der i efterkrigstiden udviklede sig en specialisering hos parlamentarikere med dobbeltmandater. Af de 31 danske medlemmer af EP fra 1973 til 1979 var der 11 – altså godt en trediedel – som enten havde siddet i eller kom til at sidde i Europarådets parlamentariske forsamling. Og der var fem, der tilmed også på et tidspunkt kunne skrive NATO's parlamentariske forsamling på visitkortet. Tallet ville blive højere, hvis analysen også inkluderede de folketingsmedlemmer, der havde været delegerede til Nordisk Råd og FN's generalforsamling. Disse tal kan på den ene side ses som udtryk for, at der blandt Folketingets medlemmer udviklede sig en lille gruppe, der specialiserede sig i internationalt parlamentarisk arbejde. På den anden side var mange af de folketingsmedlemmer, der faktisk involverede sig i internationalt parlamentarisk arbejde, en slags generalister, der dækkede forskellige typer af internationale parlamentariske forsamlinger. Det er en tendens, der også findes i de andre lande, der tilsluttede sig EF på samme tid som Danmark. Antallet af britiske medlemmer af EP i perioden 1973 til 1979, der også havde været, eller blev, medlemmer af Europarådets parlamentariske forsamling, var faktisk endnu højere, nemlig 51 %. Hos irerne var overlappet på 40 %.⁸⁷ Også for disse lande gælder det, at tallene uværgeligt bliver højere, hvis vi inkluderer parlamentarikere, der også havde erfaring fra andre parlamentariske forsamlinger. Det er i øvrigt også en tendens, der kan spores i det nutidige eksempel givet ovenfor, idet Jeppe Kofod også har siddet i flere parlamentariske forsamlinger (NATO og OSCE).

Ministertyper: Næsten halvdelen – helt præcist 15 ud af 31 – af de danske medlemmer af EP (herefter MEP), der er undersøgt her, havde også været eller blev ministre i danske regeringer.⁸⁸ Der kan skelnes mellem tre typer af minister-Europaparlamentarikere: i) de der sad i EP som sidste skridt på en politisk karrierevej, der havde involveret en eller flere ministerposter, ii) de der senere blev ministre, og iii) de som havde en politisk pendul-karriere, hvor medlemskabet af EP var flettet med en national ministerkarriere i 1970'erne.

Den første gruppe var til stede allerede blandt den allerførste gruppe danske Europaparlamentarikere. Ud af de ti danske medlemmer af parlamentet var der

⁸⁷ For Storbritannien er N=65, og for Irland er N=20.

⁸⁸ Poul Nyboe Andersen, Poul Dalsager, Erling Dinesen, Ole Espersen, Per Federspiel, Ove Guldberg, Ove Henry Hansen, Carl Erik Holst, Erhard Jakobsen, Niels Anker Kofoed, Ivar Nørgaard, Kristen Helveg Petersen, Ib Stetter og Knud Thomsen.

faktisk fire tidligere ministre, der efterfølgende trådte ud af politik – en fra hvert af de store partier. Per Federspiel fra Venstre havde været minister for særlige anliggender lige efter Anden Verdenskrig og havde også siddet i Europarådets parlamentariske forsamling i mere end 20 år samt en kort periode i NATO's parlamentariske forsamling. Kristen Helveg Petersen fra det Radikale Venstre havde i flere omgange været minister for undervisning, for kulturelle anliggender samt for teknisk samarbejde med udviklingslandene og nedrustningsspørgsmål. Han havde også lavet en hel del internationalt organisationsarbejde. Socialdemokraten Ove Henry Petersen havde været handelsminister og minister for nordiske anliggender fra 1967 til 1968 og derefter suppleant i Europarådets parlamentariske forsamling, før han kom til EP. Den konservative Knud Thomsen, der havde været handelsminister fra 1968 til 1971, blev næstformand i den konservative EP gruppe og valgte bl.a. at sidde i EP's udenrigshandelsudvalg. Partierne valgte altså at sende personer, der allerede havde anseelig politisk kapital i national politik til EP, og man aner en vis specialisering omkring udvalgs- og partistillinger. Det vil blive diskuteret nærmere nedenfor.

En anden ministertype, som fik sæde til EP i denne periode, er den gruppe parlamentarikere, for hvem EP blev et skridt på vejen til en senere national ministerpost. Socialdemokraten Carl Erik Holst, der sad i både EP og Europarådets parlamentariske forsamling i sidste halvdel af 1970'erne, er et eksempel. I 1978 blev han medlem af EP's energi- og forskningsudvalg, og kort tid efter, da oliekrisen toppede, blev han formand for Folketingets energipolitiske udvalg. I 1981 blev han udnævnt til miljøminister i Anker Jørgensens sidste regering. Den konservative Ib Stetter var et andet eksempel. Stetter havde været medlem af EP og bl.a. næstformand for den konservative partigruppe. I 1986 blev han rekrutteret af Schlüter til at være industriminister. Det tyder altså på, at en rolleorientering mod EP kunne give politisk kapital, der kunne omveksles direkte på det nationale politiske arbejdsmarked.

Den tredje ministertype var de personer, der i en periode havde en pendul-karriere mellem EP og ministerposter. Dette handlingsmønster er især slående hos socialdemokraten Ivar Nørgaard og venstremanden Ove Guldberg, der begge havde ministererfaring allerede fra slutningen af 1960'erne. Nørgaard var minister for udenrigsøkonomi og markedsanliggender, da Danmark blev medlem af EF i 1973, mens Guldberg kom til EP som en af de første danske Europaparlamentarikere. Da regeringen skiftede efter jordskredsvalget i december 1973, fik Guldberg lov at sætte sig i udenrigsministerstolen i Poul Hartlings regering, mens Nørgaard kom til EP. Nørgaard kom med det samme i bestyrelsen af EP-partigruppen, og i 1975 blev han forfremmet til næstformand for EP. Kort efter regeringsskiftet i marts 1975 vendte Guldberg tilbage til EP og blev straks næstformand i EP, mens Nørgaard blev minister for udenrigsøkonomi og nordiske anliggender. Det er altså værd at notere, hvordan det at orientere sig mod EP var direkte anvendeligt i forhold til hjemlige politiske karrierer. Med lån fra den Bourdieu'ske terminologi, så kunne den symboliske og politiske kapital veksles på tværs af det transnationale parlamentariske felt.

Eksperten: Dyrby Paulsen nævnte i ovenstående videoklip, at "information" var en god grund til at sidde i en parlamentarisk forsamling, og interessant nok tyder det på, at både han og kollegaen Kofod blev tildelt poster inden for partiet, der afpejlede den ekspertviden, de havde adgang til i de parlamentariske forsamlinger. Der er mange eksempler på lignende specialiserede rolleorienteringer på tværs af det transnationale parlamentariske rum i perioden fra 1973 til 1979. Socialdemokraten Ole Espersen havde f.eks. en parallel civil karriere som jurist og professor med speciale i folke- og statsforfatningsret. Espersen var fra 1965 til 1971 medlem af Europarådets ekspertkomité for menneskerettigheder. I slutningen af 1974 blev han medlem af EP, hvor han især engagerede sig i EP's retsudvalg, som han i starten af 1977 blev næstformand for. På samme tid overtog han næstformandsposten for EP efter Guldberg. I Danmark havde Espersen en årrække været medlem af Folketingets retsudvalg, og da han i foråret 1977 blev formand for dette hjemlige udvalg, valgte han at stoppe i EP. Det skete på et tidspunkt, hvor han både var en del af lederskabet af EP, af sin EP-partigruppe og af EP's retsudvalg. Espersen blev en kort periode justitsminister i 1981, men fortsatte det internationale retsarbejde i regi af FN og OSCE og var desuden medlem af Europarådets parlamentariske forsamling fra 1991 til 1998.

EP blev også en del af de politiske karrierer, som Danmarks førende landbrugs-politiske eksperter, Niels Anker Kofoed og Poul Dalsager, havde i den periode. Venstremanden Niels Anker Kofoed kom fra en gårdmandsfamilie på Bornholm og blev selv landmand. På den nationale politiske scene blev han landbrugs- og fiskeriminister i Hartling-regeringen fra 1973 til 1975, og ved regeringens afgang blev han udnævnt til EP – det skete samtidig med, at Guldberg indledte sin anden periode i EP. I EP orienterede Kofoed sig nærmest udelukkende mod landbrugsudvalget og en kortere periode mod budgetudvalget. Kofoed blev formand for EP's landbrugsudvalg i starten af 1978, men vendte tilbage til landbrugsministerposten senere på året. Han blev landbrugsminister igen i 1982 i Schlüter-regeringen. Få år efter besluttede Kofoed at vende tilbage til EP, denne gang valgt ved de direkte EP-valg i 1989 og 1994, og sad der dermed i endnu ti år.

En lidt anden udgave af det, man kunne kalde den landbrugspolitiske ekspert, var socialdemokraten Poul Dalsager. Dalsager kom oprindeligt fra et gårdmandshjem, men valgte at få en bankuddannelse. Han var formand for Folketingets markedsudvalg fra 1971 til 1973 og medlem af Europarådets parlamentariske forsamling 1971 til 1975. Han var også at finde blandt den første gruppe af danske Europaparlamentarikere i 1973, og han blev den første danske næstformand for EP. I EP var han bl.a. medlem af landbrugsudvalget, indtil han i anden halvdel af 1970'erne blev hentet tilbage til den danske arena for at blive landbrugs- og fiskeriminister i flere forskellige regeringer. Dalsager blev endelig i 1981 tilbudt posten som landbrugskommissær efter Gundelachs død, som blev nævnt ovenfor. Efter cirka 15 turbulente år med meget rejseri besluttede Dalsager imidlertid at vende

tilbage til lokalpolitik i Nordjylland, hvor han oprindeligt var startet, og blev borgmester i fødebyen Hirtshals.⁸⁹

Partisoldaten: "Partisoldaten" er en velkendt figur i national politik, der orienterer sig mod poster i det politiske parti. De politiske partier kom også til at spille en væsentlig rolle i de parlamentariske forsamlinger, hvor parlamentarikerne grupperede sig i transnationale politiske partigrupper. Det var sket allerede i EP i 1953, og partigrupperne blev specielt vigtige i forhold til at distribuere udvalgsposter og ledende stillinger.⁹⁰ De danske partier i EP afspejlede i stort omfang den hjemlige politiske repræsentation i Folketinget, og de danske medlemmer af EP blev med det samme indlemmet i forskellige transnationale EP-partigrupper. Det gjaldt også efter jordskredsvalget, hvor yderligere partier kom ind i Folketinget. De ovenstående afsnit har allerede nævnt flere eksempler på danskere (f.eks. Espersen, Nørgaard og Thomsen), der samtidig var ledende i deres partigrupper i EP og hjemme.

Den kommunistiske gruppe i EP er i en dansk sammenhæng interessant, fordi det lykkedes forskellige danske repræsentanter at få kassererposten, som må ses som en af kernefunktionerne i et partis eller en partigruppes ledelse. Per Dich, der repræsenterede Socialistisk Folkeparti frem til valget i december 1973 – men gled ud af Folketinget efter jordskredsvalget – blev i de første måneder løsgænger i EP, idet der ikke fandtes en partigruppering, som han kunne identificere sig med. Med udvidelsen af EF blev gruppen af venstrefløjrepræsentanter i EP stor nok til, at der kunne dannes en formel partigruppe, og Dich blev kasserer da 'gruppen af kommunister og beslægtede' blev oprettet i EP i efteråret 1973.⁹¹ Partikollegaen Jens Maigaard overtog posten i 1974, og efter ham Gert Petersen i 1978. Det er især Petersen, der må betegnes som 'partisoldat'. Han var nemlig på det tidspunkt også formand for Socialistisk Folkeparti i Danmark og havde været en ledende figur i partiet siden kort efter bruddet med Danmarks Kommunistiske Parti i 1958. For Petersen blev medlemsskabet af EP altså et eksempel på, hvordan en stærk partipolitisk rolleorientering fik en yderligere transnational dimension.

Europaberufspolitikere: En gruppe af de første danske Europaparlamentarikere valgte at orientere en noget større del af deres politiske karrierer mod "Europa" og blev, hvad man kunne kalde *Europaberufspolitikere*. Dalsager og Kofoed er to eksempler nævnt ovenfor, men det er endnu tydeligere hos socialdemokraten og senere centrumdemokraten Erhard Jakobsen. Jakobsen sad i EP fra 1973 til 1994 kun afbrudt af en kort periode, da han var minister for økonomisk samordning fra 1987 til 1988. Han stillede altså op til direkte valg til EP tre gange – i 1979, 1984 og 1989.

⁸⁹ Information, 'En vendelbo på udebane', 4. maj 2001. <http://www.information.dk/54088> (bestøgt 5.10.2010).

⁹⁰ For en oversigt, se Mény 2009, 53; en bredere indføring i Oudenhove 1965.

⁹¹ Den grå liste, 18-9-1973 (CARD0C).

Allerede inden Jakobsen blev medlem af EP, var den transnationale deltagelse og "Europa" et deltidsliv for ham. Inden han blev medlem af EP, var han bl.a. formand for den danske Europabevægelse fra 1964 til 1973 og medlem af Europarådets parlamentariske forsamling fra 1964 til 1971. Og gennem disse år havde han samtidig en markant lokalpolitisk forankring, idet han var borgmester i Gladsaxe fra 1958 til 1973, hvor han forsøgte at udvikle en ideel model for, hvordan kommuner kunne ledes.

Andre medlemmer af EP i perioden 1973 til 1979 valgte også "Europa" som levebrød, men forblev langt mindre markante på den nationale politiske scene end Jakobsen. Venstre's Jørgen Brøndlund Nielsen havde siden 1960'erne deltaget i forskellige internationale tiltag i og uden for partiet, blandt andet som formand for Foreningen Nordens Ungdomsrepræsentantskab fra 1965 til 1968. Han blev valgt ind i Folketinget i 1971, og allerede i slutningen af 1973 blev han medlem af EP, hvor han sad næsten uafbrudt frem til juni 1979. Brøndlund Nielsen stillede op til EP-valgene i 1979 og 1984 og fik dermed yderligere ti år som europæisk parlamentsmedlem. En lignende politisk karriere havde Ib Christensen fra Retsforbundet. Han var oprindeligt medlem af EP i to korte perioder i 1978 og 1979 og medlem af Europarådets forsamling fra 1979 til 1986. I 1984 besluttede Christensen at stille op til EP-valget for Folkebevægelsen mod EF og blev valgt i to perioder. Da Folkebevægelsen mod EF ikke er repræsenteret i Folketinget, var han blandt de første *genuine Europaberufspolitikere* i landet, der faktisk var gået helt ud af det nationale parlament. Og dermed blev det EF-skeptikerne, der som de første gik ud af den traditionelle rolleorientering for en dansk folkevalgt og foretog det tidligste klare brud med den institutionelle betegnelse, som traditionelt gives demokratiets repræsentanter i Danmark, nemlig folketingsmedlem.

DIPLOMATEN, PARLAMENTARIKEREN OG DERES ÆNDRERE ROLLEORIENTERINGER

Baseret på en prosopografisk analyse har de to foregående empiriske afsnit kortlagt, hvordan en gruppe danske diplomater og en gruppe folketingsmedlemmer agerede i mødet med internationale organisationer efter Anden Verdenskrig. I forhold til de klassiske weberianske forståelser af diplomatens og parlamentarikerens rolle – der hyppigt findes i den politiske historieskrivning – er det muligt at se klare tegn på opbrud og nyfortolkninger. I det følgende vil vi sammenfatte disse forandringer og diskutere dem i et komparativt perspektiv.

Undersøgelsen af de udenrigsøkonomiske diplomater har vist, hvordan de nye europæiske økonomiske samarbejdsstrukturer var med til at skabe vigtige principielle brud med den klassiske diplomatrolle. De diplomater, som fik ansvaret for det nye multilaterale udenrigsøkonomiske politikområde, var i modsætning til de fleste andre danske diplomater overvejende økonomer, og de tilhørte en ny generation i Udenrigsministeriet. De nyfortolkede diplomatens rolle i to centrale henseender. For det første kom de til at udfordre det skel mellem national og internatio-

nal politik, som traditionelt havde struktureret diplomatens rolle som gatekeeper mellem de to sfærer. På baggrund af den nye, tættere integration af internationale og nationale politiske prioriteringer og strategier, som fandt sted på det udenrigsøkonomiske område, bevægede de sig i retning af en ny rolle som *boundary-spanners* – dvs. som administratorer og mæglere imellem et voksende antal bureaukratiske aktører og interesseorganisationer. For det andet kom de til at opbløde det traditionelle skel mellem bureaukrati og politik. De danske udenrigsøkonomiske diplomater var 'heltediplomater', der ikke bare implementerede udenrigspolitikken, men også spillede en selvstændig politikudviklende og strategiformulerende rolle. Den diplomatiske helterolle havde også en offentlig side, idet markedsdiplomaterne som de første danske diplomater involverede sig i den offentlige udenrigspolitiske debat. Endelig brød flere af dem med den traditionelle rolleforventning om, at en karriere som national diplomat var en livstidskarriere. De skiftede i stedet mellem poster i den nationale administration og internationale organisationer. Dermed begyndte de at fungere som selvstændige agenter i det nye transnationale europæiske administrative felt, som var under hastig udvikling, og som de havde opsparet relevant politisk kapital til at agere i qua deres aktiviteter som nationale udenrigsøkonomiske diplomater.

Set i et overordnet perspektiv fremstår markedsdiplomaternes nyudvikling af diplomatrollen som et i høj grad tidsbundet fænomen. Grunden til at det var nødvendigt at rekruttere en ny generation af overvejende økonomisk uddannede diplomater, og årsagen til, at det var muligt for dem at gøre lynkarriere og udvikle sig til markante udenrigspolitiske profiler, var den tyngde, som de udenrigsøkonomiske spørgsmål havde i 1950'erne og 1960'erne europæiske politik.

De ændrede internationale rammeforhold udkrystalliserede sig i et helt anderledes mønster hos folketingsmedlemmerne. Her var der ingen 'helte', der manøvrerede svære og komplicerede forhandlingsmæssige eller bureaukratiske forhindringer. Faktisk er rollerne i de parlamentariske forsamlinger indtil nu blevet set som så politisk ubetydelige, at de sjældent er nævnt i udenrigspolitisk-historiske sammenhænge, og vist kun i en enkelt politisk biografi.⁹² Men den prosopografiske analyse lægger op til en revidering af disse opfattelser. En kortlægning af dobbeltmandaterne, selv i den relativt korte periode fra 1973 til 1979, viser, hvordan den danske deltagelse i internationale organisationer med parlamentariske forsamlinger – herunder EP – faktisk skabte en vedvarende og ekspanderende mulighedsstruktur, og at folketingsmedlemmer i stigende grad orienterede sig imod et nyt lag af ledende poster i transnationale udvalg og partigrupper. At det forholdt sig sådan, ses især for de grupper, der ovenfor er benævnt som *ministertyper*, *eksperterne* og *partisoldaterne*. Denne transnationale udvidelse af det parlamentariske felt vidner om, at et dobbeltmandat faktisk godt kunne være en del af en ambition om en po-

⁹² Tamm 2005.

litisk karriere, der tidligt fik status og anerkendelse i danske politiske partier. Selv om det ikke var direkte udtrykt i politikernes taler, erindringer eller gennem andre officielle kanaler i Folketinget, så viser kortlægningen af deres handlingsmønstre ikke desto mindre, at de nye parlamentariske forsamlinger var et led i nye rolleorienteringer. De politiske kapitaler, som disse parlamentarikere opbyggede på tværs af det transnationale parlamentariske felt qua dobbeltmandaterne, var øjensynligt fuldt omvekslelige på den indenrigspolitiske scene allerede i denne tidlige periode. Et sæde i EP blev f.eks. et led i ministerkarrierer, ikke blot for EF-tilhængere men også for skeptikerne. Endelig er det væsentligt at pointere, at erfaringen fra EP kunne lede til et brud med den rolle som *folketingsmedlem*, der var udgangspunktet for dobbeltmandatet, og som i visse tilfælde førte til en ny fuldtidskarriere som europæisk parlamentariker og dansk politisk repræsentant, der efter 1979 ikke længe sad i Folketinget, den såkaldte *Europaberufspolitiker*.

Samlet set har de to empiriske studier peget på flere væsentlige fællestræk ved de undersøgte diplomater og parlamentarikere. Dels har de vist, hvordan begge grupperinger qua deres nye dobbelt-positioneringer kom til at fungere som kilde til 'europæisering' inden for dansk politik og administration. Dette er noget, der hidtil kun har været antydnet i andre studier af det danske diplomati, og noget som slet ikke figurerer i fremstillinger om Folketinget og demokratiets repræsentanter. Indtil videre har ingen historikere eller samfundsforskere færdiggjort systematiske undersøgelser af denne type uformaliserede, gruppebårne 'europæisering' i det danske statsapparat.⁹³ Dels har studierne vist, hvordan de nye internationale samarbejdsstrukturer for både diplomater og parlamentarikere på ganske markant vis har medført en ny bevægelighed udi de transnationale politiske-administrative felter, der udviklede sig i relation til de nye organisationer. Og endelig er det blevet tydeligt, at samtidig med, at den grundlæggende sociale struktur, der organiserede disse nye bevægelser, udgjordes af en elite, rekrutteret i den danske politiske og administrative kontekst, så bidrog de ændrede rammebetingelser også til en omformning af denne elite, dens handlemønstre og rolleforståelse som repræsentanter for den danske stat.

KONKLUSION

Formålet med artiklen har været at pege på behovet for at videreudvikle de teoretiske og metodiske dimensioner af den politiske historieskrivning også når det gælder klassiske statslige aktører som diplomater og parlamentarikere. Ved at trække tværfaglige inspirationer fra bl.a. sociologien og gennem et prosopografisk pilot-

⁹³ Et Ph.D.-projekt udføres fra februar 2010 til januar 2013 af Morten Johannes Winstrup Hansen inden for rammerne af det overordnede forskningsprojekt om "Demokratiets institutioner i forvandling" finansieret af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation på Institut for Historie og Områdestudier på Aarhus Universitet. Projektet bærer arbejdstitlen: "Danes in Europe's Transnational Parliamentary Spaces". Se <http://iho.au.dk/instituttet/andreaktiviteter/transnationalhistorie/>.

studium har vi kortlagt og analyseret handlingsmønstre hos en gruppe diplomater og en gruppe folketingsmedlemmer i efterkrigstidens Danmark. Dermed, mener vi, har vi demonstreret, hvorledes sådan en tilgang kan åbne for nye spørgsmål og indsigter og fungere som både et supplement til og en udfordring af den dominerende, neo-realistisk inspirerede udenrigspolitiske historieskrivning. Den tilgang, vi har præsenteret her, danner grundlag for at identificere ændrede sociale strukturer, og med den viden, som det har generet, om de historiske aktører og de sammenhænge, de indgik i, er der god grund til at gå tilbage til de kvalitative arkivstudier for at uddybe nogle af de beslægtede spørgsmål som historikerne også interesserer sig for. Det gælder f.eks. de transnationale netværk, disse aktører indgik i, og spørgsmålet om, hvordan informationer og idéer overførtes og reproduceres blandt dem – temaer som både socialdemokraten John Dyrby Paulsen og historikeren Wolfram Kaiser på hver deres måde har fremhævet vigtigheden af. Men konklusionen på pilotstudiet er grundlæggende, at det første skridt på vejen må være en systematisk kortlægning af relevante gruppers adfærd. Uden den risikerer den politiske historiker at lave ad hoc-slutninger, at have vedvarende blinde vinkler på udviklinger i den politiske verden, eller, om man vil, syndromforkalkning i omgangen med sit emne.

Litteraturliste

- Auel, Katrin 2009, "Introduction: The Europeanisation of parliamentary democracy", *The Journal of Legislative Studies*, 11, 3, 303-18.
- Badel, Laurence, Stanislas Jeannesson og N. Piers Ludlow (red.) 2005, *Les administrations nationales et la construction européenne. Une approche historique (1919-1975)*. Bruxelles: Euroclio.
- Badie, Bertrand og Guillaume Devin 2007, *Le multilatéralisme, nouvelles formes de l'action Internationale*. Paris: La Découverte.
- Bjøl, Erling 1978, anmeldelse af Viggo Sjøqvist: Peter Munch, Manden, Politikeren, Historikeren. København: Gyldendal, 1976, *Historisk Tidsskrift*, 1978, 311-15
- Bjøl, Erling 1983, *Hvem bestemmer? Studier i den udenrigspolitiske beslutningsproces*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Borring Olesen, Thorsten og Poul Villaume 2006: "I blokopdelingens tegn", *Dansk Udenrigspolitik Historie*, bd.4. København: Gyldendal Leksikon.
- Bundgaard-Nielsen, Mogens m.fl. 1998, *Forholdet mellem minister og embedsmænd*. København: Finansministeriet (også publiceret som: <http://www.fm.dk/Publikationer/1998/Betaenkning%20nr%201354.aspx?mode=full> (besøgt 29.09.10), som der henvises til her)
- Butler, David og Uwe Kitzinger 1976, *The 1975-Referendum*. New York: St. Martin's.
- Charman, Sarah and Keith Williams 1981, *The Parliamentarians' Role in the Alliance. The North Atlantic Assembly 1955-1980*. Bruxelles: NAA.
- Christensen, Jens 1995, "Før og efter 1970. markedsproblemer – udviklingslande – eksportfremme", i: Udenrigsministeriet (udg.), *Nye grænser. Den danske udenrigstjeneste 1970-95*. København: Gyldendal.
- Cini, Michelle 1996, *The European Commission: Leadership. Organisation and Culture in the EU Administration*. Manchester: Manchester University Press, 1996
- Cohen, Antonin 2006, "De congrès en assemblée. La structuration de l'espace politique transnational européen au lendemain de la guerre", *Politique européenne*, 18, 1, 105-25.
- Dansk Biografisk Leksikon*. København: Gyldendal (1979-1984)

- Der Derian, James 1987, *On Diplomacy. A Genealogy of Western Estrangement*. Oxford: Blackwell.
- Due-Nielsen, Carsten, Ole Feldbæk og Nikolaj Petersen (red.) 2001-2006, *Dansk Udenrigspolitik Historie*. København: Gyldendal Leksikon, bd.1-6.
- Egeberg, Morten 1999, "Transcending Intergovernmentalism? Identity and Role Perceptions of National Officials in EU Decision-Making", *Journal of European Public Policy*, 6, 3, 456-74.
- Folketingets Håndbog*, udgivet af Folketingets Præsidium. København: Schultz Grafisk, div. år.
- Gram-Skjoldager, Karen 2011, *Fred og Folkeret. Internationalismens status og rolle i dansk udenrigspolitik 1899-1939*, Museum Tusculanum (under udgivelse).
- Grønnegård Christensen, Jørgen 1981, "Blurring the International-Domestic Politics Distinction: Danish Representation at the EC Negotiations", *Scandinavian Political Studies*, 4, 3, 191-208.
- Grønnegård Christensen, Jørgensen 1983, "Mandarinere og ministre", *Politica*, 15, 3, 284-304.
- Grønnegård Christensen, Jørgen 2003, "Den fleksible og robuste forvaltning", i Marcussen og Rønne 2003, 57-94.
- Guldberg, Ove 1979, *Det uregerlige Danmark*. København: Gyldendal.
- Götz, Norbert og Heidi Haggren (red.) 2009, *Regional Cooperation and International Organizations. The Nordic Model in Transnational Alignment*. New York: Routledge.
- Harmsen, Robert 1999, "The Europeanization of National Administrations: A Comparative Study of France and the Netherlands", *Governance*, 12, 1, 81-113.
- Hocking, Brian 2002, "Introduction: Gatekeepers and Boundary-Spanners – Thinking about Foreign Ministries in the European Union", i: Hocking og Spence 2002, 1-17.
- Hocking Brian og David Spence (red.) 2002, *Foreign Ministries in the European Union: Integrating Diplomats*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.
- Ikonomou, Haakon Andreas 2010, *Den indre kerne. Europaekspertene i Utenriksdepartementet i perioden 1960-1963*, specialeafhandling, Universitetet i Oslo.
- Jensen, Henrik 2003, *Europaudvalget. Et udvalg i Folketinget*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jensen, Henrik 2002, *Partigrupperne i Folketinget*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Jensen, Torben K. 2004, *De folkevalgte. En analyse af folketingsmedlemmernes sociale baggrund og repræsentationsadfærd*. Århus. Aarhus Universitetsforlag
- Jørgensen, Knud Erik 2002, "Denmark", i: Hocking og Spence 2002.
- Kauppi, Niilo 2003, "Bourdieu's Political Sociology and the Politics of European Integration", *Theory and Society*, 32, 5/6, 775-89.
- Kaiser, Wolfram, Brigitte Leucht og Michael Gehler (red.) 2010, *Transnational networks in regional integration. Governing Europe 1945-83*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kjølse, Klaus m.fl. 1970, *Den danske udenrigstjeneste 1770-1970*, bd. 2. København: J. H. Schultz.
- Knudsen, Ann-Christina L. 2009, *Farmers on Welfare. The Making of Europe's Common Agricultural Policy*. Ithaca: Cornell University Press.
- Knudsen, Ann-Christina og Morten Rasmussen 2008, "A European Political System in the Making 1958-1970. The Relevance of Emerging Committee Structures", *Journal of European Integration History*, 14, 1, 51-68
- Kristiansen, Erling 1961, "Romtraktaten – dens indhold og baggrund", i [ingen udgiver:] *Danmark og de Seks*, København: Forlaget Aktuelle Bøger.
- Laursen, Finn 2009, "The role of national parliamentary committees in European scrutiny: Reflections based on the Danish case", *The Journal of Legislative Studies*, 11, 3, 412-27.
- Laursen, Johnny 1994, "De nye mandarinere i dansk markedsdiplomati. Jens Otto Krag og embedsmændene 1953-1962", *Vandkunsten* 9/10, 132-44.
- Leich, John Foster 1970, "The Italian Communist Party and the European Parliament", *Journal of Common Market Studies*, 9, 4, 271-281
- Lidegaard, Bo 1996, *I kongens navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomati 1919-1958*. København: Samleren.
- Lidegaard, Bo 2004, *Jens Otto Krag 1962-1978*, 2. udgave. København: Gyldendal.
- Ludlow, N. Piers 2005, "Mieux que six ambassadeurs. L'émergence du COREPER durant les premières années de la CEE", i: Badel, Jeannesson og Ludlow 2005, 337-56

- Ludlow, N. Piers 2009, "The European Commission and the Rise of Coreper: A Controlled Experiment", i: Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht og Morten Rasmussen (red.): *The History of the European Union. Origins of a Trans- and Supranational Polity 1950-72*. New York/London: Routledge.
- Manigand, Christine 2004: *Les Français au service de la Société des Nations*. Bern: PIE-Peter Lang.
- Marcussen, Martin og Karsten Ronit (red.) 2003, *Internationalisering af den offentlige forvaltning i Danmark – forandring og kontinuitet*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- March, J.G. og J.P. Olsen 1989, *Rediscovering institutions. The Organizational Basis of Politics*, New York: Free Press.
- Mény, Yves (red.) 2009, *Building Parliament. 50 Years of European Parliament History, 1958-2008*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Mittag, Jürgen og Janosch Steuwer 2010, *Politische Parteien in der EU*. Wien: Facultas Verlags- und Buchshandels AG.
- Neumann, Iver B. 2005, "To Be a Diplomat", *International Studies Perspectives*, 6, 1, 72-93.
- Nicolson, Harold 1939, *Diplomacy: a Basic Guide to the Conduct of Contemporary Foreign Affairs*; London: Thornton Butterworth.
- Oudenhove, Guy van 1965, *The Political Parties in the European Parliament. The First Ten Years (September 1952 to September 1962)*. Leyden: A.W.Sijthoff.
- Pedersen, Ove K., Bengt Jacobsson og Per Lægreid 2004, *Europeanization and Transnational States. Comparing Central Nordic Governments*. London: Routledge Press.
- Rask Madsen, Mikael 2006, "Transnational Fields: Elements of a Reflexive Sociology of International Law", *Retfærd*, 29, 3/114, 23-41.
- Rasmussen, Morten 2004, *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-1973*, ph.d.-afhandling, European University Institute.
- Satow, Ernest 1917, *A Guide to Diplomatic Practice*, London & New York: Longmans, Green & Co.
- Schlesinger, Joseph A. 1966, *Ambition and Politics. Political Careers in the United States*. Chicago: Rand McNally & Company.
- Sharp, Paul 1999, "For Diplomacy: Representation and the Study of International Relations", *International Studies Review*, 1, 1, 33-47.
- Sjøqvist, Viggo 1966, *Danmarks udenrigspolitik 1933-1940*. København: Gyldendal.
- Tamm, Ditlev 2005, *Federspiel: en dansk europæer*. København: Gyldendal.
- Trondal, Jarle 2004, "Re-Socializing Civil Servants: The Transformative Powers of EU Institutions", *Acta Politica*, 39, 4-30.
- Udenrigsministeriets Kalender*. København: F.E. Bording A/S/Christtreus bogtrykkeri, div. år.
- Warring, Anette 2008, "Around 1968 – Danish Historiography", *Scandinavian Journal of History*, 33, 4, 353-65.
- Weber, Max 1922, "Bureaucracy", i: Aradhana Sharma og Akhil Gupta, *The Anthropology of the State. A Reader*. Malden/Oxford/Victoria: Blackwell Publishing, 2006, 49-70.
- Weber, Max 1919, "Politics as a Vocation", i: H.H. Gerth og C. Wright Mills (red.) *From Max Weber: Essays in Sociology*. London: Routledge 1948, 77-128.
- Webster, Andrew 2005, "The Transnational Dream: Politicians, Diplomats and Soldiers in the League of Nations' Pursuit of International Disarmament, 1920-1938", *Contemporary European History*, 14, 4, 493-518.

ANN-CHRISTINA L. KNUDSEN
ER LEKTOR, PH.D. VED INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET.

KAREN GRAM-SKJOLDAGER
ER POST.DOC, PH.D. VED INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET.

ABSTRACT

Artiklen undersøger, hvordan internationale organisatoriske udviklinger har påvirket arketyperne statslige repræsentanter som diplomater og parlamentarikers roller og handlemønstre. Artiklen præsenterer et pilotstudium af en gruppe diplomater og en gruppe parlamentarikere, der begge var eksponeret for og kom til at personliggøre de nye multilaterale rammevilkår, som de europæiske statsrepræsentanter kom til at agere indenfor: den gruppe af udenrigsøkonomiske diplomater, som kom til at spille en central rolle i forbindelse med Danmarks indgang i EF, og de første folketingsmedlemmer med sæde i Europaparlamentet.

Teoretisk og metodisk har artiklen tre inspirationskilder: 1) den nyinstitutionalistiske litteratur inden for komparativ politologi, der har anlagt et sociologisk perspektiv på studiet af politiske organisationer; 2) sociologiske studier, der har udviklet Pierre Bourdieu's begrebsverden vedrørende gruppeadfærd i mødet med det europæiske og det transnationale; 3) transnational historie.

Ved at anvende disse tilgange har studiet peget på, at for både diplomater og parlamentarikere har de nye internationale samarbejdsstrukturer medført en markant ny bevægelighed udi de fremvoksende transnationale administrative og politiske felter. Den grundlæggende sociale struktur, der organiserede disse bevægelser, udgjordes af en elite rekrutteret i den danske politiske og administrative kontekst, men samtidig bidrog de ændrede rammebetingelser også til en omformning af denne elite, dens handlemønstre og rolleforståelse.

SELMORDSTERRORISME – EN EKSTREM REAKTION PÅ ETNISK KONFLIKT OG EKSISTENTIEL TRUSSEL

■ MIKKEL W. KAAGAARD

INDLEDNING

I næsten 30 år har selvmordsterrorisme påkaldt sig opmærksomhed som en af de mest effektive og bemærkelsesværdige aktionsformer, som væbnede ikke-statslige aktører har til rådighed. Men først efter den 11. september 2001 begyndte forskere at interessere sig for selvmordsterrorisme som universelt fænomen. Og på trods af klare undtagelser, som De Tamilske Tigre, opfattes selvmordsterrorisme fortsat ofte som et rent muslimsk fænomen. Både i medier og forskerkredse. Formålet med denne artikel er at undersøge, hvorvidt der findes en grundlæggende og universel forklaring på fænomenet selvmordsterrorisme. En forklaring, som er dækkende, uanset hvor i verden angrebene udføres, og uanset hvem der udfører dem.¹

Artiklen vil ikke søge svar på individniveau, der kan forklare, hvorfor Hassan fra Hebron bliver selvmordsterrorist, når Muhammed fra Jenin ikke bliver det. I kraft af regeringers og efterretningstjenesters interesse for forklaringer på individniveau findes der allerede megen forskning på dette område. I stedet vil fokus være på forskelle og ligheder mellem de konflikter, som udgør den politiske og militære kontekst for brugen af selvmordsterrorisme. Det forhindrer dog ikke, at artiklen også vil se på, hvordan konflikterne har påvirket de befolkningsgrupper, hvorfra selvmordsterroristerne er blevet rekrutteret.

Assaf Moghadam skelner mellem den traditionelle lokale brug af selvmordsterrorisme i forbindelse med nationale konflikter, som var fremherskende indtil d. 11. september 2001, og den nyere globale brug af selvmordsterrorisme i forbindelse med al-Qaeda-netværkets globale kamp.² Denne artikel vil benytte samme skelnen og undersøge, om en eventuel grundlæggende forklaring på brugen af selvmordsterrorisme i forbindelse med nationale konflikter også er dækkende for al-Qaeda-netværkets globale kamp. Når det gælder nationale konflikter, vil artiklen sammen-

¹ Jeg fik i 2009 bragt en artikel i tidsskriftet Kritisk Debat om samme emne (Kaagaard 2009b). Formuleringer går igen i begge tekster, men artiklen i Kritisk Debat er en væsentlig kortere tekst, skrevet på et tidligt tidspunkt i processen.

² Moghadam 2006.

ligne konflikterne i Libanon, hvor den moderne selvmordsterrorisme blev skabt, og i Sri Lanka og Israel/Palæstina, hvor der blev udført mest selvmordsterrorisme indtil 2001. Når det gælder den globale selvmordsterrorisme, vil artiklen tage udgangspunkt i Assaf Moghadams kritik af Robert A. Papes *Occupation thesis*, der ser selvmordsaktioner som et resultat af demokratiske staters besættelse af udøvernes hjemland. Herudover vil fokus være på Irak, der indtil nu er det land, som har været hårdest ramt af selvmordsterrorisme, og på den relativt begrænsede brug af selvmordsterrorisme i vestlige lande, som naturligvis er særlig interessant fra et vestligt synspunkt, og som kan få stor betydning for andre dele af Verden, som det skete efter den 11. september.

Der findes som bekendt ingen alment accepteret definition på terrorisme og dermed heller ikke på selvmordsterrorisme. Selvmordsterrorisme er efter artiklens definition politisk motiveret vold, som har til formål at skabe frygt, som er rettet mod civile, og som medfører, at udøveren velvilligt lader sig dræbe under udførelsen af handlingen. Selvmordsaktioner vil derimod blive benyttet som en samlebetegnelse, der omfatter angreb mod både civile og militære mål. Mange forskere skelner ikke mellem angreb mod civile og militære mål. Enten fordi de bruger en anden terrordefinition,³ eller fordi de benytter samlebetegnelser som *suicide attacks* frem for *suicide terrorism*. Mange udøvere af selvmordsterrorisme skelner heller ikke mellem civile og militære mål, fordi de ud fra forskellige betragtninger opfatter visse civile mål som fuldt ud legitime. I arbejdet med fænomenet selvmordsterrorisme er det derfor ikke altid nemt at skelne mellem selvmordsterrorisme og andre former for selvmordsaktioner. Både libanesiske, tamilske og palæstinensiske udøvere af selvmordsterrorisme var eksempelvis stærkt inspirerede af selvmordsaktionerne mod amerikanske og franske tropper i Libanon i 1983. Disse vellykkede aktioner havde afgørende betydning for, at alle vestlige tropper kort efter blev trukket ud af landet. Resultatet er, at den faglige diskussion må forgå på tværs af forskelle i fokus og definitioner.

SELMORDSTERRORISME I NATIONALE KONFLIKTER

Etniske konflikter

Et af de mest iøjnefaldende fællestræk ved konflikterne i Libanon, Sri Lanka og Israel/Palæstina er, at der er tale om etniske konflikter. I alle tre tilfælde udviklede det sig desuden til etniske borgerkrige. De primære modsætninger er altså ikke ideologiske eller klasse-mæssige. Der kæmpes ganske vist om politiske og økonomiske ressourcer som arbejde, uddannelse, landbrugsjord og politisk repræsentation, men der mobiliseres primært på baggrund af etniske skel. I Sri Lanka er tamiler i konflikt med singalesere, og i Israel/Palæstina er palæstinensere i konflikt med jø-

³ Eksempelvis medregner Robert A. Pape også angreb mod militære mål i sine opgørelser over selvmordsterrorisme (Pape 2005).

diske israelere. I Libanon var situationen mere mudret, men også her var de etniske skillelinjer de vigtigste.

I alle tre tilfælde kæmper de etniske grupper om den politiske og kulturelle kontrol med et bestemt område. I Libanon ønskede kristne ledere at bevare den kristne befolkningsgruppes dominerende position på trods af den demografiske udvikling. I Sri Lanka opgav singalesiske ledere ideen om en multietnisk sekulær stat til fordel for en buddhistisk-singalesisk nationalstat.⁴ I Israel/Palæstina ønskede jødiske ledere at skabe en jødisk nationalstat.

Det er derfor relevant at kaste et nærmere blik på generelle forhold vedrørende etniske grupper og etniske konflikter. Etniske grupper er blevet defineret således: "An ethnic group consists of people whose identity is based on shared traits such as religion, culture, common history, place of residence, and race."⁵

I 1950'erne og 1960'erne troede mange, at tilknytning til etniske grupper i takt med urbanisering, økonomisk udvikling og uddannelse ville blive afløst af tilknytning til stater og stats sammenslutninger – også i udviklingslandene, som det var sket i de industrialiserede lande. Andre var overbevist om, at klassetilhørsforhold uundgåeligt ville manifestere sig som de afgørende.

I 1970'erne var der imidlertid stigende etniske spændinger i Belgien, Nordirland, Canada (Quebec) og Spanien (Baskerlandet). Og flere nye stater i den tredje verden blev ramt af blodige etniske borgerkrige.⁶

En opgørelse foretaget af Harold R. Isaacs i 1975 anslø, at over 10 millioner mennesker havde mistet livet i etniske konflikter siden 2. Verdenskrig⁷, og for mange forskere stod det klart, at etnicitet ikke var et hensygnende fænomen. I 1985 erklærede Donald L. Horowitz, at "Ethnicity has fought and bled and burned its way into public and scholarly consciousness".⁸ Interessen for etnicitet og etniske konflikter steg yderligere efter Sovjetunionens og Jugoslaviens blodige opløsning og folkemordet på tutsierne i Rwanda. Ifølge Gurr var der i 1994 hele 50 aktive etniske konflikter, hvoraf 13 havde kostet over 100.000 menneskeliv.⁹ Også USA's invasion i Irak udløste en etnisk borgerkrig, og i 2004 erklærede Milton J. Esman, at "At the dawn of the twenty-first century groups defined as ethnic have become the principal contestants in violent organized conflict."¹⁰

Men hvilken rolle spiller det etniske tilhørsforhold? Og hvorfor spiller etniske modsætningsforhold så stor en rolle i forbindelse med så mange konflikter? Det første spørgsmål kan ifølge Esman besvares således:

⁴ Se Kaagaard 2008.

⁵ Gurr 1994a, 83.

⁶ Gurr 1994a, 78; Horowitz 2000, xv; Phadnis 1979, 330.

⁷ Omtalt i Horowitz 2000, xv.

⁸ Horowitz, 1985, xi.

⁹ Gurr 1994b, 369-374.

¹⁰ Esman 2004, 5.

Ethnic solidarity expresses a profound human need to belong, a source of physical and psychological security, of fictive kinship that expands the boundaries of family relationships to an extended network of individuals that share the same culture and the same historical myths and collective memories. This enables the mortal individual to enhance his precarious self-esteem by identifying with a great and meaningful tradition that will endure into the future after he or she has long departed this world.¹¹

Andre forskere understreger de etniske gruppers ressourcemaksimerende funktion, og heraf følger også etnicitetens betydning for konkurrence og en eventuel begyndende konflikt. Ifølge Horowitz er etniske modsætninger generelt mere konfliktskabende og konfliktforstærkende end klassemodsætninger, fordi der er større mobilitet mellem klasser. Det etniske tilhørsforhold går i arv i endnu højere grad end klassetilhørsforhold. Han citerer i forlængelse heraf Ralf Dahrendorf for, at "The easier it is for the individual to leave his conflict group, the less likely is he to engage his whole personality in group conflict."¹²

De etniske konflikters sprængfarlige karakter skal formentlig forklares med kombinationen af de to nævnte forhold:

1. Mobiliteten mellem etniske grupper er meget lille. Hertil kan man tilføje, at etniske grupper, som lever i samme område eller i tilstødende områder, ofte vil have meget let ved at identificere personers etniske tilhørsforhold.
2. Etniske modsætninger er mere konfliktskabende og konfliktforstærkende end andre modsætninger.

Asymmetriske konflikter

Et andet vigtigt fællestræk for de tre konflikter er, at der er tale om asymmetriske konflikter. I Sri Lanka og Israel/Palæstina gælder det både hvad angår demografisk, politisk og militær styrke. For Israels vedkommende har det været gældende siden statens oprettelse og fordrivelsen af palæstinenserne i 1948-49. I Libanon er alle de etniske grupper i mindretal. De fleste selvmordsaktioner blev udført af shia-muslimske medlemmer af Hizbollah og andre militser. Ifølge Hizbollah kæmpede Libanons muslimer omkring 1983 en asymmetrisk kamp mod en uofficiel alliance bestående af kristne militser, israelske besættelsestropper og vestlige fredsbevarende tropper. Når det gælder om at forklare selvmordsterrorisme og dermed udøvernes motivation, er det af mindre betydning, at andre kan have en anden opfattelse af den libanesiske borgerkrig.

Gradvis radikaliseringsproces

Et tredje vigtigt fællestræk ved konflikterne er, at der var tale om en gradvis radikaliseringsproces, hvor både den stærkeste og den svageste part brugte stadig mere

¹¹ Esman 2004, 7.

¹² Horowitz 2000, 90.

voldsomme metoder. Først efter flere års konflikt tog medlemmer af den svageste part selvmordsterrorisme i anvendelse.

Overordnet set har radikaliseringsprocessen for den svageste part haft følgende trin: 1) Fredelig politisk kamp. 2) Væbnet kamp. 3) Terror og andre angreb på civile. 4) Selvmordsaktioner mod militære mål. 5) Selvmordsterrorisme.¹³

I Israel/Palæstina var der to radikaliseringsprocesser. Den første begyndte med iværksættelsen af det zionistiske projekt omkring 1880 og sluttede med Israels sejr i 1949. Den anden begyndte med Seksdageskrigen og Israels erobring af nye områder. Som bekendt endte kun den anden radikaliseringsproces med selvmordsaktioner og selvmordsterrorisme. I den mellemliggende periode udførte palæstinensiske grupper ganske vist guerillaangreb fra baser i Israels nabolande. Men da Gaza og Vestbredden blev besat i 1967, forsøgte den lokale befolkning at opnå resultater ved at vælge moderate lokalpolitikere, som ønskede en to-stats-løsning og kæmpede med fredelige midler. Da disse ledere blev angrebet af jødiske bosættere og afsat af Israel, og da strejker og demonstrationer blev forbudt, kunne en ny radikaliseringsproces begynde.¹⁴

I Libanon er der kun få eksempler på selvmordsterrorisme. Sandsynligvis fordi den amerikanske ambassade, som blev ramt to gange, var et af de eneste civile vestlige mål.

Eksistentiel trussel

De tre konflikters etniske karakter kommer i høj grad til udtryk i voldsanvendelsen og den gensidige radikaliseringsproces. Både israelske og srilankanske sikkerhedsstyrker har i vidt omfang straffet den palæstinensiske og tamilske befolkning kollektivt for de væbnede gruppers angreb. Israelske og singalesiske ledere har ofte omtalt fjenden som slet og ret 'palæstinenserne' og 'tamilerne'. Selv da de dengang blot 30 medlemmer af De Tamilske Tigre (LTTE) i 1983 havde dræbt 13 regerings-soldater, og flere hundreder tilfældige tamiler efterfølgende blev lynchet, hævdede landets ledere, at 'tamilerne' selv var skyld i det. Tankegangen var den samme når israelske og srilankanske soldater foretog straffeaktioner mod civile efter guerilla-gruppernes angreb, eller da forsvarsminister Moshe Arens under Israels invasion af Libanon omtalte landet som ét stort netværk af mordere.¹⁵ Både LTTE og de palæstinensiske grupper begyndte også at se 'singaleserne' og 'jøderne' som kollektivt ansvarlige. I starten angreb de mest bosættere, som bevidst blev brugt som et

¹³ Radikaliseringsprocesserne er beskrevet i mit speciale *Hvorfor selvmordsterrorisme? – En komparativ analyse af baggrunden for selvmordsterrorisme i Libanon, Sri Lanka og Israel*, Aarhus Universitet (Kaagaard 2009a).

¹⁴ De moderate palæstinenserers projekt blev naturligvis også undergravet af, at grupperinger blandt de palæstinensere som blev fordrevet i 1948-49 fortsatte med at udføre guerillaangreb og senere også terroraktioner på den internationale scene.

¹⁵ Wright 1986, 73.

etnisk-demografisk våben. Men senere blev alle andre civile også opfattet som legitime mål.

Både i Israel, Libanon og Sri Lanka udviklede det sig til blodige og langvarige borgerkrige. Titusindvis af civile er blevet dræbt i hver af de tre konflikter – mange under massakrer, terroraktioner eller overlagte bombardementer af boligområder. I hver af de tre konflikter er mere end én million mennesker blevet drevet på flugt, ofte i forbindelse med bevidst etnisk udrensning. I de asymmetriske konflikter har palæstinensere, tamiler og libanesere været hårdest ramt. I Libanon gik det ikke mindst ud over de sydlibanesiske shiaer, som omkring 1982 blev klemte mellem det fremrykkende israelske militærs tæppebombardementer og de kristne styrkers etniske udrensninger midt i landet.

Efter et forsigtigt bud blev 30 % af tamilerne, 60 % af palæstinenserne og 40 % af shiaerne drevet på flugt. Alene i 1948-49 flygtede 750.000 palæstinensere. En del flygtede på eget initiativ fra kampene mellem Israel og nabostaterne. Mange flygtede dog først efter israelske massakrer og bevidst etnisk udrensning.¹⁶ I 1967 blev yderligere 250.000 palæstinensere drevet på flugt. Herunder mange som var flygtet fra andre områder i 1948-9. I 1976 blev 150.000 muslimer fordrevet fra Østbeirut af kristne militser og i 1982 flygtede 2-300.000 shiamuslimer under den israelske invasion af Sydlibanon.¹⁷ I 1995 flygtede næsten alle Jaffna-halvøens 600.000 tamiler fra regeringstroppernes bombardement af det tæt beboede område.¹⁸

For langt de fleste medlemmer af de tre grupper har der været tale om en langvarig, konkret trussel mod deres og familiens liv. Samtidig har der været tale om en konkret og langvarig trussel mod de tre gruppers eksistens som etnisk gruppe med tilknytning til et bestemt geografisk område.

Kollektive straffe og repressalier mod tilfældige medlemmer af en etnisk gruppe gør det umuligt at forholde sig neutralt, selv for dem der i første omgang ikke ønsker at støtte en væbnet kamp. I etniske borgerkrige er man enten ven eller fjende. I en sådan situation er ingen i sikkerhed. Når landsbyer kan blive udsat for massakrer, eller når overlegne styrker bombarderer boligområder, er alle i livsfare. LTTE, Hamas og måske også Hizbollah har bevidst profiteret på denne situation. Grusomme, provokerende terrorangreb på skolebørn, busser, restauranter og helligdomme har udløst nye regeringsangreb på de befolkningsgrupper, som organisationerne hævder at beskytte. Resultatet har været en negativ spiral af gensidige angreb på de involverede etniske gruppers civilbefolkning. Den eneste mulighed for at sejre definitivt er etnisk udrensning af modparten. Styrke opnås gennem demografisk kontrol, og civile er dermed også en trussel. Sådan synes tankegangen i hvert fald at være for både udøverne af selvmordsterrorisme og deres fjender.

¹⁶ Se f.eks. Morris 2004; Masalha 1992; Pappe 1992; Pappe 2006; Rogan (m.fl.) 2001.

¹⁷ Se f.eks. Cobban 1985; Picard 1996; Sachar 1987.

¹⁸ Bose 2007, 38; Kaagaard 2008, 70.

Det paradoksale selvmord

Der er ikke noget overraskende i, at medlemmer af etniske grupper forsøger at forsvare sig, når de oplever, at både gruppens og deres individuelle eksistens er i fare. Til gengæld virker det paradoksalt og irrationelt, at personer, som er bange for at blive dræbt, vælger at begå selvmord.

Ifølge den amerikanske psykolog og antropolog George A. De Vos er etnisk identitet udtryk for en subjektiv, emotionel og til tider irrationel følelse af tilknytning. Samtidig hævder han, at individ og gruppe på et identitetsmæssigt plan kan smelte sammen, så en trussel mod gruppens eksistens opleves som en trussel mod individets eksistens. Hermed er De Vos ganske enig med Milton J. Esmans tidligere citerede syn på betydningen af det etniske tilhørsforhold.

Ethnicity, therefore, is in its narrowest sense a feeling of continuity with the past, a feeling that is maintained as an essential part of one's self-definition. Ethnicity is also intimately related to the individual need for collective continuity. The individual senses to some degree a threat to his own survival if his group or lineage is threatened with extinction. Ethnicity, therefore, includes a sense of personal survival in the historical continuity of the group.¹⁹

Ikke mindst for personer, som tilhører en meget individualistisk, vestlig kultur, forekommer det måske stadig uforståeligt, at selvmordsterrorisme, som per definition inkluderer selvmord, skulle være udløst af frygt for gruppens eller egen eksistens. Ifølge den amerikanske professor i psykiatri Irvin D. Yalom kan dødsangst imidlertid godt medføre selvmord i almindelighed:

Hvor paradoksalt det end virker, at nogen skulle begå selvmord på grund af dødsangst, er det ikke ualmindeligt [...] Tanken om at begå selvmord dulmer noget af rædslen. Det er en aktiv handling; den giver en vis magt over det, i hvis magt man er. Dertil kommer, som Charles Wahl har fremført, at mange selvmordere har en magisk opfattelse af døden og betragter den som midlertidig og reversibel. Et menneske, der begår selvmord for at vise sin fjendtlighed mod andre eller vække deres skyldfølelser, forestiller sig måske, at bevidstheden lever videre, således at han eller hun vil kunne nyde frugten af sin død.²⁰

Foreløbig konklusion

Bedømt ud fra de tre eksempler er selvmordsterrorisme et våben, som benyttes af den svage part i blodige, langvarige og asymmetriske etniske konflikter. Hvor angreb på civile hverken er utilsigtede eller valgt af bekvemmelighed, men derimod er udtryk for, at den stadig mere voldsomme kamp handler om demografi, om etniske gruppers kontrol med territorium, og hvor den svageste gruppes eksistens er i

¹⁹ De Vos (m.fl.) 1982, 17.

²⁰ Yalom 1998, 134f.

fare. Individet vil ikke nødvendigvis skelne mellem trusler mod gruppens eksistens og trusler mod sin egen eksistens. Selv om det er paradoksalt, kan selvmord være et led i kampen for overlevelse.

Sekundære faktorer

Disse forhold synes umiddelbart også at være gældende for konflikterne i Tyrkiet (Kurdistan), Rusland (Tjetjenien) og Indien (Kashmir) – konflikter, hvor den svageste part i langvarige, blodige og asymmetriske etniske konflikter også har benyttet selvmordsterrorisme.

Til gengæld er der ikke blevet benyttet selvmordsterrorisme i forbindelse med de etniske konflikter i Bosnien, Rwanda, Sudan og Kosovo. Det kan dog diskuteres om konflikterne i Bosnien og Rwanda set over en længere periode var asymmetriske. Men hvis drivkræften bag selvmordsterrorisme er frygten for udslettelse, så er der tilsyneladende yderligere forhold, som har afgørende betydning for, om selvmordsterrorisme tages i anvendelse:

- a) Et forhold, som ser ud til at have afgørende betydning, er forbundet til det, som Charles Wahl kalder selvmorderes magiske opfattelse af døden (se Yalom-citater ovenfor). Både LTTE, Hizbollah og Hamas har aktivt promoveret martyrdyrkelse og forestillinger om forskellige former for genopstandelse og belønninger efter udførelsen af selvmordsaktioner. Hamas og Hizbollah har lovet unge mænd adgang til 72 jomfruer, og både mænd og kvinder er blevet lovet, at de også kunne sikre familiemedlemmers adgang til paradys. LTTE har skabt sin egen ideologi med mange religiøse træk. Ifølge denne bliver martyrerne ikke begravet, men derimod plantet som frø, der vil genopstå, når tamilerne får en stat.²¹ Hermed underbygger organisationerne de potentielle selvmordsterroristers magiske opfattelse af døden som noget midlertidigt og reversibelt. Fraværet af selvmordsterrorisme i forbindelse med en konflikt kan derfor skyldes fraværet af organisationer, som promoverer martyrdyrkelse og forestillinger om hinsides belønning til martyrerne. Alle organisationer som har benyttet selvmordsaktioner er samtidig eksponenter for omfattende martyrdyrkelse. Der er altså tale om et fjerde fællestræk, som samtidig er det, der sjældnest gælder for konflikter, som ikke har medført selvmordsaktioner.

Det vil dog være en fejlslutning at tro, at selvmordsterrorismen primært er resultatet af denne religiøse og semireligiøse påvirkning. Derimod ser martyrdyrkelsen blandt tamiler, palæstinensere og libanesiske shiamuslimer ud til at være resultatet af den samme etniske eksistenskamp og den samme radikaliseringsproces, som senere, med martyrdyrkelsens hjælp, medfører selvmordsterrorisme. I 1960'erne, 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne var både ta-

²¹ Schalk 1997, 66; Roberts 2005, 493-514.

miler, palæstinensere og shiamuslimer langt mere påvirkede af europæiske forestillinger om nationalisme og socialistisk befrielsesideologi. Det samme var de største organisationer, som repræsenterede de tre grupper. Men efter at de tre konflikter havde udviklet sig til borgerkrige, erobrede islamistiske grupper som Hamas og Hizbollah markedsandele fra sekulære organisationer som Fatah, PFLP og Amal. Samtidig blev de sekulære organisationer stadig mere påvirkede af islamistisk tankegang og terminologi. På samme vis var LTTE frem til slutningen af 1980'erne primært påvirket af marxistisk ideologi.

- b) Ifølge Robert A. Pape, er moderne selvmordsaktioner altid direkte eller indirekte rettet mod demokratiske stater.²² Det forekommer logisk i forhold til den foreløbige konklusion. Hvis modpartens ledere er demokratisk valgte, understreger det indtrykket af, at hele den dominerende etniske gruppe er ansvarlig for regeringens og hærens handlinger. Dette må være baggrunden for, at antallet af terroraktioner ifølge Mia Bloom steg, efter at hårdhændede ledere som Sharon, Putin og Kumaratunga var blevet genvalgt.²³ Samtidig er et udemokratisk regime ikke i samme grad afhængig af folkets opbakning, og dermed mindskes organisationernes eventuelle håb om at terrorisere en befolkning til indrømmelser.

Der var hverken demokrati i Bosnien, Rwanda eller Sudan under borgerkrigene, men det var der til dels i Kosovo (Serbien). Måske skal fraværet af selvmordsterrorisme her forklares med den relativt korte borgerkrigsperiode og den udenlandske intervention.

Mange selvmordsaktioner har dog kun indirekte været rettet mod demokratiske stater, og som Mia Bloom har påpeget, kan det diskuteres, om eksempelvis Sri Lanka og Rusland reelt var demokratier, da de første aktioner blev udført.

GLOBAL SELVMORDSTERRORISME OG "HOME GROWN"-TERRORISTER

Kamp mod besættelse?

Ifølge Robert A. Pape har selvmordsaktioner det fælles strategiske mål "to compel modern democracies to withdraw forces from territory that the terrorists consider to be their homeland."²⁴ Denne *occupation thesis* er blevet kritiseret af Assaf Moghadam, som hævder at selvmordsaktioner i dag primært udføres for at fremme al-Qaeda's og andre muslimske gruppers religiøse mission.

Ifølge Moghadam overser Pape "the fundamentally religious long-term mission of the group – to wage a cosmic struggle against an unholy alliance of Christians and Jews, which prevents the entity from establishing an Islamic caliphate."²⁵ Des-

²² Pape 2005, 4.

²³ Bloom 2005, 184.

²⁴ Pape 2005, 4.

²⁵ Moghadam 2006, 716.

uden mener Moghadam, at "Pape overstretches his argument that occupation is at the root of suicide terrorism", og at "Al Qaeda – or rather, the global jihad movement, as it is more aptly described – simply does not fit Pape's pattern."²⁶

Når en muslimsk gruppe kæmper mod en alliance af kristne og jøder, er der åbenlyst tale om en etnisk konflikt og dermed god overensstemmelse med artiklens foreløbige konklusioner. Men spørgsmålet om, hvorvidt der er tale om besættelse, er vigtigt, fordi en eller anden form for besættelse, invasion eller kontrol med et område er en nødvendig forudsætning for, at en etnisk gruppe kan true en anden gruppes eksistens gennem fx massakrer, etniske udrensninger og bosættelser. Moghadam medgiver, at al-Qaeda's erklærede mål er at befri Den Arabiske Halvø og andre muslimske områder fra besættelse. Men han mener, at det er et påskud for det reelle, religiøse projekt. Til fordel for denne påstand bruger han blandt andet følgende argumenter:

- Mange af al-Qaeda og de øvrige muslimske gruppers selvmordsangreb foretages i lande uden besættelse og uden vestlige tropper.
- I lande med besættelse er det ofte ikke besættelserne, som angribes.
- Langt de fleste selvmordsangreb i besatte lande udføres af udlændinge, som altså ikke er under besættelse.²⁷

Moghadam fremhæver, at al-Qaeda og andre jihadiers dagsorden er international. Men det er ikke nødvendigvis korrekt, når han heraf konkluderer, at deres kamp ikke er tæt knyttet til befrielsen af et bestemt område. Moghadam overser, at mange muslimer ikke føler nogen stærk tilknytning til de nuværende statsdannelser med muslimsk flertal. De fleste af disse stater er mindre end 70 år gamle, og grænserne er ofte trukket af vestlige kolonimagter og mandatbestyrere. For en del indbyggere er den primære etniske tilknytning, at de er fx marokkanere eller jordanere. Andre føler sig mere knyttet til stammen eller det at være muslim eller arabisk-muslimsk. Men det vigtigste i denne sammenhæng er, at al-Qaeda og tilhængerne ønsker at genskabe én samlet muslimsk stat og befri denne fra vestligt overherredømme. For al-Qaeda og tilhængerne er det altså ikke afgørende, om USA har tropper i Saudi-Arabien eller Bahrain, Iran eller Irak, Marokko eller Afghanistan. For al-Qaeda er en jordaner, som kæmper i Irak, eller en saudiaraber, som kæmper i Afghanistan, heller ikke udlændinge. Det er helt parallelt til europæiske ledes udtalelser om, at angrebene den 11. september også var et angreb på Europa, og efterfølgende sendte også europæiske stater tropper til Afghanistan og Irak. Islamisterne er altså ikke alene om at mene, at et angreb på en etnisk gruppe i ét land også kan opfattes som en konkret trussel mod den samme etniske gruppe i et andet land. De er heller ikke ene om at se en række konflikter i muslimske stater som led i en overordnet konflikt.

²⁶ Ibid., 721.

²⁷ Ibid., 719f.

Som Moghadam selv fremhæver, ønsker al-Qaeda og andre islamister at skabe et islamisk kalifat. Her viderefører islamisterne i høj grad Det Muslimske Broderskabs verdenssyn. Konflikten mellem Vesten og den muslimske verden (altså én overordnet etnisk konflikt) ses i et langt tidsperspektiv fra Poitiers og Reconquistaen over korstogene til koloniseringen af muslimske områder og opbrydningen af det sidste muslimske storrige efter 1. Verdenskrig.

Når verden anskues gennem denne politiske analyses optik, står det klart, at der er tale om en meget langvarig og ekstremt blodig konflikt. Eksempelvis blev over en million algeriere dræbt af franske tropper under uafhængighedskrigen, og ca. én million afghanere dræbt af sovjetiske styrker i 1980'erne.²⁸ Israels oprettelse og de deraf følgende blodige krige og ydmygende nederlag til arabisk-muslimske styrker ses også som et led i denne konflikt.

Al-Qaeda og andre islamister er også meget bevidste om vestlige staters samarbejde med regimer i den muslimske verden som eksempelvis Saudi-Arabien, Bahrain, Kuwait, Egypten, Algeriet, Marokko, Iran under shahen og Irak i 1980'erne. Denne bevidsthed skyldes ikke blot våbensalg og anden støtte til disse regimer, men også at de med vestlig accept, og til tider også direkte støtte, har undertrykt både fredelige og væbnede islamistiske bevægelser med ekstremt hårde midler. Eksempelvis blev ca. 160.000 mennesker dræbt, efter at militæret tog magten i Algeriet, da det islamistiske FIS havde vundet første valgrunde, og i det meste af Mellemøsten er mistanken om, at man tilhører en islamistisk organisation nok til, at man risikerer fængsling og tortur.

Shahen i Iran fik massiv støtte fra vestlige stater, som havde interesser i landets olieindustri. Samtidig blev oppositionen og herunder også islamisterne udsat for massiv undertrykkelse. Efter islamisternes erobring af magten blev Iran angrebet af Irak med vestlig støtte og vestlige våben. Den langvarige krig kostede mindst 500.000 mennesker livet.

Endelig spiller vestlige staters invasioner i Afghanistan og Irak også en stor og velkendt rolle i islamisternes verdensbillede og argumentation. Kampen mod vestligt støttede regimer og kampen mod konkret vestlig besættelse er derfor begge led i en overordnet kamp mod vestligt overherredømme. På samme vis har LTTE udført selvmordsaktioner rettet mod tamilske ledere, som samarbejdede med regeringen, og som LTTE opfattede som forrædere. Det ændrer ikke ved, at der er tale om en etnisk konflikt.

Alt i alt bygger Moghadams afvisning af Papes *occupation thesis* på et meget firkantet og vestligt orienteret syn på emnet. Man kan være helt eller delvist uenig med al-Qaedas syn på forholdet mellem den muslimske verden og Vesten, men det er nu engang al-Qaeda-medlemmernes egne opfattelser og følelser, som motiverer dem – på samme måde som LTTE, Hamas og andre er motiveret af deres virkelig-

²⁸ Den Kolde Krig opfattes af islamister som et internt opgør blandt europæiske eller kristent-ateistiske magter.

hedsopfattelse. Al-Qaedas verdenssyn behøver ikke at være den objektive sandhed for at kunne motivere medlemmerne til eksempelvis selvmordsterrorisme. Men hvis der ikke var elementer af sandhed i LTTE's, Hamas', Hizbollahs og al-Qaedas verdenssyn ville de næppe få opbakning i nævneværdigt omfang. Al-Qaeda-netværket bygger trods alt på det netværk af islamister, som kæmpede mod Sovjets meget håndgribelige besættelse af Afghanistan.²⁹ Og antallet af selvmordsaktioner udført af islamister steg (som Moghadam selv påpeger) eksplosivt efter vestlige troppers besættelse af Afghanistan og Irak.

I forhold til resultatet af artiklens analyse er det væsentligste, at al-Qaeda og andre islamister oplever, at de kæmper en langvarig, blodig, etnisk (religiøs) og asymmetrisk kamp mod vestlig besættelse og undertrykkelse. Denne oplevelse bygger på en lang række konkrete eksempler på krig, borgerkrig, massakrer, flygtningestrømme, besættelse og undertrykkelse, som har ramt millioner af familier i Mellemøsten og andre dele af den muslimske verden. Ikke alle muslimer ser disse hændelser som led i en overordnet konflikt mellem det kristne Vesten og den muslimske verden, men det er heller ikke alle muslimer, som udøver selvmordsterrorisme eller støtter brugen heraf.

Home grown terrorister

I vestlige lande har der været en særlig interesse for såkaldt *home grown* islami-stiske terrorister – terrorister, der trods opvækst i vestlige lande udfører terroraktioner i vestlige lande eller mod vestlige mål i muslimske lande. Disse terrorister har i en lang række tilfælde givet offentlige forklaringer på deres handlinger. Shehzad Tanweer var en af de fire unge, muslimske selvmordsterrorister fra Leeds, som den 7. juli 2005 sprængte sig selv i luften i London. I en afskedsvideo fortalte han, at vantro briter fortjente at blive angrebet, fordi de havde stemt på en regering som "continues to oppress our mothers, children, brothers and sisters in Palestine, Afghanistan, Iraq and Chechnya", og hævdede desuden, at angrebene ville fortsætte "until you pull your forces out of Afghanistan and Iraq".³⁰ Forklaringen er ganske typisk og helt i overensstemmelse med islamisternes politiske analyse. Det forekommer mange vesterlændinge usandsynligt, at en så upersonlig oplevelse af blodig undertrykkelse skulle kunne motivere så ekstrem en handling. Man bør dog huske på, at også danske soldater melder sig til tjeneste i Afghanistan på et lige så abstrakt grundlag.

Men kombinationen af selvmord og bevidst drab på civile er en mere ekstrem handling end krigstjeneste. Ifølge den foreløbige konklusion er selvmordsterrorisme kun muligt, når udøveren oplever eksistentiel trussel, og spørgsmålet er, om *home grown*-terrorister gør det.

²⁹ Se f.eks. Andersen (m.fl.) 2005, 193-198.

³⁰ The Guardian 7. juli 2006 (internetartikel).

Som nævnt ovenfor mener De Vos, at individet kan opleve trusler mod gruppens eksistens som trusler mod individets egen eksistens, og gruppens overlevelse som egen overlevelse. Denne mekanisme kan meget vel være stærkest hos nogle anden- og tredjegerationsindvandrere i Vesten. En del af disse befinder sig i et rodløst ingenmandsland. Tidligere generationers identitetsmæssige holdepunkter kan ikke overføres til et moderne liv i Vesten. Det får nogle til at søge tilbage til noget traditionelt, som dog må omformes til den nye situation. Obeyesekere har formuleret fænomenet således:

It is my view that when an individual's commitment to his other identities have weakened, his commitment to his ethnic identity will be enhanced [...] With the dissolution of these other identities the ethnic identity, often revitalized and refashioned to suit the changed social conditions, helps to give a sense of meaning and coherence to the individual's identity.³¹

Dermed kan truslen mod både individ og etnisk gruppe føles stærkere for en muslim i Vesten end for en muslim i Irak, og også Moghadam mener, at "... it is precisely their alienation from their host society that explains part of their motivation to explode themselves along with innocent civilians".³² Takket være islamistiske hjemmesiders konstante udpensling af overgreb mod muslimer vil en del islamister desuden opleve truslen som lige så nærværende, som mange vesterlændinge gjorde efter den massive dækning af angrebet den 11. september.

Det er naturligvis ikke kun muslimer i Vesten, som har identitetsmæssige kriser og oplever, at identitetsmæssige holdepunkter for tidligere generationer nedbrydes. Mange muslimske stater som eksempelvis Saudi-Arabien gennemgår økonomisk og social udvikling i et ekstremt hastigt tempo. Det har store konsekvenser og vil for en del medføre en rodløshed som den, mange muslimer i Vesten oplever. Ikke mindst for dem, der lever et meget moderne og vestligt påvirket liv. I 2007 offentliggjorde forskere fra West Point en rapport med oplysninger om 606 udenlandske al-Qaeda-frivillige i Irak. Oplysningerne kom fra al-Qaedas egne registreringer. Langt de fleste var mænd i midten af 20'erne, næsten halvdelen var studerende, og 41 % var fra Saudi-Arabien.³³

Hybriden Irak

Irak er det land, hvor der er blevet udført flest selvmordsaktioner. Alene i 2005 blev der udført 460 selvmordsaktioner,³⁴ hvilket er flere end det totale antal selvmordsaktioner udført i Libanon, Sri Lanka og Israel/Palæstina. Invasionen af Irak

³¹ Obeyesekere i De Vos 1982, 256.

³² Moghadam 2006, 721.

³³ West Point: Al-Qa'ida's Foreign Fighters in Iraq (www.ctc.usma.edu), 1-20.

³⁴ Scott Atran 2006, 127-131.

medførte et magttomrum, som udløste en etnisk borgerkrig. Denne hærgede især etnisk blandede områder som Baghdad og stilnede først af, da etniske udrensninger havde forvandlet blandede områder til etnisk "rene" områder. I forbindelse med denne borgerkrig udførte irakiske sunnimuslimer og shiamuslimer en lang række selvmordsaktioner mod modparten. Sideløbende med denne borgerkrig udkæmpede irakere og muslimer fra andre lande en guerillakrig mod de vestlige besættelsestropper. I forbindelse hermed blev der udført en lang række selvmordsaktioner mod besættelsesstyrkerne, men også mod det, man opfattede som irakiske forrædere. Det gjaldt især shiamuslimer, som i stort tal meldte sig til det nye irakiske militær og politi.

Irak er altså en hybrid, som både er et eksempel på den mere traditionelle brug af selvmordsterrorisme i forbindelse med nationale konflikter og en arena for selvmordsterrorisme i forbindelse med den globale Jihad mod Vesten.

Irak er en multietnisk stat med en lang tradition for blodige konflikter mellem de forskellige grupper – eksempelvis det sunni-dominerede Saddam Hussein-styres etniske udrensninger af kurdere og blodige nedkæmpelse af shiamuslimske opstande. Og i 1991 havde Irak kæmpet mod styrker under amerikansk ledelse. Alligevel er det påfaldende, at sunnier allerede under selve invasionen i 2003 udførte de første selvmordsangreb på besættelsesmagten. Det understreger, at grupper af muslimer relativt hurtigt kan koble sig på den internationale jihads ideologiske, organisatoriske og tekniske setup omkring selvmordsterrorisme. Det afkorter tilsyneladende radikaliseringsprocessen og giver de nødvendige ideologiske forudsætninger. Heri ligger formentlig en stor del af forklaringen på, at muslimske grupper står bag så mange selvmordsaktioner i de senere år. Men det ændrer ikke ved, at konflikterne skal have den i denne artikel beskrevne karakter, for at selvmordsaktioner benyttes.

Når forskere som Moghadam og Scott Atran³⁵ beskriver nutidens selvmordsterrorisme som et resultat af islamistiske gruppers offensive kamp for religiøse mål, så er der tale om en historieløs forklaring, som ikke tager højde for den politiske kontekst og helt fritager vestlige magter for ansvar. Samtidig overser de, at religiøs fanatisme først optræder i senere faser af de konflikter, som har affødt selvmordsterrorisme, og de mangler helt at forklare LTTE's brug af selvmordsterrorisme.

Pape og Bloom har en bedre forståelse for, at organisationer som LTTE, Hamas og Hizbollah ikke er opstået ud af den blå luft, og at deres brutalitet og fanatisme er resultatet af radikaliseringsprocesser, som har efterladt undertrykte befolkningsgrupper med få alternativer. Samtidig er de opmærksomme på, at religiøse/etniske modsætninger gør det lettere at dæmonisere modparten og forøger risikoen for selvmordsterrorisme. I deres iver efter at modbevise populære forestillinger om, at selvmordsterrorisme forårsages af religiøs fanatisme, overser de, at martyrdyr-

³⁵ Se eksempelvis Atran 2006, 127-131.

kelse af religiøs karakter er en nødvendig forudsætning for, at individer vil udføre selvmordsterrorisme. For Papes vedkommende skyldes det, at han overser, at organisationer som LTTE og Fatah ikke længere var sekulære, da de tog selvmordsterrorismen i anvendelse. Hermed overser han også etnicitetens afgørende betydning.

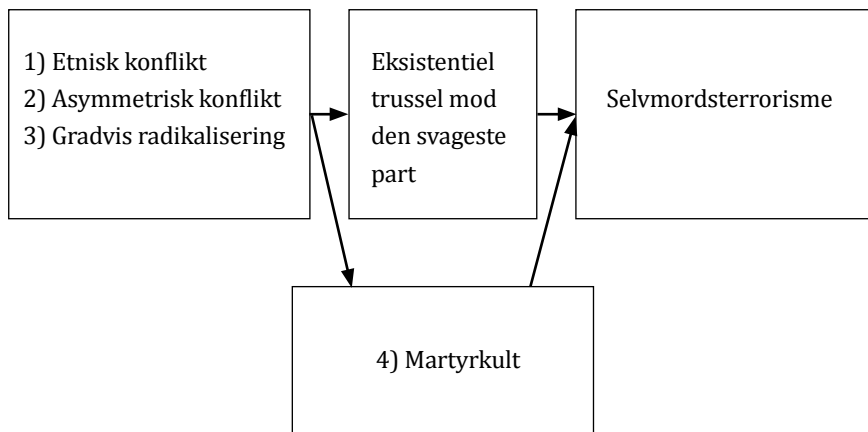
KONKLUSION

Som det fremgår, er der altså en række afgørende fællestræk for konflikter hvori selvmordsterrorisme anvendes – uanset om det gælder nationale konflikter eller al-Qaeda-netværkets globale kamp (se modellen nedenfor). Selvmordsterrorisme benyttes af den svage part i asymmetriske etniske konflikter. Konflikten kan handle om meget andet end etnicitet, men konfliktens parter er primært organiseret ud fra etniske skillelinjer. Brugen af selvmordsterrorisme er kulminationen på en radikaliseringsproces, hvor konfliktens parter bruger stadig voldsommere metoder. Denne radikaliseringsproces strækker sig typisk over flere år. Inden selvmordsterrorismen tages i anvendelse, har den nået et niveau, hvor de civile gøres til ofre i et omfang, som får medlemmer af konfliktens svageste part til at frygte for både gruppens og deres egen eksistens. Når selvmordsterrorismen tages i anvendelse, kæmper to eller flere etniske grupper om kontrollen med geografiske områder. Hermed bliver demografi et afgørende element, og resultatet er etnisk bosættelsespolitik, etniske udrensninger og/eller massakrer på civile. Det afgørende er imidlertid ikke det objektive omfang af truslen mod den etniske gruppe, men derimod omfanget af medlemmernes oplevelse af eksistentiel trussel.

Det etniske tilhørsforhold udgør et vigtigt identitetsmæssigt holdepunkt for en stor del af verdens befolkning – et holdepunkt, som giver sikkerhed. Men når gruppen trues af udslættelse som etnisk gruppe med tilknytning til et geografisk område, forstærkes den personlige frygt. Denne frygt kan paradoksalt nok føre til ikke blot modangreb, men også selvmord. Dog kun hvis den truede etniske gruppes væbnede organisationer med martyrkult og løfter om hinsides belønning bidrager til forestillinger om døden som reversibel.

De grundlæggende mekanismer er de samme, når selvmordsterrorisme udøves af personer i eksempelvis Sri Lanka og Israel/Palæstina, som oplever den etniske trussel på nært hold, og når selvmordsterrorisme udøves af personer, som oplever truslen på afstand via moderne kommunikationsmidler. Det afgørende er oplevelsen af eksistentiel trussel. For dem, som oplever truslen på afstand, vil rodløshed og identitetsmæssige kriser ofte udgøre et bidrag til oplevelsen af eksistentiel trussel, som er nødvendigt for udførelsen af så ekstrem en handling som selvmordsterrorisme.

SELMORDSTERRORISME

De tre første fællestræk ved konflikter, hvorunder selvmordsterrorisme er blevet anvendt, medfører, at den svageste part oplever eksistentiel trussel. Dette er drivkraften bag selvmordsterrorisme. Sammen med det fjerde fællestræk, martyrkult, vil de nødvendige forudsætninger for selvmordsterrorisme være til stede.

For *home grown* terrorister og andre, som oplever den eksistentielle trussel på afstand, vil rodløshed og identitetsmæssige kriser bidrage til oplevelsen af eksistentiel trussel.

Litteraturliste

- Andersen, Lars Erslev and Lars Aagaard 2005, *In the Name of God – The Afghan Connection and the US War against Terrorism*. Odense: University of Southern Denmark Press.
- Atran, Scott 2006, 'The Moral Logic and Growth of Suicide Terrorism', *The Washington Quarterly*, Vol. 29, No. 2, 127-131.
- Bloom, Mia 2005, *Dying to Kill – The Allure of Suicide Terrorism*. New York: Columbia University Press.
- Bose, Sumantra 2007, *Contested Lands*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cobban, Helena 1985, *The Making of Modern Lebanon*. London: Hutchinson Press.
- De Vos, George and Lola Romanucci-Ross (red.) 1982, *Ethnic Identity – Cultural Continuities and Change*. Chicago: University of Chicago Press.
- Esman, Milton J. 2004, *An Introduction to Ethnic Conflict*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Gurr, Ted Robert and Barbara Harff 1994, *Ethnic Conflict in World Politics*. Boulder: Westview Press.
- Gurr, Ted Robert 1994b, 'Peoples Against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System', *International Studies Quarterly*, Vol. 38., No. 3 (sept., 1994), 347-377.
- Horowitz, Donald L. 1985, *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Horowitz, Donald L. 2000, *Ethnic Groups in Conflict*. Second Edition. Berkeley: University of California Press.
- Kaagaard, Mikkel W. 2008, *Sri Lanka – Fra selvstændighed til selvmordsterrorisme*. Århus: Turbineforlaget.
- Kaagaard, Mikkel W. 2009a, *Hvorfor selvmordsterrorisme? – En komparativ analyse af baggrunden for selvmordsterrorisme i Libanon, Sri Lanka og Israel*. Speciale, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

- Kaagaard, Mikkel W. 2009b, "Selvmordsterrorisme – Undertrykkelsens spejl", *Kritisk Debat*, November 2009.
- Masalha, Nur 1992, *Expulsion of the Palestinians*. Washington DC: Institute for Palestine Studies.
- Moghadam, Assaf 2006, 'Suicide Terrorism, Occupation, and the Globalization of Martyrdom: A Critique of "Dying to Win"', *Studies in Conflict & Terrorism*, Vol. 29, Issue 8, 707-729.
- Morris, Benny 2004, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Obeyesekere, Gananath 1982, 'Sinhala-Buddhist Identity in Ceylon.' I: George de Vos and Lola Ross (eds) *Ethnic Identity – Cultural Continuities and Change*. Chicago: University of Chicago Press, 229-58.
- Pape, Robert A. 2005, *Dying to Win – The Strategic Logic of Suicide Terrorism*. New York: Random House.
- Pappe, Ilan 1992, *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947-51*. London: IB Tauris Press.
- Pappe, Ilan 2006, *The Ethnic Cleansing of Palestine*. Oxford: Oneworld Publications, Ltd.
- Phadnis, Urmila 1979, 'Ethnicity and Nation-Building in South Asia, A Case Study of Sri Lanka', *Indian Quarterly*, Vol. 35, No. 3 (July-Sept.), 329-350.
- Picard, Elizabeth 1996, *Lebanon – A Shattered Country*. Teaneck, NJ: Holmes and Meier Press.
- Roberts, Michael 2005, "Tamil Tiger "Martyrs": Regenerating Divine Potency?", *Studies in Conflict & Terrorism*, 28:6, 493-514.
- Rogan, Eugene, Avi Shlaim (red.) 2001, *The War for Palestine*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sachar, Howard M. 1987, *A History of Israel – From the Aftermath of the Yom Kippur War*. Oxford: Oxford University Press.
- Schalk, Peter 1997, 'Resistance and Martyrdom in the Process of State Formation of Tamililam' i: Joyce Pettigrew (red.) 1997, *Martyrdom and Political Resistance*. Amsterdam: VU University Press, 61-84.
- West Point 2008, 'A-Qa'ida's Foreign Fighters in Iraq.' Published at www.ctc.usma.edu.
- Wright, Robin 1986, *Sacred Rage – The Crusade of Modern Islam*. London: Andre Deutsch Ltd.
- Yalom, Irvin D. 1980, *Existential Psychotherapy*. New York: Basic Books, Inc.

MIKKEL W. KAAGAARD
ER CAND.MAG. I HISTORIE OG SAMFUNDSFAG,
AARHUS UNIVERSITET.

ABSTRACT

Indtil den 11. september 2001 blev selvmordsterrorisme primært anvendt i forbindelse med nationale konflikter i stater som Libanon, Sri Lanka og Israel/Palæstina. Konflikterne har en række fællestræk, som kan bidrage til en bedre forståelse af fænomenet. Der er tale om asymmetriske etniske konflikter og gensidige radikaliseringsprocesser. Samtidig er alle de udøvende organisationer eksponenter for martyrdyrkelse. I de senere år er selvmordsterrorisme også blevet brugt i forbindelse med al-Qaeda-netværkets mere globale kamp. Spørgsmålet er, om der kan findes en universel forklaring på selvmordsterrorismen. Etnicitet og oplevelsen af eksistentiel trussel ser ud til at spille centrale og gennemgående roller. Uanset om selvmordsterrorismen benyttes i forbindelse med nationale konflikter eller i forbindelse med al-Qaeda-netværkets globale kamp.

LUTHERDOM, VEKKELSE OG DE NORDISKE VELFERDSSTATER

■ DAG THORKILDSEN

INNLEDNING

Spørsmålet om de nordiske velferdsstater og deres historiske bakgrunn har gjerne blitt behandlet som en fortolkning av den vesteuropeiske historie fra Otto von Bismarck til William Beveridge, eller det har blitt tolket som sosialdemokratiets politiske triumf.¹ Slike ideologisk pregede fortolkninger har selvsagt ofte blitt utfordret, for eksempel av den amerikanske historikeren Peter Baldwin. I essayet "The Scandinavian Origins of the Social Interpretation of the Welfare State" understreker han betydningen av "demands put forth by the emerging agrarian middle classes on their own behalf".² På samme måte er det mulig å stille spørsmål ved om det er noen sammenheng mellom de nordiske velferdsstater og nordiske lutherske kirker. Hvilken betydning for byggingen av moderne, nordiske sosialdemokratiske velferdsstater, har det hatt å ha en lang tradisjon med lutherdom og statskirker? Det er særlig det 18. århundre med reformer som omfatter skole, fattig- og sosialomsorg og spirene til et helsevesen, som peker seg ut som en viktig epoke. Men også det 19. århundre med de behov som industrialisering og urbanisering skapte, er selvsagt betydningsfull.

RELIGIONENS BETYDNING, ULIKE SYN

Spørsmålet om religionens betydning for utviklingen av de nordiske velferdsstater er omstridt innen forskningen. Flere av forfatterne bak den interessante antologien *Religion, Class Coalitions and Welfare States*, som utkom i 2009, hevder at den konfesjonelle utforming av religionen i staten har betydning for hva slags velferdsstat man får. Det dreier seg da om en typologi med lutherske, kalvinistiske og katolske velferdsstater.

På den andre side blir det ofte understreket at den moderne vesteuropeiske velferdsstat har en historie som knapt er hundre år.³ Enda skarpere formulerer Nils Gunder Hansen, Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen seg. De vil først og fremst knytte velferdsstaten til tiden etter 1945, fordi det er da begrepet kommer i almin-

¹ Bakgrunnen for denne artikkelen er et foredrag, holdt på symposium i Åbo i oktober 2008 med temaet "Religion, Lutheranism and the Nordic Model of Welfare".

² Baldwin 1989, 3-24.

³ NOU 2001 "Den moderne velferdsstaten er utviklet i Europa og har en om lag hundreårig historie" kap. 4.2 NOU: 22.

nelig bruk. Videre spør de: "Hvordan forener man en række forskeres påstand om velfærdsstaten som et barn af et evangelisk-luthersk syn med det forhold, at mange kirkefolk i deres egen selvforståelse så velfærdsstaten som en tvilsom samfundsform, der blev mødt med skepsis – eller uden sammenhæng med forkyndelsen?"⁴ Nå er det ingen overraskelse at historien kan romme selvmotsigende sammenhenger og argumenter. Det skyldes at historien handler om mennesker. Det gjør det nødvendig å se på "de lange linjer" som har preget historien, ofte temmelig indirekte, og spørre om hva slags mentalitet de uttrykker, og hvordan de har bidratt til å forme historien.

Når det gjelder de nordiske land, er det et felles trekk at de siden reformasjonen på 1500-tallet, har hatt kirker som i noe varierende grad har vært organisert som statskirker med en luthersk bekjennelse. Kreative forskere som professor Uffe Østergård ved Copenhagen Business School og professor Tim Knudsen ved Københavns universitet har derfor reist spørsmålet om forholdet mellom denne lutherske tradisjon og de nordiske velferdsstater. Videre har andre forskere som professor Aud V. Tønnessen ved Universitetet i Oslo undersøkt kirkeledelsens kritikk av velferdsstaten etter andre verdenskrig (særlig biskop Eivind Berggrav) fordi den ble tolket som en totalitær stat.⁵

I de siste årene har også noen norske debattanter profetert at hvis det er en forbindelse mellom den norske velferdsstat og den lutherske tradisjon, vil dette på grunn av den økende multikulturalisme, føre til velferdsstatens død. Dette syn deler de med mindre politiske grupper på høyresiden. Men det blir også delvis støttet av førstelektor dr. Mikko Kuisma som hevder at den nordiske modell var:

traditionally based on a form of 'welfare state nationalism' that is becoming increasingly difficult to sustain in the 'global age'. The main problem comes from confronting the challenges of multiculturalism. It is one of the central arguments here that the decline of Nordic internationalism and the 'crisis' of the welfare state are inherently linked. The 'Nordic model' is not well equipped to deal with the blurring of the boundaries between internal and external—domestic and foreign.⁶

Til forskjell fra en slik analyse er det på sin plass å minne om hva Aage B. Sørensen, professor i sosiologi ved Harvard-universitetet, mente var det mest nyttige perspektiv å se opprinnelsen til de skandinaviske velferdsstater i, nemlig "in the small-state absolutism and Lutheran Pietism characterizing 18-century Denmark/Norway". Derfor konkluderte Sørensen med at den største trussel mot den universalistiske eller sjenerøse velferdsstat var svekkelsen av den pietistiske forpliktelseskultur, som var i ferd med å bli erstattet av en individualistisk kultur som kun

⁴ Hansen, Niels Gunder; Petersen, Jørn Henrik, Petersen, Klaus 2010, 17.

⁵ Østergård 2005, 147-184; Knudsen 1993, 20-64; Tønnessen 2000, 263-272 og 285-297.

⁶ Kuisma 2007, 9.

søkte fortjeneste, dvs. endret oppførsel eller brøt regler for å oppnå velferdsgoder. Grådighet erstattet takknemlighet, og det forpliktende forhold en borger hadde til staten, ble endret til et bytteforhold og utbredd opportunisme.⁷

REFORMASJONEN

Hvis vi vender tilbake til reformasjonstiden og den etterfølgende ortodoksi og eneveldet, ser vi at (med visse variasjoner) kirkestyret ble en integrert del av statsstyret. Religiøs bekjennelse og kirkeorden utgjorde en viktig del av lovgivningen, og bakgrunnen var ikke bare religiøs, men også politisk. Til det nittende århundre da det liberale demokrati gjorde seg gjeldende og folket ble basis for den politiske makt, var det religionen som ga legitimitet til øvrigheten, mens bekjennelsen markerte statens territorium til forskjell fra andre stater. Derfor spilte religionen en viktig rolle i Westfalerfreden, som igjen baserte seg på prinsippet fra riksdagen i Augsburg (1555). Det gikk i korthet ut på at fyrstene i de tyske småstatene skulle bestemme hvilken religiøs bekjennelse som skulle gjelde, og hvilken form for religionsutøvelse som skulle utøves i deres fyrstedømme.

En av de viktigste følger av reformasjonen var et nytt forhold mellom kirke og stat, som hvilte på den lutherske sosiallære. Religionen og kirken skulle ikke lenger styre politikken og samfunnet slik som tidligere. Det fantes et åndelig regimente, hvor det kristne evangelium og den religiøse lov var bestemmende. Men det fantes også et verdslig regimente hvor de politiske lover opprettholdt ro og orden, holdt det onde i sjakk og fremmet det gode. I så henseende kan man trekk en forenklet lang linje som strekker seg fra Luthers skille mellom et åndelig og et verdslig regiment til den ettparti sosialdemokratiske stat den norske historikeren Jens Arup Seip presenterte i sin berømte forelesning i det norske studentsamfunn i 1963: "Fra embetsmannsstat til etterpartistat". Den grunnleggende forskjell er selvsagt at i Luthers teologi stod Gud og hans ord over begge regimenter, mens Seips ettpartistat var sekulær og kjennetegnet av autonomi, nærmest i webersk forstand.

Som vi imidlertid skal se, så var på ingen måte skillet mellom et åndelig og et verdslig regimente karakteristisk for de nordiske kirker og stater i århundrene etter reformasjonen. Det var snarere tale om en tett integrasjon av kirke og stat. De lutherske kirker med deres sokneprester og embetsmenn ble det viktigste instrument i styret av de nordiske stater. For gjennom kirken nådde øvrigheten ut til alle kroker i riket. Fra prekestolen (og senere kirkebakken) forkyntes både evangeliet og øvrighetens nye lover og pålegg.

REFORMATORENES SAMFUNNSSYN

Grunnlaget for samfunnet var ifølge reformatorene husstanden, samfunnets nøkkelstand. Med støtte i Luthers skrifter hadde den luthersk-ortodokse Johann Ger-

⁷ Sørensen 1998, 363.

hard utviklet en trestandslære hvor husfarstanden var den fremste og viktigste standen. All myndighet hadde sitt utgangspunkt i hjemmet. Deretter fulgte lærerstanden og regjeringsstanden, dvs. den verdslige øvrighet som omfattet adelen, militæret og rettsvesenet. Kongen eller fyrsten hadde, i kraft av å være vokter av Lovens begge tavler, regjeringsmyndighet både i det verdslige regiment og i kirken. Fyrsten skulle være som en far for sine undersåtter. Av den grunn skulle han ifølge Luthers utleggelse av det fjerde bud (jf. Den store katekisme), bli adlydd og elsket som en far. Lydighetsplikten mot øvrigheten var også begrunnet med Paulus' påbud til de kristne i Romerbrevets kapittel tretten: "Enhver skal være lydige mot de myndigheter han har over seg. For det finnes ingen myndigheter som ikke er fra Gud, og de som finnes, er innsatt av Gud. Den som setter seg opp mot dem, står derfor imot det Gud har bestemt, og de som gjør det, skal få sin dom". Under eneveldet ble imidlertid rekkefølgen på de tre stendene endret slik regjeringsstanden ble plassert først.⁸ All øvrighet ble nå avledet fra fyrsten og hans guddommelige autoritet. Denne lutherske lære om samfunnet var viktig for å sosialisere og disiplinere undersåttene, og den ble spredd til folket gjennom hustavler, katekisasjon, husforhør og altså kirkeskoler. Da eneveldet ble avskaffet i det nittende århundre og gradvis erstattet med et liberalt demokrati, ble den tidligere religiøse legitimering av stat og samfunn, avløst av nasjonalismen. Men familiemetaforen, som man også finner i ikke-lutherske land, ble beholdt og fikk en helt spesiell rolle. Folket ble nå beskrevet som en stor familie. De var slektninger, forbundet med hverandre gjennom det samme morsmål, den samme kultur og historie og formet av den samme natur. Nå ble imidlertid ikke plikten til å vise patriotisme og lojalitet først og fremst rettet mot fyrsten, men mot nasjonen og medborgerne. Videre ble den begrunnet på en ny måte. Følelsesmessige grunner slik de kom til uttrykk i romantikken, erstattet den tidligere oppfyllelse av et guddommelig påbud.⁹

FORSKJELLER OG LIKHETER MELLOM DE NORDISKE KIRKER

Selv om arven fra reformasjonen og de(n) lutherske bekjennelse(r) har gitt de nordiske samfunn visse felles trekk, fins det også forskjeller som også har sine røtter i reformasjon og pietisme. I Danmark-Norge og på Færøyene og Island fikk kirkeordningen og det kirkelige embete en praktisk og typisk luthersk utforming.¹⁰ Kir-

⁸ Jf. svaret på spørsmål 162 i Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed, udi en eenfoldig og efter Muelighed kort dog tilstrekkelig Forklaring over Sal. Doct. Morten Luthers liden Catechismo, indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og gjøre. Paa Kongelig allernaadigst Befaling, til almindelig Brug.*

⁹ Thorkildsen 1995, kap. 12.

¹⁰ Jf. Kirkeordinansen som kom på latin i 1537 og på dansk i 1539. Luthers nære medarbeider Johannes Bugenhagen, sokneprest og professor i Wittenberg, kom til København sommeren 1537 for å hjelpe til med å reorganisere kirken, gjenopprette universitetet, krone kong Christan 3. og innsette de første superintendenter (kongelige tilsynsmenn som erstattet de tidligere katolske biskoper).

ken ble en integrert del av staten, og det tidligere kirkegods ble brukt til bl.a. å bygge staten. I Sverige-Finland forløp imidlertid reformasjonen på en noe annen måte. Årsaken hang selvsagt sammen med Sveriges løsrivelse fra Danmark, oppbruddet fra Kalmarunionen og etableringen av et nytt kongehus under Gustav Vasa. I dette Øst-Norden tok det lengre tid å gjennomføre reformasjonen. Den konfesjonelle kurs var mildt sagt ustø siden flere av Gustav Vasas tronarvinger støttet den katolske motoffensiv mot Sverige og Norden, mens Karl IX, som var riksforsender fra 1599 og konge fra 1604, hadde kryptokalvinistiske sympatier, når det gjaldt nattverdslæren. Resultatet var at den svenske kirke bevarte en større grad av kontinuitet med middelalderkirken (jf. erkebiskopsembetet og kravet om apostolisk suksessjon).¹¹ Forskjellene mellom det vi kan kalle et Vest- og et Øst-Norden ble dessuten forsterket ved at man førte ulik politikk overfor pietismen som preget mye av 1700-tallets kirkeliv og som var en viktig reformbevegelse. I Danmark-Norge ble pietismen støttet ovenfra, bl.a. av kongehuset og hoffet og spredd gjennom geistligheten, mens i Sverige ble den forsøkt undertrykt gjennom lovgivningen.¹²

Til tross for slike forskjeller var det et fellestrekk ved alle de lutherske, nordiske kirker at de aldri konkurrerte med fyrster og øvrighet om makten i staten (jf. torgimmentslæren) slik vi ser eksempler på i katolske land i Europa. Den lokale lutherske prest representerte både Gud og kongen. Fra prekestolen forkynte han evangeliet og proklamerte nye lover og bestemmelser, samt opplyste om ulike former for pliktarbeid som måtte utføres. Presteskapet var den største og viktigste del av statsadministrasjonen fordi en stor del av lokaladministrasjonen var delegert til soknepresten. Som embetsmann og selv en bonde stod han i en særskilt stilling til menigheten. Som embetsmann og prest skulle han utstede attester, undervise i troens sentrale ledd, føre tilsyn med den moralske vandel og påtale utukt, men som bonde var han selv, akkurat som resten av menigheten, avhengig av en god høst.

DEN PIETISTISKE REFORMBEVEGELSE

Pietismen var den viktigste reformbevegelse på 1700-tallet. Den bredte seg fra Tyskland og inn i svensk Pommern og videre til Sverige og Finland, mens i Vest-Norden kom den via hertugdømmene Holstein og Slesvig og inn i Danmark. Denne bevegelsen introduserte en rekke sosiale reformer med basis i det lokale. De lokale myndigheter skulle engasjere seg i fattigomsorg, ta ansvar for foreldreløse barn og syke, skolegang, helsepolitikk osv. Den lokale sokneprest skulle ofte stå i spissen for dette arbeidet. Pietismen endret også relasjonen mellom den enkelte og Gud ved at man grep tilbake til reformasjonens lære om det allmenne prestedømme, hvor alle

¹¹ I et lengre historisk perspektiv er det mulig å hevde at her finnes bakgrunnen for at den svenske kirke fremstår som mer høykirkelig enn den norske og danske kirke. Thorkildsen 1997.

¹² Jf. Konventikkelplakaten av 1726 som forbød religiøse oppbyggelsesmøter i hjemmet, og som truet med landsforvisning ved gjentatte brudd på denne bestemmelse. I Danmark-Norge rommet imidlertid ikke Konventikkelplakaten av 1741 noen straffebestemmelse. Videre var dens hovedhensikt å holde slik møtevirksomhet under den lokale sokneprests kontroll.

kristne stod på samme nivå overfor Gud. I tillegg vektla den ene av bevegelsens to hovedmenn, professor August Hermann Francke i Halle, betydningen av en religiøs omvendelse som skulle vise seg i en ny livsførsel, bl.a. avholde seg fra drukenskap som var et stort sosialt problem.

Det var imidlertid de såkalte radikalpietister med bl.a. Johann Conrad Dippel som en av hovedpersonene, som trakk de fulle konsekvenser av skillet mellom sant troende og syndere. De angrep både den etablerte statskirke og den etablerte samfunnsordning fordi idealet og målet var den rene menighet av de sant omvendte og troende, som skulle skilles ut fra verdens og djevelens barn – ikke bare i det kristne fellesskap, men også i det borgerlige.¹³ Dette syn førte til separatisme og representerte et farlig angrep på integrasjonen av stat og religion og på den sosiale ro og orden. Slike radikalpietistiske grupper forårsaket en god del uro i Danmark, Sverige, Norge og Finland I den første del av 1700-tallet. For å stoppe dem ble lederne arrestert eller utvist, og anklagen var at de skapte 'en stat i staten'. Den kirkevennlige fløy av pietismen videreførte imidlertid den lutherske lojalitet mot øvrigheten og søkte en åndelig vekkelse,¹⁴ kombinert med opplysning og bedre velferd. Derfor ble denne type pietisme ikke bare akseptert, men direkte fremmet av Kongen og hoffet i Danmark-Norge. Gjennom geistligheten ble den spredd til menighetene. Men soknepresten skulle føre tilsyn med konventiklene, som var en ny sosial form, og som i det følgende århundre utviklet seg til nettverk og assosiasjoner. Derfor er det forbindelseslinjer mellom 1700-tallets pietisme og 1800-tallets store vekkel- sesbevegelser, men også klare forskjeller. Dessuten representerte de en utfordring til det førmoderne samfunn med dets stender og autoritetsstrukturer. Lekfolket aksepterte ikke lenger å være lojale undersåtter som ble undervist og belært av geist- ligheten (jf. lærerstanden). De grep selv retten til å forkynne. Av den grunn ble vek- kelsesbevegelsene gjerne undertrykt av øvrigheten som også arresterte lederne. Religiøs vekkelse ble gjerne tolket som sosialt opprør, og det var jo en trussel mot staten og samfunnets enhet.

SKOLEGANG FOR ALLE

En viktig forutsetning for å skape en velferdsstat er lese- og skriveferdigheter blant folk. Reformasjonen hadde nærmest gjort leseferdighet til en salighetssak, siden Bi- belen alene var kilden til sann religiøs og moralsk kunnskap (sola scriptura). Samti- dig oppdaget Luther i 1520-årene under visitasjonsreiser i Sachsen at det blant folk flest stod elendig til med kunnskap om hva kristendom var. I første omgang ble den tidligere sakramentale konfirmasjon erstattet med katekisering slik at menighe- tene i alle fall lærte de ti bud, Fader vår og trosbekjennelsen. Under pietismen ble utdanningssystemet videre reformert i Danmark-Norge, og en allmueskole for alle

¹³ Thorkildsen 1995, 13-15.

¹⁴ Denne øvrighetslojaliteten ble begrunnet med Paulus' bud i Romerne 13.1f og Luthers utleg- gelse av det 4. bud.

barn på landet (hvor største del av befolkningen bodde) ble opprettet med forordningene av 1739 og 1741. Den ble finansiert lokalt og administrert av den lokale sokneprest.¹⁵ Foreldre som var uvillige til å sende barna på skole, ble truet med bøter. Avgangseksamen fra denne kirkeskolen var konfirmasjonsoverhøringen og en bekjennelseskonfirmasjon som sluttet med at den enkelte svarte ja til å ville forbli i sin dåpspakt inntil sin siste salige ende og bekreftet dette med et håndslag. Samtidig innebar konfirmasjonen en klar disiplinering av undersåttene, som måtte pugge Pontoppidans forklaring til Luthers Lille katekisme (759 spørsmål og svar) for å få sin konfirmasjonsattest. Uten den kunne man ikke gifte seg, arve eiendom, vitne i retten, få lønn som voksen osv. Hvis man ikke hadde fremstilt seg til undervisning og konfirmasjon innen fylte 19 år, risikerte man å bli plassert på tukthus.

DISIPLINERING

En liknende disiplinering og innskjerpning av folks moralske vandel representerte sabbatsforordningen av 12. mars 1735. Den påbød kirkegang under trussel om bøter og gapestokk. Videre forbød den oppføring av teaterstykker på helligdager eller kvelden før, og ikke minst ble de løsslupne julestuer hvor tønner med juleøl var det sentrale, forbudt. Her florerte også umoralen, og den utkledd julebukken dukket opp for å fortelle de vågale sannheter om folk. Dette har bl.a. Holberg beskrevet i sin komedie "Julestuen". Et annet element i disiplineringen i første halvdel av 1700-tallet var oppføringen av et tuktt- og manufakturhus i Christiania. Hensikten var å komme tiggingen og løsgjengeriet til livs, men også folk som mottok fattighjelp, skulle arbeide der. Etter hvert ble flere grupper sendt på tukthus, som ble sett på som en del av fattigomsorgen. Også vanskelige barn kunne plasseres på tukthus, men pietismen lanserte i stedet såkalte waisenhus eller barnehjem for foreldreløse barn.¹⁶

Gjennom skolen og straffelovgivningen ville kong Christian 6 i pietismens ånd disiplinere undersåttene til fromme kristne. Men på 1800-tallet ble skolen utviklet videre til en folkeskole, en skole for hele nasjonen, en skole som også underviste i sekulære fag og som hadde som mål å skape ansvarsfulle borgere og patrioter.¹⁷

I Sverige slo kirkeloven av 1686 fast at ingen kunne gifte seg uten å kunne Luthers Lille katekisme og ha deltatt i nattverden. Det innebar et behov for at alle måt-

¹⁵ I Danmark-Norge var 13. januar 1736 blitt utstedt en «Forordning, Angaaende den tilvoxende Ungdoms Confirmation og Bekræftelse udi deres Daabes Naade». Her ble det slått fast at «børnenes konfirmation og indvielse såvel som offentlig eksamen og prøvelse skal være en almindelig regel og skyldig plikt, som alle børn udi menigheden [...] skal nødvendig være bundet til» uten persons anseelse. Presten ble så pålagt å samle de unge i sitt hus og undervise dem i troens artikler. Men dette betinget altså at de kunne lese.

¹⁶ Alt i 1698 hadde Francke opprettet et waisenhus i Halle. I København ble det opprettet et liknende waisenhus i 1737. Det ble finansiert gjennom et apotek og et trykkeri. I Christiania kom det første 1778.

¹⁷ Thorkildsen 1999, 167-169.

te lære å lese, og klokkeren ble pålagt å lære barna å lese. Videre skulle soknepresten jevnlig besøke hvert hjem, sjekke leseferdighetene og holde såkalte husforhør, dvs. en slags eksamen i den lutherske tro. Det har derfor blitt hevdet at på 1700-tallet var nesten 90 % av den svenske befolkning i stand til å lese. Men i hvilken grad dette også gjaldt evnen til å lese og forstå ny og ukjent tekst, er et omdiskutert spørsmål.

FATTIG- OG HELSEOMSORG

Før reformasjonen var fattigdom en sak for kirken. Folk ga almisser som bidrag til egen frelse. Derfor skapte innføringen av den lutherske reformasjon problemer for fattigomsorgen. Da skulle ikke folk lenger gi almisser for egen frelses skyld, men i takknemlighet for frelse gjennom troen og ut fra kjærlighet til nesten. Fra 1500-tallet skilte fattiglovene strengt mellom verdige og uverdige fattige. I 1708 ble i Danmark omsorgen for de verdige fattige gjort til et felles ansvar, og de ble delt inn i tre grupper som omfattet blinde, syke, gamle, handikappede og omstreifende barn. Tiggere og omstreifere skulle derimot sendes tilbake hvor de kom fra, eller landsforvises. Administrasjonen av denne fattigomsorgen ble lagt i hendene på den lokale prest og hans medhjelpere. Det innebar at en tidlig form for sosialomsorg ble gjort til et offentlig og lokalt forankret ansvar.

Nært forbundet med fattigomsorgen var helseomsorgen siden sykdommer og epidemier ofte ble spredd gjennom de fattige. Siden 1600-tallet hadde en av sokneprestens plikter vært å rapportere tegn på epidemier.¹⁸ Under koppeepidemien på begynnelsen av 1800-tallet og under Napoleonskrigene ble prester, som også hadde studert medisin, knyttet til vaksinasjonsprogrammet for landbefolkningen.¹⁹ I Norge kjenner man til 20 prester som tok del i vaksinasjonsprogrammet fra 1801 til 1803.²⁰ For å redusere dødeligheten blant nyfødte var både opplæring og bruk av jordmødre viktig. Fra 1714 ble slik utdanning obligatorisk i Danmark og ble senere spredd til Norge, mens fødsler og dødsfall ble registrert kronologisk i kirkeboken av den lokale sokneprest.

Pietismens reformer ble finansiert på ulike måter. En var å grunnlegge forlag og trykkerier, en annen å åpne apotek, slik Francke hadde gjort i Halle. Forlagene og trykkeriene skulle trykke bibler, salmebøker og oppbyggelige skrifter, mens apotekene ble viktige for helsevesenet. I løpet av 1700-tallet ble flere apotek åpnet i Danmark-Norge, og i 1814 var det 24 apotek i Norge. Videre ble kunnskap om urter og planter som medisin spredd gjennom bøker og tidsskrifter. Den kjente norske teologen, dikteren og nasjonsbyggeren Henrik Wergeland, som var preget av både opplysningstid og romantikk, utga i begynnelsen av 1830-årene et nummer av tidskriftet *For almuen*, hvor han beskrev hvilke medisinske formål ulike blomster og urter kunne tjene.

¹⁸ Knudsen 2000, 53.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Moseng 2003, 198.

MODERNISERING, NASJONSBYGGING OG FRIHETSKRAV

I 1863 ble en ny lesebok for folkeskolen og folkehjemmet lansert i Norge. Den var utarbeidet av Peter Andreas Jensen, kulturgrundtvigianer og domprost i Christiania (som Oslo het den gang). Denne leseboken fremmet moralske verdier som ble ansett som viktige for den kristne og nasjonale identitet; verdier som kjærlighet til hjemmet og hjemlandet, hardt arbeid, moderasjon, beskjedenhet, renhet, lojalitet, sport, tålmodighet, gudsfrykt, daglig bønn og sannferdighet. Disse verdiene ble utledet av den nasjonale historie og den kristne tro. Men opplysning var nødvendig fordi det var mye overtro blant folk. Denne opplysning skulle ikke være en klassisk dannelse, men i Grundtvigs ånd en opplysning for livet. Leseboken ga også råd om hva man burde spise og drikke, og forklarte hvorfor det er viktig å vaske hele kroppen, klærne og huset. Fysiske aktiviteter som fjellvandring, fiske og svømming ble også anbefalt. Det slås fast at opplysning styrker helsen, mens synd fremmer sykdom. I kulden er det farlig å drikke brennevin, og det er bare leger som kan gi råd om slik bruk ved sykdom.²¹

Selv om øvrigheten i de nordiske land møtte de religiøse vekkelser på 1700- og 1800-tallet på ulike måter, førte forsøk på å undertrykke slike bevegelser til frihetskrav, krav om forsamlingsfrihet og religionsfrihet. Derfor var det en viss interaksjon mellom religiøse vekkelser og politisk liberalisme. Resultatet var i alle fall at geistligheten mistet kontrollen med lekfolkets religiøse aktiviteter, samtidig som religionsfrihet gradvis ble innført. Denne utvikling skjedde først i Norge og Danmark, hvor den religiøse tvangslovgivning ble endret fra 1840-årene av. I Sverige og Finland var man derimot mer opptatt av kirkens frihet og selvstendighet. Denne utvikling betydde slutten på statens religiøse enhet og åpnet samfunnet mot den moderne pluralisme. Dermed bidro de religiøse vekkelserne til sekulariseringen av de nordiske samfunn. Den bestod imidlertid ikke i en avkristning eller sekularisme som f.eks. i Frankrike, men snarere i en religiøs og ideologisk individualisering, differensiering og pluralisering, dvs. et oppbrudd fra den religiøse enhet i de førmoderne samfunn.

VEKKELSE OG MODERNISERING

Et annet tydelig kjennetegn ved pietismen og vekkelsesbevegelsene var deres vektlegging av moralen. Daglig arbeid ble ansett som en gudstjeneste, og det nye liv etter omvendelsen skulle være et edruelig og enkelt liv (jf. de uverdige fattige og tukthusene). Dette skapte grunnlaget for et aktivt og produktivt ethos, som ble kombinert med selvdisiplin og selvbeherskelse, noe som igjen førte til bedre levevilkår. På 1800-tallet ble en del av vekkelsens folk velstående, og slik vekkelser kan tolkes som viktig for dannelsen av en middelklasse. De spilte igjen en sentral rolle i den tidligste fase i byggingen av hva som med tiden skulle bli til en velferdsstat,

²¹ Thorkildsen 1995, 97.

selv om denne samfunnsform som nevnt innledningsvis, kunne bli møtt med skepsis. I Norge utgjør haugianerne, dvs. tilhengerne av vekkelseslederen Hans Nielsen Hauge, et godt eksempel. De var gjerne de første til å anvende nye jordbruksmetoder og til å starte en tidlig industriell virksomhet. Eller for å uttrykke det på en annen måte så var de tidlige sosiale 'modernister' og representerte et ethos, som den amerikanske historikeren Christopher Lasch anså som en forutsetning for det liberale demokrati.²²

En sosial drift med basis i tro ga de vakte politisk og sosial innflytelse, slik man ser tydelig i Norge etter 1814, jf. Olav Gøls oversikter over det forholdsvis store antall haugianere som ble lærere, stortingsmenn, ordførere, lensmenn og prestens medhjelpere.²³ Dette illustrerer hvordan religiøs vekkelser skapte en tidlig sosial mobilitet, som innvarslet et oppbrudd fra det tradisjonsbaserte førmoderne jordbrukssamfunn. Selv om tilknytningen til husstand og slekt representerte en form for kontinuitet, brøt vekkelsene noe av begrensningene i det tradisjonsbaserte samfunn. Det kom klart til uttrykk gjennom den sentrale rolle kvinnelige forkynnere hadde i den tidligste vekkelser.²⁴ Identitet, relasjoner og sosial posisjon ble i det førmoderne samfunn bestemt fra fødselen av og gjennom familie, slekt og lokalsamfunn. Vekkelsene representerte derimot et nytt livssyn hvor kjernen i identiteten avhang av et personlig valg, en religiøs omvendelse. Men dette førte også til en splittelse av lokalsamfunnet.²⁵ Disse vekkelsene skapte en ny og viktig sosial form, nemlig grupper av 'venner', dvs. en kombinasjon av en ecclesiola og et sosialt nettverk.²⁶ I antall og utbredelse oversteg slike sosiale nettverk andre og mer tradisjonelle sosiale former. Senere på 1800-tallet utviklet de seg til assosiasjoner og organisasjoner som ble viktige for etableringen av en offentlig opinion og av politiske partier. Samtidig innebar dette en sekularisering hvor religionen med tiden flyttet fra den offentlige arena til det private rom, fra statens konfesjonelle og religiøse enhet, utøvd gjennom lovgivning og disiplinering av undersåttene, til en personlig overbevisning utøvd i et nytt liv og omgitt og støttet av et nettverk.²⁷ Videre ble religiøs autoritet ikke lenger ivarettatt av staten ved styring av kirken gjennom prestskapet, men gjennom karismatiske ledere og med tiden gjennom valgte ledere. Livssyn og verdensanskuelse var selvsagt religiøse i vekkelsene. Men vektleggingen av emosjoner, opplevelser og vurderinger representerte modernitet. Religiøs vekkelser fremmet individuell uavhengighet, krav om autensitet og personlig ansvar for liv og frelse. I et lengre perspektiv kan dette tolkes som et skritt på veien mot indi-

²² Lasch 1973; Thorkildsen 1998, 179; Thorkildsen 1999, 133-169.

²³ Golf 1996, 249-259.

²⁴ Hans Nielsen Hauge utpekte for eksempel fem kvinner blant dem som skulle føre tilsyn med bevegelsen; jf. også Golf 1998.

²⁵ Norderval, 2006, 123-138.

²⁶ Jf. også Sanders 1995, 203-246 som nyanserer dette bildet noe.

²⁷ Jf. Sommerville 1992. Han definerer sekularisering som en overgang fra «religious culture» til «religious faith», og hevder at dette skjer i løpet av det 19. århundre.

viduell autonomi, hvor den personlige overbevisning er den ultimate autoritet til forskjell fra alle ytre autoriteter.

Listen kunne gjøres lengre, men poenget er å peke på hvordan religiøs vekkelser var en viktig del av den tidlige modernisering,²⁸ selv om den også hadde klare forbindelseslinjer til det førmoderne samfunn. Derfor er det ikke enkelt å sette religiøs vekkelser på en formel. Men slike vekkelser satte et sterkt preg på de fleste av de nordiske kulturer og fremmet en kultur kjennetegnet av likhet, edruelighet og enkelhet, og hvor det daglige arbeid hadde sin egen verdi og ga sosial status. Arbeidsløshet var ikke bare et problem, men også nesten en synd og i alle fall et moralsk spørsmål.

MENTALITETSHISTORISK TOLKNING

De nordiske folks historie på 1800-tallet er en historie om endring og utfordring til tradisjonelle identiteter og relasjoner og etablering av nye. De nordiske samfunn gikk gjennom prosesser med oppbrudd fra det førmoderne samfunn. Det nordiske system av stater var under press og endring. Både Danmark og Sverige ble redusert fra å være europeiske stormakter til å bli småstater.²⁹ Nye rammer og muligheter til å forme sin identitet dukket opp. I den prosess spilte lutherdommen, vekkelserne og kirken en viktig rolle og representerte både kontinuitet og modernitet.

I et mentalitetshistorisk perspektiv fremmet pietismen og senere vekkelserne en kultur preget av enkelhet og likhet. Dette ble en basis for å forbedre levekårene og skape en tidlig sosial mobilitet. Viktigere var det imidlertid at den individuelle identitet ikke var gitt, men valgt. Det ga rom for individualitet, subjektivitet og selvbeherskelse. Pietisme og vekkelser fremmet også fattigomsorg og andre sosiale reformer. Ut av dette blomstret det et luthersk diakonalt arbeid. Selv om det ble begrunnet i den kristne barmhjertighetsideologi, kunne velferdsstaten fortsette å bygge på det pietistiske ethos som var skapt gjennom vekkelserne.

De lutherske statskirker representerte en kontinuitet med den førmoderne integrasjon av religion og stat. Men både integrasjonen av vekkelserne i den offisielle kirke og moderniseringen av statskirkene til folkekirker (og nasjonalkirker), samtidig som religionsfriheten gradvis ble utvidet, viser hvordan moderniseringen i Norden ikke førte til brudd og skisma, men stort sett til en fredelig transformasjon. Av den grunn kan vi spørre: Det har blitt hevdet at den nordiske modellen representerer sekularisert lutherdom. Det er muligens å forenkle historien for mye. Men

²⁸ Religiøse vekkelser gjorde seg ikke gjeldende på Island. Det kan tolkes som at den nasjonale frihetsbevegelse var i sterk grad et funksjonelt alternativ til de religiøse vekkelserne ellers i Norden, slik Petur Petursson har vist. Petursson 1984.

²⁹ Sverige mistet Finland og Åland i 1809. Danmark mistet Norge i 1814 og en tredel av sitt område i 1864. Norge ble en selvstendig nasjonalstat i 1905, og Finland erklærte seg som uavhengig i desember 1917. Den nordlige del av Slesvig ble gjenforent med Danmark i 1920, mens Island erklærte seg som selvstendig nasjonalstat i 1944. Trolig vil Færøyene og Grønland gjøre noe tilsvarende en gang i framtiden.

det er mulig å argumentere for at lutherdommen har vært en av flere viktige faktorer som har bidratt til å bygge disse stater. Velferdsstatens to pilarer har vært full sysselsetting og sosial sikkerhet. Disse to pilarer korresponderer med to sentrale ideer i lutherdommen: det daglige arbeid som en oppfyllelse av Guds kall, og det allmenne prestedømme. Full sysselsetting kan bli sett som en sekularisering av betydningen av det daglige arbeid, noe som ble forsterket under pietismen og vekkel-sene. Videre fremmer forestillingen om det allmenne prestedømme en kultur med vekt på likhet, hvor åpenbar rikdom og store sosiale forskjeller ikke kan aksepteres fordi alle individer er like og har samme verdi. På samme måte er det mulig å argumentere for at lutherdommens vektlegging av husstanden som samfunnets nøkkel-stand, og av ekteskapet som en bedre livsform enn sølibatet, korresponderer med betydningen av hjem og familie i første fase av den nordiske velferdsstat (jf. f.eks. den svenske sosialdemokratiske, nasjonale visjon om 'folkhemmet').³⁰

I alle fall krevde byggingen av en velferdsstat en forent og godt integrert stat, og i Norden hadde reformasjonen ført til en integrasjon av kirke og stat. Dermed var de nordiske kirker ingen konkurrerende institusjon til statsmakten, og lojalitet og lydighet mot øvrigheten hadde gjennom århundrene vært en kristen plikt. En slik tradisjon ser ut til å ha fremmet en 'lov-og-orden'-kultur med lite rom for anarkisme og voldelige omveltninger. I stedet førte dette til en kultur preget av kompromisser og rimelige avtaler.

VELFERDSSTAT OG SMÅSTATSNASJONALISME

Rammen som omgir de nordiske folk, er små nasjonalstater. Man kan derfor undre seg om i hvilken grad slik småstatsnasjonalisme, som nevnt innledningsvis, har vært en forutsetning for byggingen av det vi kaller de nordiske velferdsstater. I alle fall har disse velferdsstatene røtter i et lokalstyre som gjennom århundrene var basert på den lutherske kirke. Det var soknepresten plikt å holde oversikt over menigheten bl.a. ved å føre et register, som var basis for utskrivning av soldater og skatter. Det var også hans plikt å utstede attester som folk trengte for å reise, flytte eller gifte seg. I Sverige finner vi for eksempel de såkalte 'sockenstämmorna', som var den historiske forløper for kommunen og menigheten (de ble ikke atskilt før i 1863).

I århundrene etter reformasjonen ble de nordiske samfunn eksponert for til dels like typer av religiøs innflytelse og strømninger, som har skapt kulturelle trekk, sosiale mønstre og en mentalitet som langt på vei likner på hverandre. Det er grunnen til at vi taler om de nordiske land og nasjoner og om Norden som et spesifikt område hvor en av statens viktigste oppgaver er å administrere den universelle velferd. Hvis en av de mange årsakene til denne suksess er resultatet av å ha en lang tradisjon med lutherdom, blir det på den ene side avgjørende i framtiden å skape

³⁰ Visjonen ble lansert i svensk sosialdemokratisk retorikk i 1928 av den senere statsminister Per Albin Hansson.

relasjoner og sammenhengskraft ansikt til ansikt med en økende multikulturalisme og globalisering, og på den andre å møte den kommende eldrebølge med folk som av gode historiske grunner forventer at deres velferdsbehov er et offentlig ansvar.

Litteratur:

- Baldwin, Peter 1989, "The Scandinavian Origins of the Social Interpretation of the Welfare State", *Comparative Studies in Society and History* 31, 1, 3-24, New York: Cambridge University Press.
- Bøss, Michael 2006, *Forsvar for nationen: nationalstaten under globaliseringen*, Aarhus: Aarhus universitetsforlag.
- Dahlgren, Gösta 1993, *Barn upptäcker skriftspråket*, Stockholm: Liber utbildning.
- Hansen, Niels Gunder, Petersen, Jørn Henrik, Petersen, Klaus (red.) 2010: *I himlen således også på jorden? Danske kirkefolk om velfærdsstaten og det moderne samfund*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Golf, Olav 1996, *Haugianisme og folkeopplysning*, Oslo: Universitetet i Oslo, Pedagogisk forskningsinstitutt.
- Golf, Olav 1998, *Den haugianske kvinnebevegelse*, Oslo: Golf.
- Hauge, Reidar 1996, "Alkohol i norsk historie", *Norsk Epidemiologi*, 6 (1), 13-21, Trondheim: NOFE.
- Hettne, Bjørn, Sverker, Sörlin, Østergård, Uffe 1998, *Den globale nationalismen*, Stockholm: SNS Förlag.
- Kersbergen, Kees van og Manow Philip (red) 1999, *Religion, Class Coalitions and Welfare States*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Moseng, Ole Georg 2003, "Ansaret for undersåttenes helse 1603-1850", *Det offentlige helsevesen i Norge 1603-2003* Vol. 1, Oslo: Universitetsforlaget.
- Knudsen, Tim 1993, *Den danske stat i Europa*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Knudsen, Tim (red.) 2000, *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kuisma, Mikko 2007, "Social Democratic Internationalism and the Welfare State after the 'Golden Age', *Cooperation and Conflict* 42 (1), London: Sage, 9-26.
- NOU (Norges offentlige utredninger), 2001: 21, Oslo.
- Lasch, Christopher 1973, *The Agony of the American Left*, Harmondsworth: Penguin
- Norderval, Øyvind 2006, "Fra revolusjon til reaksjon? : læstadianisme og vekkelse" i *Kirke, protestantisme og samfunn: festskrift til professor dr. Ingun M. Montgomery* Trondheim: Tapir, 123-138.
- Petersen, Jørn Henrik & Petersen, Klaus 2009, "Religion, kirke og velfærdsstat – er der en sammenheng? Om velfærdsstatens opståen og utvikling", *Religionsvidenskabelig Tidsskrift* 54, 2009, Århus: Afdeling for Religionsvidenskab, Det teologiske fakultet, Aarhus Universitet, 39-65.
- Petursson, Petur 1984, "Väckelser på Island", (Anders Gustavsson red:) *Religiösa väckelserörelser i Norden under 1800- och 1900-talen: aktuell forskning presenterad vid et symposium*, Lund: Centrum för religionsetnologisk forskning.
- Sanders, Hanne 1995, *Bondevækkelse og sekularisering: en protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholms universitet.
- Schjørring, Jens Holger og Bak, Jens Torkild (red.) 2005, *Velfærdsstat og kirke*, Frederiksberg: ANIS.
- Schjørring, Jens Holger 2001, *Nordiske folkekirker i opbrud: national identitet og international nyorientering efter 1945*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Sommerville, C. John 1992, *The Secularization of Early Modern England. From Religious Culture to Religious Faith*, New York: Oxford University Press.
- Svensson, Ann-Katrin 1998, *Barnet, språket och miljön: från ord til mening*, Lund: Studentlitteratur 1998.
- Sørensen, Aage B. 1998, 41 (4), "On Kings, Pietism and Rent-seeking Scandinavian Welfare States", *Acta Sociologica* 363-75, London: Sage.

- Thorkildsen, Dag 1995, *Nasjonalitet, identitet og moral*, KULTs skriftserie 33, Oslo: Norges forskningsråd. 1997 "Religious identity and Nordic identity" 1-26 i Stråth, Bo og Sørensen, Øystein (red.): *The Cultural construction of Norden*, Oslo: Scandinavian University Press. 1998 "Vekelse og modernisering i Norden på 1800-tallet" 160-180, *Historisk tidsskrift*, B. 77, nr 2, Oslo: Universitetsforlaget. 1999 "Fra kirkeskole til folkeskole" i Christoffersen, Svein Aage (red.) *Moralsk og moderne? : trekk av den kristne moraltradisjon i Norge fra 1814 til i dag*, 133-169.
- Tønnessen, Aud V. 2000, "Et trygt og godt hjem for alle"? kirkelederes kritikk av velferdsstaten etter 1945, Trondheim: Tapir akademisk forl. 2007 *Kirkens nødhjelp : bistand, tro og politikk*, Oslo: Gyldendal.
- Østergård, Uffe 1994, "Norden – europæisk eller nordisk?" *De nordiske Fællesskaber. Myte og realitet i det nordiske samarbejde*, *Den Lyske historiker* nr. 69/70 Århus: Aarhus Universitete; 2005 "Lutheranismen og den universelle velfærdsstat" i Schjørring, Jens Holger og Bak, Jens Torkild (red.) *Velfærdsstat og kirke* København: ANIS; 2010 "Martin Luther og dansk politisk kultur. Nationalkirke, luthersk reformation og dansk nationalisme", *Kritik* nr. 195, København: Gyldendal, 36-59.

DAG THORKILDSSEN ER DR. THEOL OG PROFESSOR
VED DET TEOLOGISKE FAKULTET,
UNIVERSITETET I OSLO.

ABSTRACT

Spørsmålet om de nordiske velferdsstater og deres historiske bakgrunn har gjerne blitt behandlet som en fortolkning av den vesteuropeiske historie fra Bismarck til Beveridge, eller det har blitt tolket som sosialdemokratiets politiske triumf. Men det er også mulig å stille spørsmål ved om det er noen sammenheng mellom de nordiske velferdsstater og nordiske lutherske kirker, slik bl.a. de danske professorene Østergård og Knudsen har gjort. Hvilken betydning for byggingen av moderne, nordiske sosialdemokratiske velferdsstater, har det hatt å ha en lang tradisjon med lutherdom og statskirker? Det er særlig reformasjonen, det 18. århundre med reformer av skolen, fattig- og sosialomsorg og spirene til et helsevesen, som i denne artikkelen peker seg ut. Men også det 19. århundre med modernisering og vekkelser er selvsagt interessante epoker.

MÆND I HISTORIER OM LIGESTILLING – DET KØNSOPDELTE ARBEJDSMARKED I 1800-TALLET

■ INGER LYNDROP NØRGÅRD

INDLEDNING

Det kønsopdelte arbejdsmarked er et velkendt fænomen i det danske samfund i dag. Fænomenet diskuteres i forskellige akademiske sammenhænge og i bredere debatter. Arbejdsmarkedet er i forhold til lønningsniveau, stillingsniveau og arbejdsområder i høj grad delt op efter køn, og mænd har statistisk set fordelene i forhold til kvinder.¹

For en historiker er det relevant og interessant at undersøge, hvordan køns-hierarkier kan opstå på arbejdsmarkedet. Ved hjælp af en historisk case, vil jeg eksemplificere, hvordan køns-hierarkier blev dannet på det statslige arbejdsmarked i 1800-tallets Danmark.²

I 1867 vedtog mændene i Rigsdagen en lov, der officielt accepterede kvinder som undervisere i offentlige skoler. Indtil da havde mandlige lærere stået som normen for arbejdskraft på de offentlige skoler. I det følgende vil jeg vise, hvordan rigsdagsmændene udformede reglerne for ansættelse af kvindelige lærere på et statsligt arbejdsfelt, og hvilken betydning det havde for konstruktionen af køn og etablering af køns-hierarkier på arbejdsmarkedet.

Historisk set er 'arbejdsmarkedet' en vanskelig størrelse at håndtere, omkring år 1867 arbejdede grupper af kvinder ofte fysisk hårdt som tjenestepiger, i marken eller udførte andet arbejde. Store grupper af kvinder arbejdede for livets opretholdelse og har altid arbejdet, men de har ikke altid været en del af det offentlige lønarbejdsmarked, som bestod af stillinger i for eksempel embedsmandsværket, kirken, hæren og de højere læreranstalter. Så da datidens politikere, rigsdagsmændene, i 1867 valgte at udforme og vedtage en lov om ansættelse af lærerinder i det

¹ Se for eksempel fagforeningerne DMs arbejdsprogram og DJØFs undersøgelse: <http://www.dm.dk/OmDM/DMsPolitik/~media/DmsPolitik/Aarsberetninger/Arbejdsprogram20092010.ashx> og <http://www.forsidenafmedaljen.dk/OmDJØF/DJØFspolitikker/~media/Documents/Djoef/R/ResumeafrapportenVikanbareikkevente.ashx>.

² Artiklen bygger på mit uddannelseshistoriske speciale "*Qvinden til Virksomhed i det Offentlige Skolevæsens Tjeneste*". 2008 Århus Universitet, Institut for Historie og Områdestudier.

offentlige skolevæsen, stod rigsdagsmændene overfor spørgsmålet om, hvordan man som lovgivere skulle forholde sig til køn i det offentligt styrede skolevæsen. Kvinder havde allerede i et meget begrænset omfang arbejdet i det offentlige skolevæsen, men med lov om "*Ansættelse af Lærere i det offentlige Skolevæsen*" af 29. marts 1867 slog rigsdagsmændene dørene vidt op for at benytte kvinder i det offentlige skolevæsen. Denne artikel vil undersøge, hvorfor rigsdagsmændene fandt det nødvendigt at lovgive om de kvindelige læreres indtræden i det offentlige skolevæsen.

Fra det skolehistoriske felt har jeg især positioneret mig i forhold til to værker, henholdsvis Adda Hildens og Erik Nørres *Lærerindeuddannelse. Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften* (1993) og Birgitte Possings *Viljens Styrke* (1992). De er relevante på grund af den vinkel, de anlægger på perioden. Begge værker handler om lærerindeuddannelsens opståen i sidste halvdel af 1800-tallet. Possings værk er en biografi om skolebyggeren Natalie Zahle. For at kunne belyse hendes virke har Possing beskrevet kvinders adgang til uddannelsessystemet og den tids kulturverden.

Adda Hilden har i sin forskning arbejdet ud fra den tese, at lærerindeuddannelse og kvinders frigørelse var tæt forbundet i 1800-tallet. Hildens projekt er at synliggøre kvinder i historien, som det har været kvindehistoriens projekt siden 1970'erne. Både Hilden og Possing skriver om kvinders plads i skole- og uddannelseshistorien, derfor er deres historiske forskning om skolen med et kønsblik relevant, idet skolehistorie som forskningsfelt ikke har haft meget forskning med et kønsperspektiv.³ Den danske videnskabelige interesse for det skole- og uddannelseshistoriske felt blev i år 2002 af skolehistoriker Ning de Coninck-Smith beskrevet som beskeden.⁴

Fra den traditionelle skolehistorie har jeg benyttet *Et Folk kom i Skole* (1989) udgivet af Tage Kampmann, Ingrid Markussen, Ellen Nørgaard og Vagn Skovgaard-Petersen samt *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie* (1899) bd. 3 af Joakim Larsen. Sidstnævnte er en gammel sag, som har klassikerstatus indenfor skolehistorien. Skolelæreren Larsen rejste selv rundt i Danmark for at indsamle aktstykker og kilder om folkeskolen. Man må være kritisk opmærksom på, at Larsen i sine skrifter er temmelig subjektiv vurderende i sine betragtninger over skolevæsenets udvikling.

I forbindelse med analysen af skolevæsenet har jeg inddraget to svenske værker *Kampen om Katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906* (1987) af Christina Florin og *Där de härliga lagrarna gro. Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914* (1993) af Cristina Florin og Ulla Johansson. Disse værker er rent emnemæssigt interessante for

³ Hilden 1993, 21.

⁴ Coninck-Smith 2002, 11-12 & 16.

dette projekt, fordi kvinders adgang til skolevæsenet er mere udforsket i Sverige end i Danmark.⁵

SKOLEN SOM ARBEJDSFELT OMKRING ÅR 1867

Den ansvarlige minister for skolevæsenet i årene 1866-67 var Cultusminister, Theodor Rosenørn Teilmann. I 1866 fremsatte han i samarbejde med sit ministerium lovforslag om, at kvinder skulle have ret til ansættelse i det offentlige kommunale skolevæsen. Ministeren begrunder lovforslaget med, at siden kvinder i 1859 fik adgang til at tage almuelærerindeeksamen havde ministeriet løbende modtaget ansøgninger fra købstadsskoler og enkelte landskoler om at måtte ansætte lærerinder. Udefrakommende henvendelser satte gang i lovgivningsprocessen.

Ministeren foreslog i sit lovudkast, at eksaminerede lærerinder skulle ansættes til at undervise piger, desuden udtalte ministeren, at han i princippet mente, at det samme arbejde skulle give samme løn. Han mente dog, at skolerne ikke ville ansætte lærerinder til samme løn som lærerne, derfor foreslog han at give lærerinderne lavere løn end lærerne for samme arbejde. Derved kunne ansættelse af lærerinder også afhjælpe kommunernes økonomiske udgifter i forbindelse med det voksende skolevæsen, påpegede han.⁶

Ministeren henviste til faktiske ændringer i skolevæsenet. Det kommunale skolevæsen voksede i Danmark i løbet af 1800-tallet, og udbygningen af det kommunale skolevæsen medførte behov for en betydelig udvidelse af lærerpersonalet. Dertil blev det i købstæderne efterhånden normen, at drenge og piger skulle undervises adskilt.⁷

LOVGIVNINGSMATERIALE I EN HISTORISK ANALYSE

Ministerens lovforslag blev sendt videre til behandling i Folketinget og derefter til behandling i Landstinget. Rigsdagsmændenes udtalelser i Folketinget og Landstinget vedrørende lovforslaget om kvinders adgang til at blive statsansatte embedsmænd viser, hvordan et kønshierarki på det offentlige arbejdsmarked blev etableret af rigsdagsmændene.

Lovgivningsprocessen er et frugtbart materiale til at analysere etableringen af kønshierarkier, fordi den viser, hvordan det for Rigsdagens mænd var legitimt at argumentere for lovens gennemførelse. Lovgivning indeholder et normkodeks for, hvordan samfundet i lovgivernes øjne ideelt set skulle fungere. Derfor indeholder lovmaterialet myndighedernes intention om samfundsdannelse og samfundsnormer. Lovmaterialet viser ikke, om befolkningen reelt rettede sig efter lovgivningen, eller om befolkningen eventuelt benyttede sig af lovens retningslinjer på en anden

⁵ Hilden påpeger, at svenske forskere er foran danskerne på det uddannelseshistoriske felt, derfor er det relevant at inddrage svensk forskning. Hilden 1993, 20-21.

⁶ Rigsd. Tillæg A, 1161-66.

⁷ Kampmann 1989.

måde end intenderet. Lovgivningen kunne på forskellig måde påvirke befolkningens adfærd, ligesom befolkningens adfærd kunne påvirke lovgivningen.

Da analyse af lovmateriale kan afdække normer, kan det afsløre kønsforestillinger hos lovgiverne i en given samtid. Den implicitte forud-fortælling om kønsforestillinger kan vise sig, når det diskuteres blandt rigsdagsmændene, hvordan kvinderollen kan passe ind i nye sammenhænge. Der eksisterer således en mulighed for at undersøge, hvordan normer bliver skabt, og for at fortolke de normdannende fora på tidspunkter i historien, hvor de hidtil gældende værdier ikke længere slog til.⁸

RIGSDAGSMÆNDENES ARGUMENTATION BAG LOVGIVNINGEN

Et af historieforskningens mål er at studere betingelser for historiske ændringer. Det vil sige at søge at afdække, hvorfor og hvordan historisk ændring finder sted. I den optik er det vigtigt at synliggøre og undersøge, hvordan historiske aktører, enkeltvis eller kollektivt, har været med til at præge og styre givne historiske ændringer. I denne artikel er det rigsdagsmændene som historiske aktører, der i en historisk given kontekst vedtog et lovforslag om ansættelse af lærerinder i det offentlige skolevæsen. Rigsdagsmændene tog overordnet set positivt imod lovforslaget.

Lovforslaget gik igennem 3 behandlinger i Folketinget og herefter 3 i Landstinget.⁹ Flertallet af folketingsmændene var positivt stemte overfor at ansætte kvinder i det offentlige skolevæsen.¹⁰ Efter at lovforslaget i 1. behandling i Folketinget blev godkendt, viser fokus sig i debatterne i 2. og 3. behandling at være at ændre lovforslaget, så lærernes vilkår forringes mindst muligt ved ansættelsen af lærerinder.

I Landstinget var to medlemmer direkte imod kvindelige lærerinder, fordi lærerinder ikke efter deres mening ville kunne holde disciplinen i skoleklasserne lige så godt som mænd, men resten af landstingsmændene stemte folketingsmændenes tilpassede lovforslag igennem.¹¹

Igennem Folketingets behandlinger af lovforslaget undergik det en del ændringer. En af ændringerne blev, at kravet om eksamen blev stemt ud af loven, blandt andet på grund af udtalelser som denne fra folketingsmand Christian Berg om, at kvinder, der "ville søge at slaee ind paa denne Vei igjennem offentlig Examen? Det vil vel ikke sjældent være dem, hvis Livsforhaabninger i andre Henseender ere blevne skuffede".¹² Cultusministeren havde eksplicit motiveret lovforslaget med en hensigt om at oprette embeder i skolevæsenet til de eksaminerede lærerinder, alligevel

⁸ Coninck-Smith 2002, 19.

⁹ Specifikt for tiden lige efter de demokratiske princippers indførelse ved grundloven var, at rigsdagsmændene ikke måtte danne partier eller officielt udtale, at de tilhørte bestemte grupperinger i Landstinget eller Folketinget. (Hvidt 2000). Derfor har jeg ikke opereret med partitilhørighed i analysen.

¹⁰ Rigsd. Folkethinget bd. 1, 886.

¹¹ Ibid, 2221-22.

¹² Ibid., 865.

blev kravet slettet. Selv om flere landstingsmænd senere udtalte, at eksamen burde nævnes i lovforslaget, valgte de ikke at ændre lovforslaget.¹³ Billedet af den rigtige lærerinde var for rigsdagsmændene i årene 1866-67 ikke knyttet til professionel uddannelse i form af eksamen. Kvinder måtte på egen hånd erhverve sig kundskaber, som gjorde dem egnede til erhvervet som lærerinde.

Et andet centralt punkt i debatten blev aflønningen af lærerinder. De tre første talere i Folketingets 1. behandling af forslaget udtalte deres utilfredshed med den ulige løn mellem lærere og lærerinder, når arbejdet ville være det samme.¹⁴ Folketingsmand Geert Winther udtalte om lærerinders lavere løn, at "naar de Kundskaber, som fordres af dem, fuldkommen svare til den Gjerning, de have at foretage, seer jeg ikke, hvorfor de ikke skulde have Adgang til den samme Løn, som Lærerne faae, for at opfylde, hvad Staten fordrer af dem".¹⁵

Flertallet havde dog den opfattelse, at da kvinder ikke var forsørgere, skulle lærerinder have lavere løn for samme arbejde.¹⁶ Det var nemlig meningen, at det var ugifte kvinder, der skulle ansættes i skolevæsenet. Dette kan eksemplificeres i følgende udtalelse af landstingsmand J. Forchhammer:

Jeg antager, at der vil være en almindelig Følelse tilstede hos Thingets Medlemmer imod at skabe Lærerindemænd i Lighed med dem, som man paa Landet kjender under Navn af Jordemodermænd, der ernæres af deres Koner. Det Princip altsaa, at Lærerinderne skulde være ugifte og i alle Henseender behandles lige med de ugifte Lærere, er det, jeg har søgt at gjøre gjældende ved den første Deel af mit andet Ændringsforslag.¹⁷

Cultusministeren fulgte strømmen og ændrede sin argumentation over for folketingsmændene og italesatte kvinder som ikke-forsørgere.¹⁸ Det blev vedtaget af folketingsmændene, at lønniveauet for lærerinderne på landet skulle være på niveau med andenlærernes. I købstæderne skulle lærerinder aflønnes efter samme metode som lærerne ud fra loven af 8. marts 1856, således at lærerinder kunne ansættes på enten et lavt eller et højt løntrin. Deres løn kunne uanset løntrin nedsættes med 1/3 i forhold til lærernes løn.¹⁹

Lærerindernes aflønning blev sat lavere end lærernes, og det begrundedes af flertallet af rigsdagsmændene ud fra kvinders tilknytning til ægteskabet og forsørgerbegrebet. Det er således centralt for debatten, at kvinders tilknytning til hvervsarbejde bliver relateret til kvindens civilstand.

¹³ Rigsd. Tillæg A, 1163; Rigsd. Landstinget, bd. 1, 2185.

¹⁴ Rigsd. Folkethinget bd. 1, 846-853.

¹⁵ Ibid., 846.

¹⁶ Nørgård 2008.

¹⁷ Rigsd. Landstinget bd. 1, 2324-25.

¹⁸ Rigsd. Folkethinget bd. 1, 880.

¹⁹ Rigsd. Folkethinget bd. 2, 2463-2507, 2696-2746.

Derudover er det centralt i debatterne, at den billigere kvindelige arbejdskraft vil være gavnlig for kommunernes udgifter.²⁰ Af statsfinansielle årsager blev ugifte kvinder argumenteret ind i skolevæsenet. Den økonomiske fordel i at benytte kvinders arbejdskraft var samtidig problematisk for rigsdagsmændene; de mandlige lærerkræfters interesser skulle plejes og beskyttes over for de kvindelige lønpressere. En måde at imødekomme hensynet til lærerne på var via loven at sikre dem de højeste lønninger og ledende poster. Det gjorde rigsdagsmændene ved at acceptere, at lærerinder skulle ansættes på de lavere embedsposter i skolens organisation; på landet som andenlærere og for købstædernes vedkommende blev det bestemt, at højst 1/3 af de højest lønnede embeder måtte besættes af kvinder. Den sidstnævnte bestemmelse blev stemt igennem i 3. behandlingen i Folketinget.²¹

I rigsdagsmændenes argumentation forekom et ideologisk niveau i form af retorikken om, at kvinder moralsk set ville være egnede til at kunne opdrage piger. Dertil italesattes kvinders naturlige moderlige omsorg og kærlighed som en kvalifikation, der gjorde dem egnede til at omgås og undervise små børn, og derfor behøvede lærerinderne ikke have en eksamen for at blive ansat.²² Disse kønsideologiske argumenter legitimerede anvendelsen af kvindelig arbejdskraft i erhvervet. Landstingsmand M. Andersens udtalelse indfanger retorikken om kvinders evner som lærerinder:

Jeg er nu vel ikke af den Mening, at det skulde komme ud paa Eet og det Samme, om der er ansat Lærere eller Lærerinder ved Skolerne, men jeg mener dog, at det kan være særdeles gavnligt for Smaa børn paa indtil 10 Aar og for Pige børn, ligesom jeg ogsaa veed, at det mange Steder ønskes, at der ansættes Lærerinder ved Skolerne. Med Hensyn til saadanne Smaa børn, for hvis Vedkommende det saameget kommer an paa Kjærlighedsforholdet ved Siden af Dygtigheden, vil en Lærerinde være ligesaa skikket til at overtage Underviisningen, som en Lærer vil være det.²³

Ifølge Cultusministerens oprindelige lovforslag var formålet med at ansætte lærerinder, at de skulle undervise pigerne, deres eget køn. Skolevæsenet specialiserede sig efterhånden især i købstæderne i opdelt undervisning i henholdsvis drenge- eller pigeklasser ud fra den tankegang, at piger og drenge helst skulle undervises hver for sig. Det gav en øget kønsdeling, som ministeren ville imødekomme ved at ansætte lærerinder til at undervise pigeklasserne.²⁴ Igennem lovforslagets tre behandlinger i Folketinget og i et nedsat udvalg bortargumenteredes de indskrænkende bestemmelser om lærerinders undervisningsområde. Michael Vogelius ud-

²⁰ Nørgård 2008, 79-85.

²¹ Rigds. Folkethinget bd. 2, 2741-46.

²² Nørgård 2008.

²³ Rigsd. Landstingets bd. 1, 2342.

²⁴ Rigsd. Tillæg A, 1161-66.

talte i Folketingets 1. behandling af lovforslaget, at lærerinder ville være egnede til at undervise både piger og små drenge. I den endelige lov gives lærerinder ret til at undervise børn af begge køn i den offentlige skole, for lovgiverne vil lade det være op til de lokale skolemyndigheder at bestemme, hvilke elever lærerinder skal undervise.²⁵ Det er især den liberalistisk orienterede folketingsmand Christian Berg, som er imod Cultusministerens forslag om at lovgive om, hvilke børn lærerinder skal have ret til at undervise.²⁶

Rigsdagsmændene anså ovenfor benævnte temaer for at være centrale i forhold til ansættelsen af lærerinder, og de ændrede i lovforslaget derefter. Rigsdagsmændene træder frem som samfundsinteresserede privilegerede aktører, hvis position i samfundsnetværket havde givet dem mulighed og ansvar for at organisere arbejdsfordelingen på det offentlige arbejdsmarked. Samfundsnetværket kan defineres som et netværk af elementer i samfundet som økonomiske forhold, kulturelle forhold, herskende ideologier og politiske institutioner.²⁷

Rigsdagsmændene sørgede for, at det tydeligt fremgik af loven, at det var intentionen, at skolevæsenet skulle organiseres med en kønsarbejdsdeling, hvor mænd skulle være de ledende kræfter, og hvor kvinder skulle placeres i bunden af arbejdsfeltet. Kvinderne fik tildelt arbejdsposterne med den laveste prestige og den laveste løn i et skolevæsen, der i sig selv havde en lav status hos det omgivende samfund.²⁸

STATSLIG ORGANISERET KØNSARBEJDSDELING

I retorikken omkring lærerindernes ansættelse viser det sig, at rigsdagsmændene forventede, at kvinder skulle undervise især pigerne og de små børn, fordi kvinder ifølge rigsdagsmændenes retorik besad særlige kønsspecifikke evner. Den norske historiker Gro Hagemann har forsket i, hvordan åbningen af erhverv for kvinder i Norge i 1800-tallet blev relateret til en ideologisk italesættelse af, at et givent erhvervsarbejde var knyttet til enten det kvindelige eller til det mandlige køn. Hagemann vurderer således:

Til tross for ulike holdninger til kvinners kontraktsfrihet og medborgerlige rettigheter, delte lovgiverne i store trekk forestillingen om en naturlig kjønnsarbeidsdeling. De aller fleste arbeidsoppgaver lot til å ha en kjønnskoding i den forstand at man mente de krevde kvalifikasjoner som var tilpasset det ene eller det andre kjønns egenskaper.²⁹

²⁵ Nørgård 2008.

²⁶ Rigds. Folkethinget bd. 2, 2478-87.

²⁷ Alcott 1988.

²⁸ Larsen 1899.

²⁹ Hagemann, 2003, 115.

Rigsdagsmændenes argumentation viser, hvordan nye hierarkier mellem mænd og kvinder skabes. Med loven om "*Ansættelse af Lærerinder i det offentlige Skolevæsen*" (1867) var rigsdagsmændene drivkraften i organiseringen af lærerpersonalet i skolevæsenet. Ved statslig lov regulerede de magtfulde rigsdagsmænd det offentlige skolevæsenet. En feminiseringsproces i lærerhvervet blev legaliseret og organiseret af staten selv.³⁰

BRUD MED KØNSSEGRERENDE ARBEJDSSTRUKTUR

Økonomihistoriker Myra Strober (1976) har undersøgt, hvordan en kønssegrerende arbejdsstruktur kan brydes. Strober konkluderer, at der skal eksistere samvirkende faktorer mellem et ideologisk niveau, økonomiske argumenter og et givent arbejdsmarked for at en kønssegrerende struktur kan ændres på et arbejdsområde. Desuden skal der være en udefrakommende faktor, som kan rykke ved den eksisterende arbejdsstruktur. Den udefrakommende faktor har i forskningen vist sig at kunne udgøres af for eksempel krig, nyt maskineri eller en omorganisering af arbejdsgangen. Den udefrakommende faktor må påvirke efterspørgslen på arbejdskraft.³¹

I analysen af, hvordan rigsdagsmændene argumenterer lærerinder ind i det voksende offentlige skolevæsen, viser det økonomiske incitament sig at være vigtigt. Den kvindelige arbejdskraft blev fastsat som billig på baggrund af det eksisterende sociale kønssystems normer. Rigsdagsmændene havde i deres position som lovgivere indflydelse på magten over italesættelsen af arbejdskraft. De besad magt til at være med til at skabe eller godkende ideologier om, hvad der skulle anses for mandligt og kvindeligt erhvervsarbejde. Rigsdagsmændenes retorik om lærerinder som moralske og kærlige mødre i klasseværelset legitimerede anvendelsen af lærerinder med en passende ideologi. Skolehistoriker Christina Florin har i sin forskning om feminiseringen af lærerpersonalet i Sverige fundet ud af, at retorikken om kvinders fortræffeligheder som lærerinder udviklede sig kraftigt i 1860'ernes Sverige.³² En enslydende argumentation udviklede sig altså på samme tid i Danmark og Sverige til legitimering af anvendelsen af kvindelig arbejdskraft i skolevæsenet.

Skolevæsenet som arbejdsmarked voksede i løbet af 1800-tallet, og der foregik en voksende arbejdsdeling særligt i købstædernes skoler, hvor man inddelte klasserne efter køn og alder. Dette voksende og efterhånden omorganiserede skolevæ-

³⁰ Af internationale undersøgelser har jeg især været inspireret af den svenske skolehistoriker Christina Florin. Der findes desuden et amerikansk og kanadisk uddannelseshistorisk forskningsfelt, hvor publikationerne er af lidt ældre dato, bl.a. Brint, Steven & Karabel, Jerome, *The Diverted Dream. Community Colleges and the Promise of Educational Opportunity in America* (1989) og *Gender and Education in Ontario: An Historical Reader* (1991). Eds. Ruby Heap & Alison Prentice. Jeg har ikke kendskab til nogle uddannelseshistoriske undersøgelser, der har samme snit som min undersøgelse med fokus på de mandlige lovgivere som aktører.

³¹ Strober 1976.

³² Florin 1987.

sen kunne fungere som den faktor, der ifølge Stobers teori, skulle være nødvendig for at ændre arbejdsfeltet og være med til at bryde kønsstrukturen. Det er det offentlige skolevæsenets norm om anvendelse af mandlig arbejdskraft, der brydes.

Skolevæsenets nye arbejdstagere skulle være ugifte kvinder, logikken bag det berøres i det følgende afsnit. Ugifte kvinder blev i 1800-tallet italesat som et politisk problem, og forskellige aktører argumenterede for, at de ugifte kvinder skulle gives mulighed for at forsørge sig selv og ikke være til last for fædre og brødre. På den måde var der tilgængelig kvindelig arbejdskraft til rådighed på det offentlige arbejdsmarked.

De faktorer, Strober har vurderet kan ændre en kønssegrerende arbejdsstruktur, eksisterede i lovens samtid i det danske samfund og skolevæsen. Der forelå et samspil mellem skolevæsenets organisering, arbejdsmarkedet, samfundsøkonomien og et ideologisk niveau, som bevirkede at lærerinder kom ind i lærerembedet. Feminiseringsprocessen i skolevæsenet begyndte i det små før lov om *"Ansættelse af Lærerinder i det offentlige Skolevæsen"* af 29. marts 1867. Med den lovmæssige legitimering af en eksisterende praksis gjorde en interaktion sig gældende mellem lovgivere og befolkning. Hvordan brugen af kvindelig arbejdskraft i det offentlige skolevæsen ville have udviklet sig uden denne lov er et åbent spørgsmål.

KVINDELIGHED RELATERET TIL LØNARBEJDERBEGREBET

Som påpeget tidligere kan lovgivning som kildemateriale vise bagvedliggende betydningssammenhænge med hensyn til forestillinger om og normer for køn.

Normer for kvindelighed og mandlighed kan defineres som et samfunds til enhver tid dominerende opfattelse af, hvilke menneskelige egenskaber og hvilke samfundsmæssige opgaver og funktioner, der bør være knyttet til de respektive køn. Disse normer for kønnene skabes snarere af samfundets kulturbærende kredse end af et befolkningsflertal.³³ Det er nødvendigt at pointere, at rigsdagsmændenes udtalelser om kvindelighed foregik på et normativt niveau, for de historiske normer for kvindelighed kan fejlagtigt blive blandet sammen med de subjektive og divergerende former for adfærd og mentalitet, som levende kvinder som mennesker og subjekter har haft.³⁴

Rigsdagsmændene opfattede den overordnede norm for kvinders sociale livsbestemmelse som ægteskabet og herigennem moderskabet og husmoderskabet. I ægteskabet forudsattes kvinden ideologisk at blive forsørget af sin ægtemand, og hun var underlagt hans myndighed. Derfor var gifte kvinder uønsket arbejdskraft. De gifte kvinder var ikke selvstændige borgere og deres arbejdskraft var bundet til

³³ Possing 1992, 36-38.

³⁴ Christina Florin beskriver, hvordan proletar- og bondekvinder arbejdede fysisk hårdt i 1800-tallet og ikke var omfattet af borgerskabets kvindenorm: "Klassursprunget styrde även bland dem hvilket sorts arbete som ansågs lämpligt. För kvinnor med bondeursprung eller från proletära miljöer fanns det hårda kroppsarbetet i bondehushåll eller industri att tillgå, men för medelklassens kvinnor gällde det att finna andra lösningar." Florin 1987, 23.

huslige arbejdsopgaver. De ugifte kvinder blev derimod italesat af rigsdagsmændene som tilgængelig arbejdskraft. Lærerindernes aflønning skulle i princippet forsørge dem selv og ikke andre. Lærerinders lønniveau som ikke-forsørgere legitimeredes i samtidens sociale kønssystem, hvor kvinders tilknytning til ægteskabet blev bestemmende for deres relation til lønnet erhvervsarbejde. Rigsdagsmændene var meget opmærksomme på at forsøge at undgå at forskyde magtbalancen mellem kønnene i den borgerlige kernefamilie, hvor mændene skulle bekræfte deres maskulinitet ved at være forsørgere.

Kønsspørgsmålene fremstod som vigtige i rigsdagsmændenes debatter. Kvinder skulle både være socialt og kulturelt accepterede i erhvervsarbejdet som lærerinder, hvor de dog hverken måtte give afkald på deres kvindelighed eller af hensyn til mænd rykke på den mandlige magtbalance i skolevæsenet.

Ideologien om kvinders livsbestemmelse som ægteskabet og moderskabet, transformerer sig i rigsdagsmændenes argumentation til at knytte kvinders sociale livsbestemmelse til spørgsmålet om at drage omsorg for andre og tage sig af de kommende slægter. Gennem arbejdsbegrebet rekonstrueredes en forestilling om 'kvindelighed', ifølge hvilken det skulle være kvinders livsbestemmelse at tage sig af de kommende slægter, uanset om kvinderne var biologiske mødre eller ej.

Det var en udvidelse af konstruktionerne af 'kvindeligheden', snarere end et brud, som knyttede kvindeligheden til arbejdsbegrebet. Udgangspunktet var at erhvervsarbejde var med til at definere mandligheden i forbindelse med forsørgerbegrebet, og var indenfor den forståelse med til at bortdefinere kvindeligheden. Hos rigsdagsmændene italesattes arbejdet som et kald for ugifte kvinder, og de kunne tage et lærerindeembede uden at miste deres normative kvindelighed.

En række juridiske og økonomiske reformer i 1800-tallet i den vestlige verden blev gennemført af hensyn til de ugifte kvinder. Hovedbegrundelsen bag reformerne var, at de ugifte kvinder skulle kunne forsørge sig selv, efter at de var blevet italesat som et politisk problem i samtiden.³⁵

PERSPEKTIVER PÅ ARBEJDSMARKEDET I 1800-TALLETS NORDEN

I 1800-tallet undergik de nordiske lande alle en moderniseringsproces, og sidst i århundredet blev kvinders medborgerskab i Norden debatteret. Erhvervsarbejde og individuelle rettigheder var blevet væsentlige elementer i et moderne syn på individet; det blev diskuteret, hvordan kvinder skulle passe ind i det moderniserede samfund. Moderniseringen betød en opdeling i en privat og en offentlig sfære, og hvor individernes rettigheder blev knyttet til frihed i den offentlige sfære, som bestod af arbejdsmarkedet og medborgerrettighedssamfundet.³⁶

Den norske historiker Gro Hagemann har som nævnt analyseret kvinders tilknytning til og indtræden på arbejdsmarkedet i 1800-tallets Norge. Hun anser næ-

³⁵ Melby 2006.

³⁶ Ibid., 50.

ringsfrihedsloven for at være den primære liberale rettighed. I næringsfriheden står princippet om liberalisme og frihed for individet til at agere efter sine egne interesser på arbejdsmarkedet centralt. Næringsfrihedsloven inkluderede ugifte kvinder og enker. Hagemann har i sin forskning om arbejdsmarkedet påvist, at der blandt samtidens lovgivere var en generel enighed om at bevare kønsforskelle og kønsrelationer mellem mænd og kvinder; det sociale kønssystem skulle bevares.³⁷ Denne opfattelse er i overensstemmelse med rigsdagsmændenes argumentation i udformningen af loven om lærerinders ansættelse fra 1867.

MÆND I HISTORIER OM LIGESTILLING

Kønshistorisk forskning har for det meste fokuseret på kvindernes aktioner og handlingsmønstre i historien. Som artiklens overskrift antyder, er der også mænd i historier om ligestilling, de kan som historiske aktører optræde i sammenhænge, som man ikke umiddelbart vil forbinde med historier om medborgerrettigheder og udvikling af ligestilling. Som vist i denne artikel agerede rigsdagsmændene som historiske aktører, der var med til at organisere skolevæsenet som arbejdsfelt; de var aktivt medskabende i at danne nye kønshierarkier på det offentlige arbejdsmarked. Historiske ændringer foregår blandt andet som følge af aktørers handlinger i en strukturel kontekst. Det var mænd, der i årene 1866-67 agerede ved offentligt at formulere hvilke forhold og vilkår, lærerinderne skulle leve under.

Rigsdagens mænd lovgav om at ansætte kvinder i det offentlige skolevæsen for at vise en accept af at benytte lærerinder i det økonomisk trængte skolevæsen. De fandt det også nødvendigt at lovgive om deres vilkår for at sørge for, at de mandlige læreres overordnede position blev markeret. Det var forestillinger om kvinders og mænds rolle i den borgerlige familie, som rigsdagsmændene forsøgte at overføre til et statsligt arbejdsfelt. Manden skulle lede og fordele arbejdet, hvor den formelt uuddannede kvinde med en moders kærlighed skulle tage sig af de mindre børn og pigerne. Hermed etablerede rigsdagsmændene kønshierarkier på arbejdsmarkedet; ulige løn, ulige positioner i skolevæsenets hierarki og uens årsager til at virke som underviser. For de mandlige lærere skulle principielt forsørge en familie, hvor de ugifte lærerinder skulle forsørge sig selv; men de kvinder, der kom til at virke som lærerinder, tolkede med tiden deres kvinderolle på en anderledes måde end rigsdagsmændene havde tænkt sig. For ligestillingshistorisk kom de erhvervsarbejdende lærerinder til at få en central betydning for især den borgerlige kvindebevægelse i Danmark.³⁸ Ud fra positionen som erhvervsarbejdende lærerinde deltog et antal kvinder især fra 1880'erne i kvindebevægelser som for eksempel Dansk

³⁷ Hagemann 2003.

³⁸ Det kunne være en ide undersøge de erhvervsarbejdende kvinders del i ligestillingshistorien indgående i en historisk analyse. Hilden (2003) og Kochendorff-Andersen (1983) har belyst, hvordan lærerinder kom til at få en vigtig betydning for især den borgerlige kvindebevægelse i Danmark fra ca. 1880'erne.

Kvindesamfund, der krævede medborgerrettigheder for kvinder på lige vilkår med de borgerlige mænd.

Litteraturliste

- Alcoff, Linda 1988, "Cultural Feminism versus Poststructuralism", *Reconstructing the Academy*. Ed. Minnich, Elizabeth; O'barr, Jean & Rosenfeld, Rachael. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Coninck-Smith, Ning de 2002, *Skolen, lærerne, eleverne og forældrene*. Århus: Klim.
- Florin, Christina 1987, *Kampen om Katedern*. Umeå: Almqvist & Wiksell.
- Hagemann, Gro 2003, *Feminisme og historieskrivning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hilden, Adda & Nørr, Erik 1993, *Lærerindeuddannelse – Lokalsamfundenes kamp for seminariedriften*. Bd. 3. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Hvidt, Christian og Koch, Henning 2000, *Danmarks Riges Grundlove: 1849, 1886, 1915, 1953*. København: Christian Ejlers Forlag.
- Kampmann, Tage; Markussen, Ingrid; Nørgaard, Ellen & Skovgaard-Petersen, Vagn 1989, *Et Folk kom i Skole*. Danmarks Lærerhøjskole og Undervisningsministeriet ved Institut for Dansk Skolehistorie.
- Kochendorff-Andersen, Jessie 1983, *De københavnske kommunelærerinders organisering og deres kamp for ligestilling 1891-1921*. Publiceret historisk speciale, København: Københavns Universitet
- Larsen, Joakim 1899, *Bidrag til den danske folkeskoles historie 1818-1898*. Schubothe.
- Melby, Kari; Pykkänen; Rosenbeck, Bente & Wetterberg, Christina Carlsson 2006, *Inte ett ord om kärlek*. Centrum for Danmarksstudier 11. Riga: Makadam Förlag.
- Nørgård, Inger 2008, "Qvinden til Virksomhed i det Offentlige Skolevæsens Tjeneste". Upubliceret historisk speciale. Aarhus: Aarhus Universitet, Institut for Historie og Områdestudier.
- Possing, Birgitte 1992, "Køn og kvindelighed – hvilke historiske kategorier?", *Den Jyske Historiker* 1992 nr. 58-59 "Kønnet i Historien". Århus: Werks Offset.
- Rerup, Lorenz 1989, *Danmarks Historie*. Bd. 6. København: Gyldendal.
- Strober, Myra 1976, "Toward Diamorphich", *Signs*, 1976, vol. 1 nr. 3

Trykte kilder

- Rigsdagstidende*, Ordentlig Samling 1866-67. Forhandlingerne paa Folkethinget, 1.Bind: Løbenumre 213, 286, 846-86 og 890. 2.Bind: Løbenumre 2463-2507 og 2696-2746. 3.Bind: Løbenumre 5921. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri.
- Rigsdagstidende*, Ordentlig Samling 1866-67. Forhandlingerne paa Landstinget, 1.Bind: Løbenumre 2177-2222, 2311-55 og 2382. 2.Bind: Løbenumre 2740. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri.
- Rigsdagstidende*, Ordentlig Samling 1866-67. Tillæg A, Lovforslag B. U. H.: Løbenumre 1161-66 og 2137-2138. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri.
- Rigsdagstidende*, Ordentlig Samling 1866-67. Tillæg B, Udvalgenes Betænkninger.: 315-320. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri.

INGER LYGDRUP NØRGÅRD ER PH.D. – STUDERENDE
VED INSTITUT FOR HISTORIE, KULTUR OG SAMFUNDSBESKRIVELSE,
SYDDANSK UNIVERSITET.

ABSTRACT

Rigsdagens medlemmer valgte i årene 1866-67 at udforme en lov, der gav tilladelse til ansættelse af lærerinder i det offentlige skolevæsen, nemlig lov om "*Ansættelse af Lærerinder i det offentlige Skolevæsen*" af 29. marts 1867.

Denne artikel analyserer, hvordan rigsdagsmændene legitimerede at ansætte lærerinder, samt hvilke vilkår lærerinderne skulle have i forhold til de allerede ansatte mandlige lærere. Derved organiserede den danske stat en feminiseringsproces i et erhverv, hvor mandlige lærere indtil da havde været normen.

Et erhverv blev åbnet op for de ugifte kvinder, og jeg analyserer loven som en del af historien om medborgerskab og ligestilling. Det er et kønshistorisk felt, hvor mænd som aktører har været overset. I historier om medborgerskab og ligestilling har fokus indtil nu primært været på kvinders handlinger og kvindelige aktører.

opposition

DISPUTATSOPPOSITION:

”PROPERTY AND VIRGINITY. THE CHRISTIANIZATION OF MARRIAGE IN MEDIEVAL ICELAND 1200-1600”

■ CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

Den 19. marts 2010 forsvarede lektor Agnes Arnórsdóttir sin afhandling: "Property and Virginité. The Christianization of Marriage in Medieval Iceland 1200-1600", Aarhus University Press 2010, 533 s., for den filosofiske doktorgrad. De officielle opponenter var professor dr. philos. Lars Ivar Hansen, Institutt for Historie, Universitetet i Tromsø, og lektor, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Institut for Historie og områdestudier, Aarhus Universitet. Som opponenter ex auditorio optrådte professor William Miller, The University of Michigan Law School, USA. Her bringes i let bearbejdet form Carsten Porskrog Rasmussens officielle opposition.

Det er ikke hver dag, en disputats om Island forsvares ved et dansk universitet. At den har hovedvægt på senmiddelalderen og tiden umiddelbart efter reformationen og hverken sagatid eller samtid gør det ikke mindre usædvanligt. Både sted og emne bringer også mig noget uden for mine sædvanlige felter, og derfor bygger min opposition hovedsagelig på en kritisk læsning af disputatsen og dens egen teori-dannelse, argumentation og dokumentation. Jeg skal i det følgende dels give en kort introduktion til afhandlingen, dels nærmere tage fire specifikke punkter op.

DISPUTATSENS OPBYGNING

Disputatsen handler om en yderst central institution i samfundet, nemlig ægteskabet, og den har fokus på dette som et krydspunkt mellem det kirkelige og det verdslige. Den har sit afsæt i George Dubys tese om overgangen fra et traditionelt, førkristent ægteskab, som primært var en alliance mellem familier, styret af disse familiers overhoveder, til et kristent ægteskab, der betonedede de hellige bånd mellem ægtefællerne indbyrdes og med Gud. Ifølge denne opfattelse var førkristen ægteskabsregulering primært optaget af de formueretlige forhold, mens kristen ægteskabslovgivning betonedede parternes frie samtykke som forudsætning for ægteskab og desuden fastsatte omfattende forbud mod ægteskaber mellem nærtbeslægtede.

Heroverfor taler Agnes Arnórsdóttir om en lang "process of Christianization" (s. 22), som ifølge hende endte ikke i en overgang fra det ene til det andet, men i et kompromis og en fusion mellem de to opfattelser. Denne overordnede tese præsenteres sammen med forskning og kilder i to indledende kapitler. Derudover består afhandlingen af tre hoveddele, der analyserer samme udvikling under tre forskellige synsvinkler: henholdsvis den retlige, den rituelle og den økonomiske. Denne kombination af tilgange og de dermed forbundne forskellige kilder er ambitiøs, original og givende.

Første del omfatter kapitlerne 3-5. Kapitel 3 analyserer reguleringen af ægteskab i den islandske lovgivning fra det 13. og 14. århundrede. Forfatteren viser ved en fin nærlæsning allerede spor af kristen indflydelse i den ellers overvejende hedenske *Grágás*, men en mere direkte kristen indflydelse ses i "den nye kristenret" fra 1275 og *Jónsbók* fra 1281 såvel som i de senere *réttarbætur* (lovtillæg) fra de norske konger. Agnes Arnórsdóttir demonstrerer, hvordan centrale dele af kanonisk rets ægteskabsregulering blev integreret i islandsk lov. Det gælder særligt principperne om, at lovligt ægteskab krævede ægtefællernes samtykke, og det komplekse system af forbud mod ægteskab mellem beslægtede og besvogrede i forskellige grader. Disse regler styrkede ægtefællernes position over for deres slægtninge, men Agnes Arnórsdóttir viser, at det blev modsvaret af andre regler, som sikrede slægtens fortsatte indflydelse. På den måde var resultatet efter forfatterens opfattelse et kompromis, som snarere bød på en integration af de to systemer end et brud med det gamle. I kapitlerne 4 og 5 ser Agnes Arnórsdóttir på senere ændringer i lovgivningen og retspraksis. Større markant lovgivning kom der først igen efter reformationen, men hun analyserer også en række mindre ændringer og stridigheder og i et vist omfang også, hvad hun ser som spor af internalisering af normerne.

I afhandlingens andel del vender Agnes Arnórsdóttir sig mod rituelle aspekter. Her viser hun, hvordan kristne normer vandt frem og ægteparret selv fik en stadig mere central plads i ritualerne, som tiden skred frem. Også semantisk var der et skift fra ord forbundet med ejendomsretlige transaktioner til ord, der snarere knyttede sig til forestillingen om ægteskabet som et personligt og helligt bånd. En øget kristning ses også i, at præsternes rolle øgedes, skønt et ægteskab stadig kunne være lovligt, hvis parret ikke var viet af en præst. Denne del af afhandlingen giver de stærkeste belæg for forfatterens tese om en gradvis, kontinuerlig fremtrængen af kristne normer. Det er også her, hun introducerer forestillingen om, at jomfruelighedsidealet dermed blev vigtigt. Jeg skal ikke forfølge det nærmere, men finder ikke megen dokumentation i afhandlingen for tiden før reformationen.

Tredje del handler om "property aspects of marriage". Centralt er her en analyse af de bevarede islandske ægteskabskontrakter, som forfatteren har fundet i alt 193 af fra perioden – mod ca. 100 fra Norge og næsten ingen fra Danmark. I kapitel 9 undersøger hun de tre grundlæggende former for formueretlig regulering af ægteskaber, som kendes fra middelalderens Island: 1) "*máli*", som fokuserede på, at de-

finere den ejendom, som var konens særeje, enten fordi hun selv havde bragt den ind i ægteskabet, eller fordi manden overlod hende den under forskellige vilkår; 2) "*hjónafélag*" eller "*þriðjungafélag*", som betød fælleseje på det vilkår, at konen og hendes arvinger havde ret til én tredjedel af den samlede ejendom, manden og hans arvinger til to tredjedele (svarende til den arveretlige forskel mellem søster- og broderlod); og 3) "*helmingarfélag*", som betød fælleseje og fuld ligestilling af ægtefællerne mht. andel af boet ved arv. Analysen omfatter både disse modeller som sådan og elitens skiftende brug af dem. Hun viser, at "*hjónafélag*" er standardmodellen i *Jónsbók* fra 1281, men slet ikke forekommer i kontrakterne. *Helmingarfélag* og *máli* forekommer lige hyppigt i de bevarede kontrakter fra det 15. Århundrede, mens *máli* blev dominerende i det 16. århundrede. Hvor denne valgfrihed mellem mindst to systemer allerede er bemærkelsesværdig set med danske øjne (om ikke enestående i europæisk perspektiv), var systemet i virkeligheden endnu mere raffineret og nuanceret, fordi der også forekom en lang række former for gaver mellem ægtefæller. Til sammen gjorde de det muligt at lave en løsning, som i høj grad var tilpasset behovene i den enkelte situation.

Samlet repræsenterer de tre dele ikke bare de tre aspekter, som annonceres i overskrifterne, men også en vis kombination af to overordnede tilgange. Ligesom forfatteren ser det islandske ægteskab i senmiddelalderen som en fusion mellem et kristent koncept og en traditionel, slægtsorienteret tilgang, kan man sige, at hendes bog er en fusion mellem en konceptuel eller normativ og en 'realhistorisk' analyse. Stærkest og mest gennemgående er analysen af koncept, rammer, regler, ritualer mv., som er central hele vejen igennem, men i 1. og især 3. del er der dog også ret betydelige islæt af realhistorisk analyse af ægteskabsreguleringer som basis for strategi, og forfatteren betoner flere gange, at ægteskab både var et følelsesmæssigt og helligt bånd og et praktisk-økonomisk arrangement. Min opposition vil have samme dobbelthed, men asymmetrisk i forhold til bogen, så den særligt vil gribe fat på de 'realhistoriske' aspekter. Bag det ligger formentlig en vis forskel i historieopfattelse, men også opponens ret til at sætte ind, hvor han umiddelbart finder afhandlingen svagest.

STRATEGIEN BAG VALG AF ÆGTESKABSKONTRAKT

Ægteskabskontrakterne er den helt centrale kildegruppe for forfatterens analyse af valget mellem *helmingarfélag* og *máli* og mellem den vifte af juridiske gaver, som kunne bruges. Kontrasten til Danmark er slående i enhver henseende. Først og fremmest eksisterer der knap middelalderlige ægteskabskontrakter fra Danmark. Side 302 argumenterer forfatteren for, at det kan forklares ved "a more advanced administration and more firmly established rules about property transfer". Efter min opfattelse er det afgjort anden del af denne forklaring, vægten skal lægges på. I Danmark var der kun én form for økonomisk regulering af ægteskab og arv, og den var fastlagt af loven. Der var derfor ikke behov for en kontrakt for at regulere det formueretlige forhold mellem ægtefællerne og deres arvinger. I Danmark var

den arvede ejendom særeje, mens fælliget kun gjaldt købejord.¹ I Island var der et komplekst system af muligheder. Det betød, at valg skulle træffes og fastholdes i kontrakter. Forfatteren mener ganske vist, at kontrakter også blev indgået i Danmark, men blot ikke gemt, fordi de formueretlige aspekter ikke afhang af kontraktens ordlyd. Jeg tvivler.

I kapitel 9.3 diskuterer forfatteren de strategiske overvejelser bag valget af *helmingarfélag* eller *máli* og udviklingen i antallet af kontrakter med de to systemer. Udviklingen ses af tabel 3 på bogens side 305, som her gengives:

Table III: Máli and Helmingarfélag in the Diplomatarium Islandicum

Year	Uncertain	Máli	Helmingarfélag
1351-1400	5 = 100 %	0	0
1401-1450	4 = 22.2 %	7 = 38.9 %	7 = 38.9 %
1451-1500	14 = 35.9 %	12 = 30.8 %	13 = 33.3 %
1501-1550	25 = 37.9 %	32 = 48.5%	9 = 13.6 %
1551-1600	30 = 46,1 %	30 = 46.1 %	5 = 7.6 %
Total = 193	78 = 40.4 %	81 = 44.0%	34 = 17.6 %

Ser man indledningsvis bort fra det meningsløse i at regne procent med decimal på så små tal (og problemet i overhovedet at regne i procent), ses det, at de to former forekommer i lige mange (kendte) kontrakter i det 15. århundrede (hhv. 19 og 20), mens *máli* er klart mest udbredt i kontrakter fra det 16. århundrede med i alt 62 kontrakter mod kun 14 med fællig. Det er imidlertid heller ikke klart, hvordan forfatteren karakteriserer de kontrakter, hvor ægteskabet blev indgået som *máli*, men på det vilkår, at det overgik til *helmingarfélag* ved første barns fødsel.² Det er dog et større metodisk problem, at der er så mange kontrakter af "ukendt type". Her ville det have styrket tolkningen, hvis forfatteren havde kunnet sandsynliggøre, hvilke regler der gjaldt for disse ægteskaber, hvor kontrakten ikke siger noget eksplicit. Der er efter min opfattelse to muligheder: enten gjaldt lovens ord om *þriðjunga-félag*, hvis intet andet var aftalt, eller også var det *máli*, som i praksis var den underforståede norm. Det kunne muligvis klarlægges ved en undersøgelse af skifter efter nogle af disse ægtepar. Det har forfatteren imidlertid ikke gjort. I stedet ser hun bort fra dem og antager dermed implicit, at de fordelte sig nogenlunde som dem, hvor kontraktformen er kendt. Det er grundlaget for hendes tolkninger, som derfor bygger på, at der rent faktisk var nogenlunde ligelig brug af de to former i det 15. århundrede, mens *máli* dominerede i det 16. I praksis skærper hun det endnu

¹ Se herom særligt Stig Iuul, *Fællig og Hovedlod. Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller i Tiden før Christian V's Danske Lov, 1940*, specielt 181-183, 196 m .fl.

² Omtalt som mulighed s. 306.

mere og ser det som en overgang fra en præference for fælleseje til en præference for særeje.

Centralt for hendes tolkning af, hvorfor man valgte det ene eller det andet, er en opfattelse af, at de to former tjente forskellige formål mht. at sikre kontrol over jord. Side 328 skriver hun: "*Helmingarfélag* was not a very good strategy for keeping wealth, although it did work as a means by which to acquire it". Let varieret får vi det samme synspunkt s. 318: "*Helmingarfélag* was thus more suitable for those who were trying to accumulate land, while the contract of *máli* was a better strategy for keeping land inside the family line". Forfatteren mener derfor, at *helmingarfélag* passede godt til det nye, ekspansionistiske aristokrati, som prægede det turbulente 15. århundrede, *máli* til de mere stabile forhold i det 16.

Umiddelbart virker det som en tiltalende teori, men efter min opfattelse bliver logikken mindre klar, når man går dybere ned i det. Det har at gøre med, at det er en uhyre indviklet sag at lave de formueretlige regler for et ægteskab, fordi de ikke skal dække én tilstand, men tre, og fordi der i hver af disse er forskellige mulige varianter. I vore dage er én af de vigtigste situationer, som ægteskabslovgivningens formueret skal dække, skilsmisse. I sin opposition ex auditorio pegede professor William S. Miller på det samme for sagatidens vedkommende. Men da kristningen af ægteskabet først var gennemført, blev skilsmisse eller noget, der ligner (annultering), en ret beskeden mulighed. Den kan vi derfor reelt se bort fra. Men stadig skulle de formueretlige regler for et ægteskab dække tre faser: ægteskabets varighed, den fase hvor én ægtefælle var enke(mand), og den endelige arvedeling. I de to sidstnævnte var det yderligere meget vigtigt, om parret efterlod sig fælles børn eller ikke. Hertil kan man føje komplikationerne ved nye eller tidligere ægteskaber, men dem vil jeg dog lade ligge her.

Forfatteren er naturligvis klar over dette forhold og diskuterer det ret indgående s. 311-323, men hun gennemgår det ikke systematisk. Det hænger utvivlsomt sammen med, at hendes ærinde ikke primært er formueretligt. Imidlertid er det min opfattelse, at man ikke kan forstå de strategiske valg, hvis man ikke udreder de formueretlige konsekvenser af alternativerne systematisk. Jeg skal her prøve at gennemgå det, så godt det lader sig gøre ud fra forfatterens egne oplysninger. På visse punkter giver de ikke klare svar, og her kunne der være grund til at lave dybere studier. Jeg må dog her nøjes med at stille spørgsmålene i de tilfælde.

Den første fase, som ægteskabskontrakten skal dække, er naturligvis selve ægteskabet. For den understreger Agnes Arnórsdóttir, at *helmingarfélag* såvel symbolsk som praktisk etablerede et særlig tæt bånd mellem ægtefællerne. Det er utvivlsomt rigtigt, men med den økonomiske eller politiske historikers mere kyniske øjne er hovedkonklusionen dog, at det ikke gjorde den store forskel, om man valgte det ene eller det andet system. Jeg må erkende, at jeg ikke kan se, hvordan fælleseje kan være "et middel til at erhverve velstand". De to parter fik vel hver for sig samme arv, uanset om de havde særeje eller fælleseje, og deres muligheder for at købe jord blev vel heller ikke påvirket i større omfang. Når forfatteren skriver, at *helmingar-*

félag gav parret "more freedom to use the property" (s. 102), gælder det reelt kun, hvis de ville sælge eller på anden måde afhænde jorden. Almindelig brugsret havde de naturligvis. Måske var der en forskel i forholdet mellem mand og kvinde mht. hver af parternes ret til at administrere ejendommen. Her er forfatteren imidlertid ikke ganske klar, for s. 314 tales om jord, som konen bevarede kontrol over under ægteskabet, s. 358 tvært imod om, at manden mod en modgave fik lov til at administrere konens medgift, i begge tilfælde forbundet med *máli*. Side 382 hedder det, at en mand – meget naturligt – kun kunne sælge sin kones jord med hendes indvilligelse, hvilket synes at indebære, at han i udgangspunktet administrerede den. Ser vi imidlertid på parret som kollektiv, havde det, så vidt jeg kan se, kontrol med den samme ejendom uanset det formueretlige arrangement for ægteskabet.

En langt tydeligere forskel indtrådte, når den ene ægtefælle blev enke(mand). Her er forskellen tydeligst, hvis parret var barnløst. I så fald var der under *helmingarfélag* tale om, at den længstlevende fik halvdelen, mens den anden halvdel gik til den afdødes slægt, mens enken eller hendes slægtninge under *máli* fik hendes særeje og manden eller hans slægtninge resten. Hvis der var børn, fik enke eller enkemand stadig samme andel som i barnløse ægteskaber, men den afdødes part gik så til børnene. Her kom de reelle magtpolitiske konsekvenser meget til at afhænge af, hvem der var børnenes værge. Hvis det var faderen, som overlevede, var det utvivlsomt ham. Derimod fremgår det ikke helt klart, hvad der skete, hvis det derimod var konen, der blev enke. Forfatteren forklarer, at hun også administrerede den samlede ejendom under *helmingarfélag* (s. 321), men giver ikke noget svar mht. *máli*. Hvis det betyder, at mandens slægt da overtog værgemålet, er vi nået til et tilfælde, hvor valget af ægteskabsarrangement fik virkelig markante konsekvenser.

Endelig når vi til den endelige deling af formuen, som dog ikke helt kan skilles fra det ovenstående, idet arvedelingen jo delvis skete allerede ved den første ægtefælles død. Ser man imidlertid på den 'endelige' situation efter begge ægtefællers død, er svaret dog ret klart. Hvis parret efterlod sig fælles børn, var det uden betydning, om de havde haft særeje eller fælleseje, for hele formuen ville i sidste ende blive delt mellem børnene efter lovens almindelige bestemmelser. Efterlod de sig ikke børn, var situationen en anden. Så endte de to slægter med at få lige meget, hvis der havde været fælleseje, mens der under *máli* var tale om, at konens arvinger fik hendes særeje, mandens resten (jf s. 321f). Omfanget af konens særeje var af grunde, jeg senere skal vende tilbage til, i øvrigt ikke det samme, hvis hun døde først, som hvis han gjorde det.

For at summere op: set ud fra hårde spørgsmål om magt og ejendom havde valget af særeje eller fælleseje som grundlag for ægteskabet først og fremmest konsekvenser under enkestand og for den endelige arvedeling efter barnløse par, og i det sidste tilfælde endda først og fremmest for par, hvor de to ægtefæller fra begyndelsen havde haft meget ulige formue. Reelt må *helmingarfélag* først og fremmest betragtes som et arrangement, der skulle sikre den længstlevende (kvinde?). Deri-

mod synes fælligets konsekvenser for formuedelingen efter barnløse par snarere at være utilsigtede end tilsigtede. I hvert fald tillod Håkon Magnussons lovtillæg fra det tidlige 14. århundrede kun *helmingarfélag* efter fødslen af det første barn (jf. s. 102). Men dels kan børn dø før deres forældre, dels synes denne lov ikke fulgt, så *helmingarfélag* i en række tilfælde blev valgt fra starten. Det rejser imidlertid igen spørgsmålet: hvorfor?

I kapitel 9.3, hvor forfatteren udfolder sin tese, fremlægger hun en række cases. Den første handler om Björn Guðnason, som skulle ud på en længere rejse (s. 323-325). Før han drog af sted, bad han i et brev sine slægtninge om at undlade at gå imod "hans kæres" – dvs. kone og børns – interesser, hvis han skulle dø under rejsen. Björn og hans kone var gift med en *máli* kontrakt. Forfatteren anfører dette som et eksempel på, at konen ville have været bedre stillet med *helmingarfélag*, og det støttes tilsyneladende af, at Björn faktisk ændrede kontrakten til en sådan, da han var vel hjemme igen. Men jeg må nu betvivle forbindelsen mellem de to forhold – for Björn og hans kone havde børn, som det også klart fremgår af brevet! Hvis han døde, var det dem, der skulle arve, ikke hans slægtninge i øvrigt. Der kunne højst være tale om kamp om værgemålet. Men brevet handler ikke om konen versus slægten, men om kone og børn versus slægt i øvrigt, og det giver mindre mening, hvis det alene var enkens interesser, Björn tænkte på. For mig at se handler brevet ikke om det formueretlige arrangement i Björns ægteskab, men om det forhold, at ejendomstrætter inden for familien var hverdag, og at enker og faderløse børn i datiden generelt blev anset som svage parter, der havde behov for beskyttelse og hensyntagen. Faktisk nævner forfatteren da også, at Björn i forvejen havde ligget i årelange konflikter med sine slægtninge om ejendom.

Forfatteren diskuterer også ét af de mest spektakulære islandske ægteskaber, det mellem Björn Þorleifsson og Olöf Loftsdóttir, som forenede store dele af to af de største nordislandske formuer. Forfatteren anfører, at det ikke er klart, hvilken kontrakt parterne havde (s. 327). Her er det måske sandsynligt, at der var fælleseje, da Olöf faktisk vedblev at sidde på mandens hovedgård som enke, men da parret efterlod sig adskillige børn, havde det ingen langsigtede konsekvenser for fordelingen af magt og rigdom. Heller ikke flere omtalte sager vedrørende Gudmundur Arason synes at vise, hvorfor den ene slags kontrakt blev valgt frem for den anden (s. 328-330). Her ved vi ganske vist, at han giftede sig under *helmingarfélag*, men ellers handler omtalen af ham mest om, at han angiveligt dels ikke udleverede sin stedmors særeje efter sin fars død, dels også tilbageholdt sin søsters arvelod. Det har ikke meget med ægteskabskontrakt at gøre, men viser snarere, at i et samfund som det islandske, kunne det være ganske svært at styre selvrådige stormænd, uanset loven eller kontraktens ord. Forfatteren bruger det også mest til at sige, at der var en række meget hensynsløse aristokrater i det 15. århundrede, som foretrak *helmingarfélag*, men hun viser reelt ikke hvorfor.

Faktisk er der kun én af de fremlagte cases, som for mig at se rigtigt støtter forfatterens tese. Det er den, som vedrører biskop Gottskálkurs datter Kristín (s. 318).

I sit første ægteskab bragte hun en formue på 300 *hundreder* (Islandsk mål for formue), manden 1200. I dette tilfælde gjorde *helmingarfélag* hende til en rig enke, da manden døde tidligt. For hende (og hendes far) var det da logisk i sit næste ægteskab at vælge en *máli* kontrakt. For hende var *helmingarfélag* vitterligt "en måde at vinde rigdom på", *máli* "et middel til at fastholde den". Men det ser jo unægtelig anderledes ud for hendes mænd og især deres familier. Delingen af et bo er et nulsumspil, så hvis én vinder, er der en anden, som taber. I dette tilfælde var *helmingarfélag* en yderst dårlig forretning for hendes første mands slægtninge. Kort sagt er forfatterens tolkning kun rigtig, *hvis man ser det fra kvindens og hendes slægtninges side*. Det gør sig efter min opfattelse ikke bare gældende i denne case, men generelt. På et bestemt punkt havde *helmingarfélag* en eksplicit kønsmæssig virkning. Det sikrede kvinden andel i købejorden, som hun ikke fik under *máli* (s. 321). Derfor er påstanden om, at fællig er bedst for de ekspansive, absolut rigtig, hvis man ser tingene fra kvindens og hendes slægts side, men jo ikke for den mand, hvis kone f.eks. døde tidligt uden at efterlade børn. Derudover gavnede *helmingarfélag* i tilfælde af barnløshed den part (ægtefælle eller slægt), som oprindeligt bidrog med mindst. Det var i de fleste tilfælde kvinden, da hendes arvepart alt andet lige var mindre end mandens. Disse kønsmæssige effekter fremgår imidlertid ikke eksplicit. Derfor får analysen – trods de anførte kønsteoretiske værker i teori afsnittet – en ubevidst kønnet bias. Det kan måske dog siges at være forfriskende, at det for en gangs skyld ikke er en maskulin bias.

Valget mellem særeje og fælleseje bliver derfor langt mere komplekst. Det må have været afhængigt af parternes forhandlingsposition. Måske accepterede biskop Gottskálkurs svigersønner en for dem dårlig deal, fordi det gav prestige og indflydelse at komme i slægt med biskoppen. Men ellers må der i overvejelserne have indgået alle mulige forhold om de to ægtefællers alder, deres søskende mv. Når der var tale om enebørn, var der måske mindre behov for at sikre slægtens arveret, og mere vilje til at lade en svigersøn eller –datter ende som arving. Man skal nok under alle omstændigheder se dybere på forholdene i hver enkelt case.

Det giver så intet bud på, hvorfor der var et skift i brugen. En forklaring kunne være, at der ikke var så meget skift, som det ser ud til. Den konstaterede nedgang i brugen af *helmingarfélag* er relativ, men ikke absolut. Det er vel tænkeligt, at der mere eller mindre tilfældigt er ret mange fællig-kontrakter blandt de i øvrigt få kontrakter fra det 15. århundrede, måske fordi en enkelt familieklan med forkærlighed for fællig er stærkt repræsenteret i materialet. En anden forklaring kunne være, at fællig-kontrakter kunne skabe så uønskede eller indviklede arveforhold efter et barnløst par, at nogle særlig besværlige arvesager kølnede interessen. Det er løse formodninger fra min side. Men hvis jeg har ret i min antagelse af, at kontrakter uden kendt arrangement vanskeligt kan være *helmingarfélag*, fordi dette arrangement ikke kunne indtræde automatisk, men eksplicit forudsætter en særlig aftale og slægtningenes accept, ville tolkningen allerede blive anderledes. Forfatteren er særlig optaget af disse fællig-kontrakter, fordi de netop passer ind i hendes tese

om ægteskabet som bånd mellem de to ægtefæller, men måske betød de aldrig så meget i praktisk liv. Herimod taler dog, at fællig-kontrakter synes at være forblevet mere dominerende i Norge, jf. en norsk magisteropgave af Kathrine Græsdahl.³

Under alle omstændigheder blev en opgivelse af fælliget lettet af, at det uhyre raffinerede system af gaver gav rig mulighed for at lave skræddersyede løsninger. Det skal være næste tema for oppositionen

GAVER MELLEMLÆGTEFÆLLER

Det hører til afhandlingens største fortjenester, at den har kortlagt det meget komplekse system af gaver mellem ægtefæller, som indgik i islandsk ægteskabsretlig praksis. I afhandlingen analyseres de forskellige former for gavers symbolske og reelle betydning og deres fordeling i kontrakterne efter kontrakttype og periode. Man kan inddele de studerede gaver i fire grupper. Det er gjort her nedenfor i en let bearbejdet version af forfatterens tabel s. 367.

Tabel 2: fordeling af forskellige slags gaver på kontrakter efter kontraktens grundlæggende ægteskabelige formueret

		máli	helmingarfélag	ukendt type
1. gruppe: medgift mv.	Kjörgripur	5	3	2
	Kvanamundur	10	2	2
	Heimanfylgja	5	0	6
	Heimanmundur	5	1	0
	Thing	1	1	
	Total	26	7	10
2. gruppe: modgave	Tilgjöf	26	5	13
	%	59	11	30
3. gruppe: legale gaver	Löggjöf	12	3	5
	Fjórðungsgjöf	33	11	15
	Total	45	14	20
	%	57	18	25
4. gruppe: morgengaver	Bekkargjöf	11	9	2
	Morgungjöf	8	6	1
	total	19	15	3
	%	51	41	8

³ Kathrine Græsdahl: “ ... legge i felaget alt det som de da eier og kommer og kommer til å eie ... – Om kvinner, eiendom og ekteskap i norsk middelalder”, hovedopgave, 2002. Professor Lars Ivar Hansen fremdrog denne i sin officielle opposition.

Heraf omfatter den første forskellige former for ejendom, som parterne bragte ind i ægteskabet: ægtemandens *kvanamundur* og konens *heimanfylgja* (medgift). Det er ganske rimeligt, at forfatteren studerer disse, fordi hun blandt andet inddrager terminologiens betydning. Ud fra mit synspunkt, som er mere formueretligt og forbundet med strategiske valg, er de dog ikke gaver, fordi parterne netop beholdt dem, og de skal ikke analyseres nærmere.

Tæt forbundet med medgiften var imidlertid den anden gruppe, som er den første kategori af gaver i egentlig forstand, den såkaldte *tilgjöf*. Det var ejendom, som ægtemanden overlod sin kone som en slags sikkerhed for hans ret til derpå at administrere hendes medgift og arvejord. Hvis ægteskabet var barnløst, fulgte *tilgjöf* den længstlevende. Hvis konen overlevede manden, var den del af hendes særeje, men hvis hun døde først, indgik den ikke i den særejedel, som hendes slægt kunne kræve tilbage (s. 356ff). Antager vi (som forfatteren), at manden i et standardægteskab bragte dobbelt så meget ejendom ind i ægteskabet som konen, og at *tilgjöf* normalt var 50% oven i konens egen arvejord, ville *máli* med *tilgjöf* stille konen lige så gunstigt som *helmingarfélag*, hvis hun endte som enke (dog undtagen købejord), mens manden omvendt undgik at ende med at skulle udlevere væsentlige dele af sin ejendom til sin afdøde kones slægtninge, hvis konen døde før ham uden at efterlade fællesbørn. Set specifikt fra mandens side, må det have været en ret tilfredsstillende måde at sikre sig i forskellige eventualiteter.

Næste kategori af gaver omfattede *fjórðungsgjöf* og *löggjöf*. *Fjórðungsgjöf* ("fjerdingssgave") omfattede en fjerdedel af al ejendom, dog eksklusiv arvejord, og tilfaldt den begunstigede, hvis vedkommende overlevede sin ægtefælle, men ikke arvingerne efter den først afdøde. Det var et frivilligt arrangement, og det kunne gives af begge ægtefæller som ensidig eller gensidig sikring af den længstlevende. Noget lignende gælder de andre "legale" gaver, som i virkeligheden synes at have fungeret som en slags testamentariske kodiciler (s. 366ff). Alt i alt gav disse gaver rigtig god mulighed for at begunstige en evt. enke eller ægtemand uden at risikere tab af jord til slægtninge til en tidlig død ægtefælle. På mange måder virker det i virkeligheden meget moderne.

Meget naturligt optræder disse gaver mest i kontrakter, som er enten *máli* eller af ukendt type. Mest overraskende er det egentlig, at de overhovedet optræder i enkelte *helmingarfélag* kontrakter – specielt når det gælder *tilgjöf*. Det drøfter forfatteren ikke. Måske ligger svaret i en kontrakt, som citeres s. 316. I den opregnes først parternes separate arvejord, derpå får konen en gave, og derpå indgås *helmingarfélag*. Ganske vist nævnes gaven som *fjórðungsgjöf*, men den synes at ligne *tilgjöf*, da den omfatter en fjerdedel af den samlede formue, ikke kun af købejord. Uanset terminologien hæfter jeg mig ved, at man her så at sige først skitserer *mali*-vilkår for ægteskabet, og kun sekundært etablerer *helmingarfélag*, dog ganske vist i samme kontrakt, så *mali*-arrangementet mere ender som en narratio end dispositio. Det kunne pege på, at *máli* var den normalt tilstand, man regnede med, til andet var specifikt aftalt.

Afgørende anderledes forholder det sig med de sidste typer af gaver, *morgungjöf* og *bekkargjöf*, som stort set begge fungerede som morgengave fra brudgom til brud. Forfatteren ser dem som en modgave for brudens kyskhed, hvad jeg ikke skal diskutere nærmere (s. 364f). Interessant er det imidlertid, at netop disse gaver, som næsten altid forekommer sammen, er lige hyppige i *helmingarfélag* og *máli* kontrakter, men kun frem til 1505, hvor de forsvinder. Forfatteren mener, at de blev erstattet af *fjórðungsgjöf* (s. 366). Det forekommer ikke overbevisende. For det første var *fjórðungsgjöf* relativt lige udbredt før og efter 1505. For det andet synes gavernes karakter at være fuldstændig forskellig, idet morgengaverne synes at være overdraget her og nu, mens *fjórðungsgjöf* – at dømme ud fra afhandlingen – reelt først trådte i kraft ved giverens død. Det kunne være interessant at bore nærmere i, hvordan morgengaverne fungerede under ægteskabet.

Under alle omstændigheder vil jeg endnu en gang understrege, at dette system af gaver er særdeles fascinerende, og det er meget værdifuldt, at det er kortlagt. Vil man studere de ledende islandske slægters strategiske valg ved ægteskabsindgåelse, bør man have dem med i billedet – og måske bore endnu mere i, hvordan de hver for sig fungerede henholdsvis for ægteskabets varighed, enkeperioden og den endelige fordeling af arven for barnløse par.

SLÆGT OG FAMILIE

Begrebet slægt er allerede nævnt flere gange. Det er for så vidt et kernebegreb for forfatteren, når hun diskuterer ægteskab som et kompromis mellem slægtsinteresser og kristne normer. Imidlertid er hendes brug af begrebet slægt ikke ganske klar. Det kommer til dels af en terminologisk upræcision. På den ene side bruger hun nogle gange begrebet "kin" om slægtsrelationen som abstrakt begreb, på den anden side taler hun om "family", når det kommer til konkret analyse af slægters interesser.

Ingen af disse begreber er synderligt præcise. Det bliver tydeligt i sektion 11.3.1, hvor forfatteren inspireret af den angelsaksiske og franske litteratur, hun generelt forholder sig mest til, diskuterer en mere specifik slægtsforståelse: den patrilineære *lineage*-forståelse. Jeg kan tilslutte mig hovedkonklusionen: at der er visse patrilineære islæt i islandsk lovgivning mv., men at de ikke er stærke, eller som hun formulerer det med henvisning til sin magisteropgave: "the inheritance rules were bilaterally organized with a patrilineal tendency" (s. 32). Forfatteren nævner også våbenskjoldet, der som regel fulgte mandslinjen – men de var vist ikke udbredte på Island (?).

Men tilsyneladende går forfatteren videre i retning af patrilineær slægtsopfattelse, når hun taler om at holde jord i "slægten", en tankefigur, hun bruger ganske mange gange. Her er det ganske vist ikke klart, hvad hun mener, fordi hun i disse sammenhænge bruger det upræcise ord "family". På s. 416 hedder det: "Because it was difficult to keep property within the same family, other strategies were used as *ad hoc* solutions. One of these strategies was to transfer property to children in the

family who had the same name as the donor". Hvad mon "family" egentlig betyder i de to sætninger? Hvis man antager, at det betyder det samme, giver sætningerne ingen mening. Formentlig mener forfatteren, at det var vanskeligt at holde jorden i den *agnatiske* slægt, men at man så havde forkærlighed for at overføre jord til personer i den *kognatiske* slægt, som havde samme navn.

Hvis forfatteren mener sådan, finder jeg det imidlertid om ikke forkert, så lidet sigende om islandsk og nordisk middelalder. Der ligger i det en antagelse af, at man prøvede at holde jorden i mandslinjen, og at arv i kvindelinjen var en slags nødløsning. Jeg vil i stedet sige, at der nok var en vis præference for arv til en søn, men at arv til eller gennem døtre var særdeles udbredt og en fast del af systemet. Faktisk medfører et system, hvor kvinder arver halv lod i forhold til mænd, at *mere* end en tredjedel af al jord i hver generation arves af kvinder, idet man kun kan opretholde fordelingen med dobbelt lod til mænd frem for kvinder, hvis samme person har efterkommere af begge køn. Har man kun enten sønner eller døtre, går hele arven til ét køn, og da det sker (omtrent) lige ofte for begge køn, er konsekvensen, at den samlede arv efter alle personer, der kun havde børn af ét køn, ikke fordelte sig med 2/1, men 1/1.

Jeg mener ikke, man skelnede særlig skarpt mellem arv til og via kvinder og arv til og via mænd. Den person "med samme navn", forfatteren taler om i citatet før, som overtog gården, har jo samme *fornavn* og ikke samme slægtsnavn som den, arven kom fra, og en dattersøn kan så lige så godt opkaldes efter sin morfar som en sønnesøn efter sin farfar. Slægtsnavne eksisterede overhovedet ikke. Når historikerne taler om "Skarðvejar" eller "Erlendungar" er det senere konstruktioner, som bare betyder "dem fra Skarð" eller "Erlends efterkommere". Selv i Danmark anede 1400-tallets "Rosenkrantz" slet ikke, at de var Rosenkrantz, for navnet var ikke opfundet endnu, og i de familier, der faktisk brugte slægtsnavne, kunne de undertiden arves i kvindelinjen sammen med gården (f.eks. slægten Brock, de "ny Høeger" eller "tre-rose-Munk").⁴ Når der på Island ikke var klare slægtsnavne til at definere en bestemt agnatisk slægt, hænger det for mig at se sammen med, at det ikke var sådan, man tænkte. Man havde simpelt hen ikke nogen fast afgrænsning af "Skarð"-slægten, og jeg er langt fra sikker på, at man mente, at gården "gik ud af slægten" ved at blive arvet af en datter og siden hendes børn.

Hvis nogen tænkte sådan, må de have brugt megen tid på at være kedede af det. Forfatteren siger selv, at det var usædvanligt for en hovedgård på Island at blive nedarvet i ren mandslinje i 300 år. (s. 321) Denne erfaring gælder overalt, hvor begge køn arvede jord som hovedprincip. Erik Ulsig har opstillet en liste over de 34 hovedgårde eller lignende, som han anser for adelens hovedbesiddelser på Sjælland i 1412. Af dem var kun seks eller syv endnu i mandslinjens eje i år 1500 – altså kun

⁴ Danmarks Adels Aarbog 1889, 101; 1901, 237 og 1949 del II, 20.

tre-fire generationer senere. Men mere end tyve andre – herunder alle de vigtigste – var gået i arv i hele perioden, bare gennem ét eller flere kvindelige led.⁵

Jeg er meget enig i, at man ville "holde jorden inden for slægten", men det betød ikke nødvendigvis mandslinjen. På s. 331-333 og 417-418 diskuterer forfatteren den såkaldte *Möðruvellir*-dom fra 1499. I dette tilfælde blev et norsk lovtillæg brugt til at hindre det, der på norsk hedder "bakarv", dvs. indirekte arv mellem ægtefæller via såkaldt "mellemdøde børn", som overlever og arver den ene ægtefælle, men selv dør før den anden forælder og så arves af denne. Det er en parallel til en berømt dansk sag om to brødre af slægten Bille, som giftede sig med to døtre af Stig Pedersen (Krognos). I begge ægteskaber fødtes et barn, hvorpå mødrene døde. Børnene overlevede mødrene, men døde selv som små. Dermed blev deres fædre arving til dem og dermed indirekte til store ejendomme fra slægten Krognos. Det medførte en lang arvestrid mellem de to Bille-brødre og deres nu forhenværende svigermor.⁶ Dansk lov kunne imidlertid ikke hindre en sådan indirekte arv mellem ægtefæller, men det kunne norsk og islandsk. Agnes Arnórsdóttir taler s. 331 om, at det med *Möðruvella*-dommen handlede om at undgå "to let land pass out of the family to which it belonged." Ja, men det har intet at gøre med mandslinje mod kvindelinde, men med blodlinje versus ikke-blodsbeslægtede.

STAMTAVLER

Hvordan vi end definerer slægten, betød slægtskab meget, og utallige af de cases, forfatteren fremlægger gennem bogen, handler om forskellige former for slægtskab. Her skal man imidlertid holde tungen lige i munden som læser. Ganske vist bliver man hjulpet af gode registre, men der er en sørgelig mangel på slægtstavler. Der er faktisk kun to, som begge er hentet fra Islands historiske atlas, og altså ikke lavet til lejligheden. Den ene bliver så godt nok trykt to gange – som figur 2 og figur 14 – men den hjælper ikke meget, da det er en meget kort oversigtstavle, som regner med agnatiske slægter og derfor stort set ingen kvinder har med. Figur 27 skal til gengæld vise indgifte mellem de ledende slægter. Den er imidlertid svær at forstå.

Men først og fremmest burde der have været flere slægtstavler, som med fordel kunne tage udgangspunkt i de sager, forfatteren analyserer – dvs. at de ikke først og fremmest skal (re)konstruere en fast (agnatisk) slægt, men vise slægtsforhold mellem de personer, som var involveret i de konkrete ægteskabsalliancer, arvestridigheder eller hvad det nu er, der konkret diskuteres. Skønt forfatterens sigte klart er at forstå det overordnede og ikke de specifikke sager, svirrer det så meget om ørene på læseren med navne på forældre, børn, børnebørn, fætre, svogre osv., at det ville være langt lettere at overskue, hvis forfatteren havde anskueliggjort sit overblik for os andre.

⁵ Erik Ulsig, *Danske Adelsgodser i middelalderen*, 1968, 276-278.

⁶ *Ibid.*, 246f.

REFORMATIONENS BETYDNING

Jeg vil nu forlade spørgsmål om ejendomslovgivning, slægtsstrategier mv. og vende mig mod selve afhandlingens kernesynspunkt: kristningen af ægteskabet. I kapitel 3 beskriver forfatteren, hvordan kristne normer vandt indpas i islandsk ægteskabslovgivning i det 12. og 13. århundrede. Den vil jeg ikke gå nærmere ind på. I stedet vil jeg vende mig mod kapitlerne 4 og 5, som handler om udviklingen fra slutningen af det 13. til slutningen af det 16. århundrede. Alene det forhold, at denne lange periode her behandles som en helhed, rummer naturligvis et udsagn, nemlig forfatterens opfattelse af, at udviklingen herefter var præget af en langsom, men kontinuerlig proces, og at også reformationen skal ses i det lys. Det understreges af, at middelalderen på Island efter forfatterens mening går helt til 1600 at dømme ud fra bogens titel!

Forfatteren har klart vist en gradvis øget kristen indflydelse på ritualer, semantik mv. i senmiddelalderen. Men når det netop gælder *lovgivningen*, som er temaet for kapitel 4 og 5, ser jeg ikke samme gradvise, kontinuerlige udvikling. Jeg vil ikke argumentere for brud, men nok for spring, hvor det 13. århundrede klart repræsenterer ét, men det 16. efter min opfattelse et andet, mens der synes at være sket meget mindre i det 14. og 15., i hvert fald efter 1319. Ganske vist foregik der en løbende kamp om at definere det sande og legale ægteskab over for illegitime forbindelser, som ikke mindst repræsenterer forsøg fra kirkelig side på at styrke den kristne ægteskabsforståelses gennemslag. Forfatteren argumenterer meget overbevisende for, at navnlig de ikke-indfødte biskopper, som var udnævnt direkte af paven, gik i spidsen, og gør berettiget op med ældre nationalistiske opfattelser af disse biskopper. (s. 135-139) Min pointe er imidlertid, at deres kamp stort set var forgæves.

Grundlæggende handlede det om skellet mellem ægteskab og konkubinat. Gifte folks forbindelser ved siden af ægteskabet blev altid fordømt, men det var mere kompliceret med uofficielt samliv for personer, som ikke var formelt gift. Set fra kirkens synspunkt var problemet, at der ikke var et klart skel mellem, hvad der var ægteskab, og hvad der ikke var. Derfor kæmpede kirken for, at ægteskab skulle indgås åbent. Men den kom ikke igennem med det. Ifølge et lovtillæg fra det tidlige 14. århundrede var folk for ægtefolk at regne, hvis de havde levet sammen i ti år. (s. 117) Det var en de facto anerkendelse af en forbindelse, som ikke nødvendigvis var tænkt som ægteskab fra begyndelsen, men gradvis kom til at ligne ét. Yderligere var der på Island rig mulighed for officiel anerkendelse – legitimering – af børn født uden for ægteskab. At det var set mere som et økonomisk end et moralsk spørgsmål fremgår af, at det krævede accept fra faderens nærmeste slægtninge (som jo dermed ville miste arv), mens der ikke blev taget hensyn til kirkens holdning. (s. 400ff)

Forfatteren citerer Thyra Nors for det synspunkt, at der var en uoverstigelig kløft mellem kirkens syn på legitimitet og befolkningens traditionelle opfattelse. Der henvises også til Audur Magnusdottirs konklusion, at uformelt samliv var ac-

cepteret af lægfolket og delvis af kirken. Forfatteren fortsætter: "In the context of the study here, the main point to bear in mind is that the boundaries between what was legitimate and illegitimate were moved and redefined during the Middle Ages". (s. 405) Det er sandt for det 13. århundrede, men jeg ser nu ikke, at grænserne flyttede sig meget de næste par hundrede år.

I den sammenhæng vil jeg pege på den rolle, der i øvrigt blev spillet af den islandske gejstlighed. Ganske vist kæmpede nogle udenlandsk fødte biskopper for at indføre klarere regler, men det meste af den indfødte gejstlighed var imod – på grund af personlige interesser. Det er ganske vist ikke nogen revolutionerende nyhed, at gejstlige havde konkubiner og børn, som de søgte at sørge bedst muligt for. Men det synes alligevel at være foregået usædvanlig åbenlyst i Island. Det viser Agnes Arnórsdóttir på flere meget fascinerende måder. Kirkens mænd kunne på Island indgå formelle samlivskontrakter med kvinder og deres familie, som til forveksling ligner ægteskabskontrakter. Børn af biskopper blev systematisk legitimeret, givet ret til at arve store ejendomme og gift ind i de førende slægter. Der var oven i købet kirkelige ritualer for det. (s. 124f, 401-405) Det viser måske nok en form for kristning, men dog en temmelig uortodoks af slagsen. Forfatteren taler flere gange om, at der i Island var et godt kendskab til kanonisk ret. Jeg vil snarere sige, at den islandske gejstlighed havde en højst eklektisk brug af kirkens dogmer på dette punkt, og da der ikke var en statsmagt, som for alvor kunne gå imod biskoppernes interesser, blev der nok tale om en fusion mellem kristne og førkristne ideer om ægteskab, som til sammen åbnede en rig slagmark for retssager, men nogen systematisk fortsat kristning ser jeg ikke i senmiddelalderen – ikke på det juridiske plan i hvert fald.

Derved er vi fremme ved reformationens betydning. Agnes Arnórsdóttir peger på tre ændringer. Mest gør hun ud af præsternes ægteskaber, og her peger hun på, at det nok på overfladen var et radikalt brud, men netop set i lyset af hidtidig islandsk praksis mener hun, at der i praksis var tale om kontinuitet. (s. 125f, 260-64) Det er der naturligvis meget sandt i, men mere ud fra den pragmatiske tilgangsvinkel, jeg tidligere har forfulgt, end fra den konceptuelle, forfatteren ellers lægger vægt på. Jeg mener faktisk, at forandringen var større end som så, netop i forhold til forfatterens problemstilling. Forfatteren fremlægger et spændende tilfælde, hvor en præst søgte at gøre tingene på den gode gamle måde omkring 1590, men for mig er pointen, at han blev afskediget, da han ikke rettede sig efter kravene. (s. 148f.) Det viser, at der nu var klare regler, som skulle følges.

Den anden ændring, som forfatteren også gør en del ud af, bestod i, at ægteskabsbrud nu blev kriminaliseret, så det gik "from sin to crime", som forfatteren rammende udtrykker det. Forfatteren viser klart, hvordan en kriminalisering var undervejs ret kort efter reformationen, men slog igennem med en markant dom fra 1564-65 og derpå følgende lovindgreb. Før den tid var horsager en sag for gejstlige domstole. (s. 127f, 206-212)

Hertil kommer imidlertid den tredje forandring, som forfatteren mærkeligt nok lægger relativt mindre vægt på: at ægteskab nu kun var lovligt, hvis trolovelse og vielse skete offentligt under medvirken af en præst. Forfatteren ser det som en fortsættelse af kanonisk ret. (129-132) Det gør Nina Koefoed også på en række punkter, men hun betoner, at kravet om offentligt ægteskab faktisk er et *andet* kriterium for et lovligt ægteskab end dem, kanonisk ret hidtil havde betonet – frivillighed og fuldbyrdelse – og at det dermed modsat kanonisk ret underkendte ethvert hemmeligt ægteskab.⁷

Først og fremmest vil jeg imidlertid betone, at de tre ændringer hænger sammen og dermed alt i alt repræsenterer en ganske betragtelig forandring i opfattelsen og lovreguleringen af ægteskabet. Ved at give præsterne mulighed for – og næsten pligt til – at gifte sig fik man dels fjernet den gruppe, der i praksis havde stærkest interesse i at få legitimeret en række andre forhold, dels signaleret, at det kristne ægteskab var for alle. Det åbnede vejen for, at man kunne gennemføre, at kun offentligt vielse ved en præst kunne etablere et lovligt ægteskab, og dermed kunne man så også klart skelne og definere alt andet som illegitimitet. Det igen gjorde det muligt, at hor nu ikke længere bare var synd, men også en forbrydelse. Naturligvis hænger det sammen med den stærkere statsmagt, som forfatteren anfører, men det forudsatte også, at man havde klare konceptuelle skel mellem ægteskab og illegitimitet og især klare midler til at afgøre, hvad der var på ene eller anden side af skellet. Når man derfor tale om kristne normers fremtrængen i synet på ægteskabet, vil jeg lægge stor vægt på reformationen. Nu, og først nu, blev det fuldbyrdet, at ægteskabet var eneste legitime form for samliv, som til gengæld i princippet var for alle. Nu var ægteskabet altid et personligt og helligt bånd velsignet i kirken, og nu var der et klart skel mellem ægteskab og ikke-ægteskab.

AFSLUTNING

Min opposition har kun berørt bestemte aspekter af disputatsen. Jeg har anfægtet en bestemt tolkning mht. de strategiske valg og peget på muligheder og måske behov for yderligere studier i, hvordan de enkelte arrangementer – herunder også de mange typer af gaver – mere præcist fungerede formueretligt i forskellige situationer, hvis man vil forstå det strategiske ægteskabspolitiske spil mellem de førende slægter og personer. Jeg har peget på, at det i sig selv kunne være værdifuldt at bore dybere i disse arrangementers juridisk-økonomiske karakter. Jeg har drøftet forståelsen af slægt. Sidst, men ikke mindst, har jeg argumenteret for, at udviklingen i sidste ende af perioden synes mere markant end det fremstår i forfatterens tolkninger. Samlet er det dog bestemte delafsnit eller bestemte delaspekter af de overordnede konklusioner, jeg hermed har pirket til. Der er langt mere i afhandlingen.

⁷ Nina Javette Koefoed, *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*, 2008, 92-95.

Den er meget iderig og forfølger mange spor. Det giver mange vigtige resultater, men har også visse omkostninger. En række cases dukker op flere gange. Vigtigere er det, at ikke alle ideer følges lige godt til dørs, og afhandlingen nogle steder stritter i mange retninger. Et eksempel kunne være drøftelserne af slægtens rolle, der efter min opfattelse svækkes noget af, at forfatteren reelt drøfter flere ting på én gang uden at skelne så klart, som det var ønskeligt. Det er også et eksempel på, at arbejdet har et udpræget internationalt udsyn, og ikke mindst søger at placere Island i forhold til engelsk og fransk forskning. Det er grundlæggende særdeles værdifuldt på den måde at få holdt udviklingen i én af Europas yderste udposter direkte op mod centrum. Bedømmelsesudvalget kunne så til gengæld godt have ønsket sig lidt mere opmærksomhed på den skandinaviske kontekst. Her er slægtsforståelsen igen et godt eksempel. Førsteopponenten, professor Lars Ivar Hansen, var imidlertid også inde på, at Norge burde have været inddraget mere, ikke bare som oplagt komparation, men fordi en del af især den lovmæssige regulering ikke var islandsk lovgivning i egentlig forstand, men slet og ret norsk lov, som også gjaldt på Island. Videre kunne man tilføje, at Stig Iuuls arbejde viser, at inddragelse af germanske retstraditioner i bredere forstand også kunne være givtigt.⁸ Omvendt kan man altid ønske sig mere, og et stykke ad vejen er det bare et udtryk for, at arbejdet er værd at forholde sig til.

Der skal ikke være tvivl om, at bedømmelsesudvalget har vurderet, at disputatsen er et værdifuldt bidrag til forskningen i ægteskab, ejendomsretlige reguleringer og kristning, både for det middelalderlige Island og i en bredere sammenhæng. Dens kombination af mange kilder og tilgange er grundlæggende forfriskende og givende, og så må visse gentagelser og løsere ender tages med i købet. Den centrale teori om dannelsen af en fusion mellem kristne og traditionelle aspekter af ægteskabet støttes af arbejdets forskellige dele, og de forskellige delstudier supplerer på fin vis hinanden. Hertil kommer, at mange delresultater har vægt hver for sig: mange sider af kortlægningen af de skiftende lovreguleringer og symbolske udtryk for ægteskab og ikke mindst den grundige analyse af det meget komplekse islandske system af formueretlige arrangementer i forbindelse med ægteskab.

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN ER LEKTOR
VED INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET.

⁸ Iuul 1940, 155-180. Det fremgår, at der i en række germanske retstraditioner er interessante paralleller til forskellige sider af forholdene på Island.

debater armele

POLITIKEN SKABER VERDENSNYHED – OM DET DANSKNATIONALE I HISTORIEBRUG

■ SØREN RØNHEDE

"Den, der ejer historien, ejer også dig".¹

Dansk historiebrug er stærkt præget af ét historiesyn: Det dansknationale. Som historikerne Uffe Østergård og Bernard Eric Jensen har understreget, er dette forhold ingenlunde nyt.² Det nye er måske, at man fra politisk side forsøger en styring heraf.³ Denne politiske ambition kan hænge sammen med, at dansk historieforskning har bevæget sig væk fra det dansknationale historiesyn i retning af at anskue dansk historie ud fra andre, mere almene synsvinkler.

En langtidstendens, som tydeligt kan ses fra 1970'erne, synes at være, at den historiske faglighed bliver mere fri i den forstand, at den i mindre grad er bundet til alment accepterede nationale fortællinger.

Men hvordan er forholdet mellem dansk historieforskning og dansk historiebrug? Er der tale om to forskellige kulturer? To verdener? Og at afstanden øges, selv om forskere forsøger at bygge bro mellem de to verdener. Som Uffe Østergård har bemærket: "Der synes at herske én opfattelse blandt næsten alle professionelle historikere, som er temmelig anderledes end de i resten af befolkningen udbredte grundfortællinger".⁴

¹ Lærerstuderende Christian Peter Sølvhøj Frederiksen ved fremlæggelse af professionsopgave 11. marts 2010, Læreruddannelsen i Vordingborg. Jf. Bernard Eric Jensen: "Et fag i splid med sig selv – antikvarisk eller pragmatisk historiebrug?", *Noter* 182, 2009, s. 35.

² Bernard Eric Jensen: *Historie – livsverden og fag*, 2003, s. 134ff. Uffe Østergård: "Kampen om historien i Danmark efter 2001". *Historie*, 2009, 2.

³ Søren Rønheide: "Ensretning af historieundervisningen", kronik i *Politiken*, 20. november 2008; Axel Bolvig: "Historie er myter", kronik i *Jyllands-Posten*, 29. december 2008.

⁴ Østergård "Kampen", s. 124.

Afstandsforøgelsen kan bero på, at forskningen længe har været i bevægelse, mens historiebrugen lever sit eget mytologiske liv.⁵ Afstanden kan også ses som en forskel i fagsyn. Historiebrugen, som den bl.a. praktiseres i skolens historieundervisning, synes præget af en objektivistisk selvforståelse, hvor historie er lig med fortid.⁶ Og her drejer det sig om "reproduksjon af en bestemt pensummasse", tilegnelsen af "utenpåkunnskap".⁷ Forskningen har derimod bevæget sig i retning af den erkendelse, at historie er en proces, hvor det erkendende subjekt spiller en væsentlig rolle.⁸

I sammenhæng hermed er der en voksende erkendelse af, at enhver historieforskning er styret af en – implicit eller eksplicit – teoretisk tilgang. Heri indgår også normative valg, hvor menneskelige handlinger værdsættes. Distinktionen godt-ondt vil således præge – som oftest implicit – den historiske fremstilling. Det kan den gøre på to måder. Den kan være knyttet til handlingen eller til aktøren.

Det, der særligt karakteriserer et nationalt historiesyn, er, at distinktionen godt-ondt er knyttet til aktøren. Det vil sige, at hvad der er godt eller ondt, bestemmes af, hvem der udfører handlingen. Eksempelvis 'gode, danske mænd' og 'onde, listige tyskere' (se nedenfor).⁹ Herved forvandles imperialistiske krige, erobningskrige, til retfærdige forsvarskrige. Forsøg på med militære midler at bemægtige sig et land-område retfærdiggøres i den nationalistiske optik med 'det tabte land', som er en til lejligheden og formålet skabt konstruktion.¹⁰

Den nationalistiske platform baserer sig på konstruktionen 'det tabte land', hvis generhvervelse bliver den mobiliseringsfaktor og murbrækker, hvormed nationale kræfter skaffer sig adgang til 'det udvalgte folks' historiebevidsthed, hvori der indlejres fjendebilleder ofte med virkninger, der tidsmæssigt gør sig gældende længe efter ophøret af formålstjenligheden. Måske kan det tyske sprogs vanskelige stilling i den danske skole også ses i den optik.

Denne indlejningsmekanisme gør sig gældende, hvad enten det er en Orla Lehmann eller en Slobodan Milosevics, som er på spil.

I og med, at den nationale optik mister sin forskningsmæssige styringskraft, opstår ovennævnte afstand mellem fag og 'folk', som vanskeliggør eller i hvert fald stiller nye krav til historieformidlingen forstået som broen mellem historieforskning og historiebrug. Det er her, faghistorikerne kommer ud til 'folket'. Det var en

⁵ Østergård "Kampen", s. 129.

⁶ Jensen *Historie*, s. 53ff, 124ff, 139.

⁷ Erik Lund: *Historiedidaktikk. En håndbok for studenter og lærere*, Oslo 2006, s. 18ff. Forsøg på en opdatering af skolefaget er i en dansk sammenhæng blevet rullet tilbage under mottoet "faglig styrkelse". Se nedenfor. Jf. også Bernard Eric Jensen: "En retraditionalisering af historie-faget", *Historie & Samfundsfag*, 2006, 4.

⁸ Jensen *Historie*, s. 140.

⁹ Østergård "Kampen", s. 128: "... stor enighed om at ens eget folk havde ret i næsten alt og fjenderne uret".

¹⁰ Carsten Porskrog Rasmussen: "Ejderen – Danmarks grænse i middelalderen?", i: Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (red.): *19 myter i Sønderjyllands historie*, 2002.

forholdsvis enkel sag, da faghistorikerens formidlingsopgave var at underbygge og udbrede det nationale historiesyn som led i 'det nationalstatslige projekt'.¹¹ Almindeligvis har historikere ikke set sig selv som led i et politisk projekt, men har haft en objektivistisk selvforståelse, som med udviklingen af den faglige diskurs har været under stigende pres.

En manglende erkendelse af ståstedets betydning for egen forskning har i en vis forstand gjort historiefaget til offer for sin egen succes. Den nationale historiebevidsthed er jo i høj grad et produkt af historikeres virksomhed fra 1800-tallet og frem. Det var dengang, historikere spillede en rolle i politik og i den offentlige debat. Nu har samfundskandidaterne af mange forskellige afskygninger taget over, og historie er blevet et felt for nørder.¹²

Der er dog gjort en del forsøg på at bygge bro mellem fag og 'folk'. 'Middelalderåret 1999' kan ses i det lys og var et vigtigt forsøg på at bygge en bro til den 'folkelige' historiebevidsthed.¹³ Alligevel er 'den mørke middelalder' fortsat en fast ingrediens i avisspalterne.

Det mest omfattende forsøg på at belyse dansk historieformidling er det store RUC-DPU-projekt, der resulterede i den gule serie, *Historieformidling*, med udgivelsestygdepunkt i anden halvdel af 1990'erne.¹⁴ Det er dog ikke mit indtryk, at dette pionerprojekt har haft nogen særlig indvirkning på den almene historiebrug.

Dagligt træffer man på historiebrug i medierne, som trækker på traditionelle, dansknationale myter. Mytebegrebet er her brugt i betydningen "en usand historie eller i hvert fald en historie med en tvivlsom sandhedsværdi".¹⁵ Men sjældent ser man korrektioner fra faghistorikere. Her er de mange reaktioner på Anders Fogh Rasmussens debut som besættelsestidshistoriker i 2003 en undtagelse.¹⁶

Historikernes gennemgående tilbageholdenhed kan måske bero på, at enhver passer sit. Medierne er journalisternes gebet.

En alternativ forklaring kunne være, at der eksisterer i tusindvis af indsigelser og korrektioner, som debatredaktører har nægtet at bringe. Det ville svare meget godt til min egen erfaring.

¹¹ Jensen *Historie*, s. 140. Østergård "Kampen", s.126ff.

¹² Det var ikke for ingenting, at prof. Sven Henningsen, KU, var en ihærdig modstander af samfundsfagets etablering.

¹³ Et senere værk, der repræsenterer denne bestræbelse: Steffen Heiberg: *En ny begyndelse. Europas kulturhistorie i middelalderen*, København 2008.

¹⁴ Eksempelvis: Claus Bryld & Anette Warring: *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, Roskilde 1997; Bernard Eric Jensen (red.): *Danmarkshistorier: en erindringspolitisk slagmark*, Roskilde 1998; Marianne Poulsen (red.): *Historien fortalt: historiebøger i folkeskolen og gymnasium*, Roskilde 1998.

¹⁵ Johnsen og Thomsen *19 myter*, s. 9.

¹⁶ Østergård "Kampen", s. 120.

Uffe Østergård peger på, at "historikerne formentlig (har) undervurderet hvor vigtige og overlevelseskraftige, de nationale myter er", og måske derfor tolererer det daglige medietræk på myterne.¹⁷

Det er nok også vanskeligt at forestille sig, at historikermiljøet som sådan skulle formulere en fælles politik for området. Af mindre betydning er givetvis, at der også fra universitetshistorikermiljøet udgår mytebekræftende bidrag, som kan understøtte det nationale historiesyn. Det ses i en universitetslærebog, hvor forklaringen kan være, at der bygges på ældre værker.¹⁸ Der kan også være tale om, at man har villet vise respekt for studerendes medbragte historiebevidsthed for ikke at vanskeliggøre overgangen fra skole til universitet.

Et gennemgående træk i mediernes historiebrug er, at indarbejdede historiske myter fra den nationale fortælling behandles som kendsgerninger/fakta. Denne påstand vil jeg forsøge at eksemplificere i det følgende ved at gå tilbage til slutningen af 2009, hvor der fandt en mindre verdensbegivenhed sted: Dagbladet *Politiken* gjorde sig til "organet for den højeste nationalromantik".

11. november 2009 bragte *Politiken* en stort opsat artikel om Dybbøl Mølle, et stærkt symbol for dansknationale. Her hed det om den tabte krig i 1864: "Danmark blev 'kastret' og måtte afstå hele 'underlivet' i form af Slesvig, Holsten og Lauenburg til de preussiske sejherrer sydfra. Danmark mistede to femtedele – 40 procent – af sit samlede areal. Det svarer til, at man fra det nuværende landkort fjernede Sjælland, Fyn, Lolland, Falster, Møn og alt nord for Limfjorden".

Denne "sandhed" blev så gentaget i faktaboksen, hvorfor jeg reagerede over for manden, som retter fejlene i *Politiken*, læsernes redaktør. Debatredaktionen var nemlig ikke interesseret.

Jeg påpegede over for *Politiken*, at det er en myte, at Danmark mistede to femtedele af sit areal:

Den bedrøvelige historie holder ikke vand ... Holsten og Lauenburg havde aldrig været en del af Danmark, og Slesvig blev udskilt fra det danske kongerige i 1200-tallet. Den falske historie er skabt af nationale interesser, som efter den tabte krig i 1864 ønskede at fremstille Danmark som det lille uskyldige land, der var blevet lemlæstet af det store grumme Tyskland. Denne offer-myte skulle dække over, at krigen var en følge af dansk imperialism: tvangsmæssig fordanskning af slesvigske områder.¹⁹

Og for at understrege sagens væsentlighed anførte jeg, at mediernes gentagelse af de gamle nationale myter bidrager til at fastholde en historiebevidsthed, som er en

¹⁷ Østergård "Kampen", s. 135.

¹⁸ Her tænkes på Erik Strange Petersens kapitel i Steen Busck og Henning Poulsen (red.): *Danmarks historie – i grundtræk*, Århus 2000.

¹⁹ Der citeres her og i det følgende fra eget e-mailarkiv. Til nærværende citat, jf. Michael Bregnsbo & Kurt Villads Jensen: *Det danske imperium*, København 2004, s. 193f.

af forudsætningerne for nutidens nationalistiske dagsordener. Nogle medier gør det sikkert helt bevidst. Hvad gør *Politiken*? spurgte jeg.

Denne henvendelse førte først til afvisning med henvisning til, at forestillingen om de to femtede dele kunne bekræftes i opslagsværker.

"Det er netop pointen", svarede jeg. "Går vi til andre nationalstater, vil vi også der kunne finde myter, som 'videnskaben' respekterer. Spørgsmålet er selvfølgelig: Hvad er en fejl? Selv om flertallet vedtog, at $2+2=5$, ville *Politiken* nok alligevel betragte det som en fejl. Det er straks sværere med det historiefaglige, som er så stærkt sammenvævet med det politiske; men de fleste er ikke opmærksomme på denne sammenhæng".

Herefter valgte læsernes redaktør at gøre spørgsmålet til genstand for sin ugentlige klumme 21. november: "Er *Politiken* blevet organet for den højeste nationalromantik? Det mere end antyder i hvert fald en historielærer". Denne overdrivelse fra redaktørens side skulle måske fremme forståelsen; men hermed havde han også formuleret en påstand, som det skulle være rimeligt let at gendrive: "*Politiken* ser ud til at have haft samme linje i 125 år: Det var hovedløst af Danmark at kaste sig ud i det krigseventyr", skrev redaktøren. Heri havde han sandsynligvis ret. Men det var jo ikke det, sagen drejede sig om. Den handlede om krigens udfald, som det normalt fremstilles – også i *Politiken*.

Redaktøren valgte også at forholde sig til det konkrete: Var faktaboksen fup eller fakta? Om end på en lidt pudsig måde:

Som historikeren og journalisten Tom Buk-Swienty, der selv har skrevet om krigen 1864, siger: 'I klassisk dansk historieskrivning indskydes der så mange forklaringer, at fortællingen dør. Mange historikere lægger så megen vægt på, at selv den sidste petitesse er rigtig, at teksten ender med at blive livløs.' Det går naturligvis ikke i journalistik, hvor fortælling og forståelse er to nøgleord.²⁰

Udsagnet er logisk ubestrideligt: 1. præmis: Spørgsmålet om kastrationsteoriens holdbarhed er en petitesse. 2. præmis: Petitesser er ikke for journalister. Konklusion: Kastrationspåstanden må blive stående. Ellers bliver teksten for lang! Den ville blive uforståelig.

Det var jo lidt af en udfordring. Ville teksten blive livløs og fortællingen afgå ved døden, hvis man brugte andre billeder end dansknationale? Jeg tilsendte flus læsernes redaktør en alternativ faktaboks: "I 1864 var Dybbøl Mølle krigsskueplads for et af danmarkshistoriens blodigste slag og største nederlag, da Danmark måtte opgive at indlemme Slesvig. I 1920, da en del af området blev dansk efter en folkeafstemning, forøgede Danmark sit areal med 10 %. Det blev fejret ved Dybbøl".

²⁰ *Politiken*, 21. november 2009.

Prøv at sammenligne med den oprindelige: "I 1864 var Dybbøl Mølle krigsskueplads for et af danmarkshistoriens blodigste slag og største nederlag, da Danmark mistede to femtedele af sit areal, Slesvig, Holsten og Lauenburg. I 1920, da en del af området blev dansk igen efter en folkeafstemning, blev genforeningsmødet holdt ved Dybbøl".²¹

Hvilken er længst? Er den nationalistiske forståelse uomgængelig, hvis teksten ikke skal ende med at blive livløs?

Ud over spørgsmålet om de to femtedele er der en anden væsentlig forskel mellem de to bokse: "Genforeningen" er én af de stærkest indarbejdede myter, der skal underbygge påstanden om gammelt dansk land.²² Derfor optræder den ikke i min alternative tekst.

Men her kunne der heller ikke rettes. Det var dog ikke det samme som, at der *slet* ikke kunne rettes. 17. november skrev læsernes redaktør i 'Fejl og fakta': "Vi skrev i artiklen 'Slaget ved Dybbøl – nu uden nederlag' på side 3 i 2. sektion 5. november, at 'Slesvig efter folkeafstemningen blev genforenet med Danmark' 1920. Det var nu kun Nordslesvig (Sønderjylland). Sydslesvig forblev tysk og indgår nu i delstaten Schleswig-Holstein".

Men der måtte ikke rettes i rettelsen. Følgende blev afvist: "... genforening var der ikke tale om, idet Slesvig ikke indgik i det danske kongerige før 1863". Her sluttede *Politikens* interesse for sagen. Nu havde læsernes redaktør lige overbevist sig selv om, at han ikke lå under for nationalistiske forestillinger... Og at hans avis kun trak på nationalistiske fremstillinger, fordi de forefindes i korte udgaver.

Den alternative faktaboks kunne ikke bringes. Der, hvor debatten begyndte at blive rigtig spændende, lukkede avisen af. Og det gjaldt ikke kun 'læsernes redaktør'. Det gjaldt også debatredaktionen. *Politiken* kan hermed siges at bekræfte Uffe Østergård i følgende udsagn: "Der synes trist nok at være et omvendt forhold mellem videnskabelig objektivitet og samfundsmæssig relevans".²³

Samfundsmæssig relevans som den opfattes, kunne der tilføjes. Og det er meget forståeligt. Den nationalistiske historiefortælling er så indarbejdet, at indsigelser meget let opfattes som en undsigelse af tyngdeloven.

I 2006 publiceredes den historiekanon for folkeskolen, som har været gældende siden august 2009. Udvalget af kanonpunkter er stærkt præget af den nationale historiefortælling. Det fremgik også delvist af kritikken ved kanonens offentliggørelse.²⁴ Debatten døde dog hurtigt hen – blandt andet fordi formanden for kanonudvalget, professor Knud J. V. Jespersen, havde held til at holde en meget lav profil. De nationale forenklinger lever i bedste velgående – også i *Politikens* spalter. Det kan også forklare, hvorfor min korte faktaboks om Dybbøl ikke kunne bringes.

²¹ *Politiken*, 5. november 2009.

²² Johnsen og Thomsen *19 myter*, s. 210.

²³ Østergård "Kampen", s. 129.

²⁴ Steffen Heiberg: "Særdeles traditionel danmarkshistorisk kanon", *Politiken*, 17. juli 2006.

Afvisningen ramte også i første omgang Bjørn Svensson, som polemiserede mod indholdet af min første henvendelse, gengivet af læsernes redaktør. Denne afvisning var logisk, når der var lukket for debatten. Alligevel valgte læsernes redaktør som en del af sin ugentlige klumme at bringe Svenssons replik, der var baseret på den dansknationale yndlingsforestilling om Danmarks ret til Slesvig.²⁵ Jeg indsendte en kort korrektion; men nu blev sagen lukket for anden gang.

Svensson fik hermed det sidste ord. På denne måde lykkedes det *Politiken* at demontere dementiet og gøre sig til 'organet for den højeste nationalromantik'. Men selv under pinligt forhør vil avisens ansvarlige næppe indrømme det. For her er vi givetvis i det ubevidste område. De fleste har nemlig haft historie i skolen. Her er de blevet fodret med gamle dansknationale travere. Eller også er de ikke, fordi de ikke har hørt efter og fordi de ikke gad læse den kedelige historiebog. Men da skolen – som Bernard Eric Jensen har påpeget – kun i mindre grad former historiebevidstheden, kan de samme myter meget vel være samlet op via omgangskreds, aviser og andre medier.²⁶ Den nationalistiske tone hersker i store dele af historieformidlingen. Herved får den karakter af fakta, som ikke kan anfægtes.

Når der her er fokuseret på *Politikens* historiebrug, skal det ses i lyset af avisens selvforståelse. *Politiken* markerer sig jævnligt med en anden dagsorden end den nationalistiske og ser det som sin opgave at leve "op til sin nu mere end 125-årige tradition for på én gang på at drive nyhedsjournalistik og samtidig om nødvendigt udfordre magthavere og dominerende meninger i det danske samfund".²⁷

Det er en anden tradition, *Politiken* jævnligt dyrker i sin omgang med det historiske. Et frisk eksempel er avisens omfattende dækning af Tom Buk-Swientys 'mageløse opdagelse': Christian 9. forsøgte tre gange at forære Danmark til Tyskland. Til dette – efter medie billedet at dømme – vellykkede forsøg på at tilføre Danmarkshistorien endnu en myte bragte *Politiken* ét korrektiv²⁸ og fortsatte så i det lagte spor. 'Læsernes redaktør' indtog sin vante, legitimerende rolle. Debatten blev lukket.²⁹

Politiken har ikke blik for, at dens omgang med det historiske er kontraproduktiv i forhold til avisens grundlag. Eller også er det et bevidst valg inden for det koncept, som Leif Panduro kaldte 'Holdningsløse Tidende'.

SØREN RØNHEDE ER LEKTOR
I HISTORIE OG SAMFUNDSFAG VED UC SJÆLLAND,
LÆRER- OG PÆDAGOGUDDANNELSEN

²⁵ *Politiken*, 5. december 2009.

²⁶ Jensen *Historie*, s. 88.

²⁷ Tøger Seidenfaden: "Politiken lever op til traditionen", *Politiken*, 6. marts 2010.

²⁸ Søren Rønhe: "Nej, hvor uhyggeligt!", *Politiken*, Bogdebat 28. august 2010.

²⁹ Redegørelse for forløbet søger i skrivende stund spaltepads.

ANMELDELSER

DOMMEDAG ALS

Tom Buk-Swienty: *Dommedag Als 29. juni 1864*. Gyldendal 2010. 496 s.

Det kan næppe have undgået nogens opmærksomhed, at Tom Buk-Swienty har skrevet en bog med titlen *Dommedag Als* om den sidste fase af krigen i 1864, om krigshandlingerne og om fredsslutningen. Den har fået en ekstraordinær medieomtale, som normalt ikke vil være en historisk bog forundt. Mediedækningen skyldes de sensationelle opdagelser, Buk-Swienty har gjort. Eller siger, han har gjort. For man kan ikke just sige, at han har været udsat for kritisk journalistik, der har forsøgt at forholde sig til hans egen fremstilling af, hvad han har fundet ud af, eller hvorledes det forholder sig til den historieforskning, der er på området. "Masser af historikere har forsket i 1864-krigen, Danmarks besættelse og den kolde krig. Alligevel er det påfaldende, at det er journalister og forfattere, som finder det spændende ny. Forklaringen er en forsigtig dansk forskertradition".³⁰ Dette hævdes uimodsagt som et faktum. Et andet 'faktum' er det ifølge Buk-Swienty, at "tidligere generationer har undertrykt dette særlige kapitel, fordi kongens handlinger ikke passede ind i det danmarksbillede, datidens historikere var med til at bygge op".³¹ Det er lykkedes Buk-Swienty at fremstille det således, så selv videnskabsportalen *Videnskab.dk* ender med følgende konklusion: "Man kan undre sig over, hvordan en sådan oplysning kan gå glemmebogen i mere end et århundrede – uden at blive undersøgt til bunds af historikerne og uden at nå ud til danskerne".³² Tom Buk-Swienty har nemlig gjort den sensationelle opdagelse, at Christian 9. ville sælge Danmark til Tyskland – en opdagelse, som danske historikere hidtil har undertrykt, og at det er nødvendigt for danskerne at se dette skræmmende kapitel af landets historie i øjnene. Siger forfatteren altså om sin egen bog. Og journalister har stået på rad og række for at klappe i egne hænder og bogens forfatter på skuldrene.

Både forfatterens 'opdagelse' af Christian 9.s såkaldte 'landsforræderi' og hans udpegning af 1864 som erindringspolitisk slagmark er imidlertid problematiske. Hans væsentligste faktuelle oplysninger bygger på allerede kendt stof, tilsat insinuationer, spekulationer, ahistoriske vurderinger i sensationens navn og en lejlig-

³⁰ Tom Buk-Swienty: "Fortiden er fyldt med slagkraftige nyheder", *Kristeligt Dagblad*, 19. august 2010.

³¹ "Afsløring: Danmark var i 1864 tæt på at blive tysk delstat", *BT*, 19. august 2010. Også "Den store danske fortrængning", *Politiken*, 18. august 2010; "»Danmark stod foran undergang«, *Berlingske Tidende*, 22. august 2010; "Det største nederlag", *Politiken*, 25. august 2010.

³² "Christian IX's hemmelighed gør os nysgerrige", *Videnskab.dk*, 18. august 2010.

hedsbestemt oppustning af betydningen af året 1864 for os i dag. Den jublende og ukritiske modtagelse af bogen i store dele af pressen rejser imidlertid spørgsmål om rimeligheden i Tom Buk-Swientys påstande, fordi de kun i begrænset omfang står for en nærmere kritisk efterprøvelse.

FREMSTILLINGEN

Dommedag Als handler om det afgørende sidste slag i den Anden Slesvigske Krig i 1864 og fredsforhandlingerne under og efter det danske nederlag. Bogen falder i fem dele. Første del er bygget op som en dag-for-dag nedtælling til dommedagsslaget på Als, hele tiden med forskellige personers oplevelser i centrum. Vi har med mennesker at gøre, prørsere som danske, deres overvejelser, bekymringer og usikkerheder. De personlige beretninger rammes ind af oplysninger om det sønder-skudte Sønderborg, troppernes placering og bevægelser, den tyske hærledelses planer. Del 2 giver et tilbageblik til tiden efter slaget ved Dybbøl. Fremstillingen er anderledes end del 1. Der er kun enkelte krigsoplevelser og mere redegørelse for krigsplaner og militære omrokeringer og for meninger og holdninger i hovedstaden. I del 3 redegøres der for den skrøbelige storpolitiske magtbalance og de første frugtesløse fredsforhandlinger i London, hvor de nationalliberale med D.G. Monrad i spidsen forspilder enhver chance for en tålelig fred.

Forhandlingssammenbruddet fører til krigens genoptagelse, som er genstand for del 4: "Slaget". Vi følger med helt tæt på kamphandlingerne, som de blev oplevet af deltagerne, med vidneberetninger fra begge sider. Vi møder flere personer fra del 1 på slagmarken. Del 5 bærer titlen "Undergang" og beskriver panikken i folket og i København efter nederlaget. Dertil kommer en fremstilling af fredsforhandlingernes sidste runde i Wien og af de politiske begivenheder, holdninger og handlinger i den forbindelse. Dele af de sidste vil spille en hovedrolle i det kommende. Men først om fortællingen.

FORTÆLLETEKNIKKERNE

Bogen er med rette blevet rost for sin formidling. Dens opbygning er vellykket. Den starter med noget dramatisk, går tilbage i tid og giver baggrund, vender sig til det politiske spil om freden, derfra tilbage til krigshandlingernes dramatik, og afslutningsvis til den endelige fredsforhandling, der også er nok så dramatisk, om end på en anden måde.

Fortælleteknisk er der to lag i bogen. Del 3 og 5 er almindelig, men absolut vel-skrevet, historisk redegørelse for politiske begivenhedsforløb. Denne fremstillingsform adskiller sig ikke markant fra det, enhver historiker ville gøre. Med held benytter Buk-Swienty dog det kneb at meddele hvert sceneskift, hvor samtaler eller tildragelser fysisk foregår. Det giver en mosaik-effekt, der understreger kompleksiteten i det hele. Del 1 og del 4 er anderledes.

I del 1 er der anvendt, hvad man kunne kalde en montageform. Vi ser begivenhederne fra forskellige personer og perspektiver, hvilket illustrerer, hvorledes krigen

tog sig ud fra forskellige udsigtpunkter i samfundet. Den sammenstillende mosaik, hvor vidneudsagnene kun kommenteres i begrænset omfang, giver fremstillingen et 'håndholdt' dogmefilms-præg, der betyder, at læseren kommer i øjenhøjde med samtidige personer. Der er ingen samlende analyse, der skal knytte de forskellige udsagn sammen – kilderne taler i vidt omfang for sig selv både ved hjælp af citater og kildegengivende sammenskrivninger. Del 4 adskiller sig fra del 1 derved, at den er en mere sammenhængende kildegengivende beretning, dog stadig med fortløbende øjenvidneberetninger i citat, der giver nærvær og liv til fremstillingen. "Vor kæde viger. Jeg løber med geværet i den ene hånd og ladestokken i den anden..." (s. 277).

Fortællestilen kunne kaldes absolut eller final. Sjældent diskuteres forskellige tolkningsmuligheder, der argumenteres ikke eller tages forbehold for de givne tolkninger, men slås fast og beskrives konkret. Fremstillingen er heller ikke refleksiv, idet forfatteren aldrig henviser til sig selv som fortolker. Fortælleren er til stede som alvidende iagttager, også af personernes karaktertræk og tanker. Fortælleren er også enkelte steder til stede som oversætter og den, der forklarer. Men uanset om fortælleren er iagttager eller oversætter, optræder han ikke som henvisningsinstans for beretningens perspektivisme, at fremstillingen er en fortolkning. Der er også kun få overvejelser over sandhedsværdien af vidnernes udsagn, ligesom der heller ikke er fodnoter eller løbende diskussion af forskningens forskellige tolkninger. Dette adskiller til en vis grad fremstillingen fra historievidenskabelige fremstillinger. Gevinsten er, at fremstillingen bliver betydeligt lettere, end en faghistorisk fremstilling oftest ville være. Den gevinst er, set i et formidlingssammenhæng, større end det, der går tabt.

ERINDRINGSPOLITIKKEN

I bogens indledning giver Buk-Swienty sin begrundelse for, hvorfor endnu en bog om 1864 er relevant for os i dag. De sensationelle oplysninger, som jeg vender tilbage til nedenfor, om Christian 9.s afsøgning af mulighederne for at bevare sin helstat ved at få alle rigsdele optaget i Det Tyske Forbund, kædes samme med de konsekvenser, det ville have fået for vort land, hvis forehavendet var lykkedes. "For Danmark – for alle danske også i dag – ville alt have set radikalt anderledes ud, hvis Bismarck havde sagt ja til den danske forespørgsel. Så kunne Danmark være blevet – tysk" (s. 6). Længe var den danske folkesjæl martret af det åbne sår fra 1864, og den selvretfærdige udlægning af krigen som et preussisk overgreb er måske stadig hos os, selvom krigen som sådan for længst er glemt. "Spørgsmålet er da også, om denne fjerne krig til trods for, at den af nutidens danskere er delvist glemt, og af tidligere generationer blev set i et selvretfærdigt lys, ikke stadig former vores fælles kulturelle identitet mere, end vi er klar over, og måske endda mere, end vi fortsat vil stå ved" (s. 9).

Men hvordan skal man så tolke det? På hvilken måde former 1864 til stadighed vores fælles kulturelle identitet, vores 'folkesjæl', som den også kaldes i indlednin-

gen? Bogen giver ingen yderligere vejledning end ovenstående. Der er ingen analyse af nederlagets virkningshistorie eller af de spor af den, som ifølge Buk-Swienty stadig er hos os i dag. Bogen holder sig strikt til perioden fra slaget ved Dybbøl til fredsslutningen i Wien og de videre levnedsløb for nogle af de mennesker, der er inddraget i fortællingen. Spørgsmålet bliver stillet, men ikke besvaret.

Læser man indledningen i lyset af den efterfølgende fremstilling, tegner der sig for mig at se én tolkning. Ved at vise de politiske ledere som kolde magthjerner – eller for de danskes vedkommende måske snarere følelsesmæssige hotheads – der ud fra idealer eller magtstræberiske statshensyn sendte unge mænd i død og lem-læstelse, uanset om de var preussere eller danskere, kan det erindringspolitiske formål med bogen vel siges at være mellemfolkelig forståelse mellem danske og tyske. Som jeg læser fremstillingen, bliver det erindringspolitiske sigte, at vi, trods afstanden i tid, stadig lider af en antityskhed, som stammer fra 1864. Men denne antityskhed bygger på en fejlagtig fremstilling af krigen og ikke mindst de danske politikeres uvilje til at få den fred, som var mulig, og som ville have sikret det Danmark, der først blev en realitet i 1920. Den er, som det fremgår af bogens afsluttende gennemgang af kildematerialet, et opgør med en af nationalistisk præget os-mod-dem-tankegang (s. 430). Bogens terapeutiske sigte er at mane til forståelse.

I et interview i *Politiken* udvikler Tom Buk-Swienty bogens erindringspolitiske sigte en del mere, hvilket underbygger denne læsning:

»Jeg har kaldt nederlaget i 1864 for Danmarks *Stunde Null*. Der er et Danmark før 1864 og et andet efter. Det Danmark, vi har i dag, er selvfølgelig også påvirket af så meget andet, men det er der, det moderne Danmark fødes, og megen af vores selvforståelse kommer derfra. Blandt andet vores opfattelse af tyskerne. Før så vi os som en integreret del af Europa med tysk kultur som meget dominerende i Danmark. Men på grund af denne undergangsangst får vi en skepsis over for udlandet, som jeg mener er blevet et meget distinkt dansk karaktertræk«. *Så uden at tage munden for fuld kan man godt, efter din mening, sige, at modstanden mod EU og den fælles valuta osv. har sine rødder i disse begivenheder?* »Ja, de har rod i det. Det er klart, at der er en masse andre ting, der spiller ind. Men ligesom du i dag ikke kan forstå sydstatene uden at vide, hvad der skete i borgerkrigen, kan du heller ikke forstå Danmark uden at forstå krigen i 1864. Vi har bare lukket ned for den kendsgerning, at institutioner og kulturelle tankegange er blevet præget af det, der skete dengang. På godt og ondt. For der er jo også kommet positive ting ud af 1864. For eksempel bliver Danmark jo et ufatteligt fredeligt land efter 1864, og demokratiet begynder at blomstre på sin egen danske måde«, siger Tom Buk-Swienty.³³

Set i lyset af *Dommedag Als'* erindringspolitiske sigte, synes jeg langt hen ad vejen det lykkes Tom Buk-Swienty i bogen at styre fri af en nutidig og national tolkningsramme og det gamle tyske fjendebillede. Der findes absolut tvetydigheder,

³³ "Den store danske fortrængning", *Politiken*, 18. august 2010. Intervieweren er journalist Kim Faber.

som bevidst eller ubevidst spiller på det gamle tyske fjendebillede. Det gælder problematikken omkring afsøgningen af Danmarks indtræden i Det Tyske Forbund. I hovedsagen beskrives Det Tyske Forbund som et løst forbund af nogenlunde autonome stater. Men i del 5 bliver det til en problemstilling om indlemmelse i Tyskland (som jo ikke eksisterede i statsform i 1864, og som ingen havde nogen anelse om, ville eksistere i 1871). At denne indlemmelse i Tyskland overhovedet kommer på tale, skyldes, at den nye konge Christian 9. er mere tysk end dansk. Og indlemmelsens konsekvens ville have været, at Danmark var blevet tysk. Men Buk-Swienty tager i hovedsagen de nødvendige forbehold i bogen, der peger bort fra en nutidig og national tolkning. I pressedækningen forholder det sig anderledes, hvilket jeg vender tilbage til afslutningsvis.

NYHEDER

Det kan måske synes malplaceret at spørge til, hvilken ny viden bogen bidrager med. Ny viden er et videnskabeligt krav, som ikke omfatter en bog skrevet for publikum på det fri bogmarked. Når det alligevel er rimeligt at forholde sig til spørgsmålet, er det fordi Buk-Swienty selv lægger vægt på, at store dele af det kildemateriale, bogen bygger på, ikke har været anvendt før.³⁴ Det er kilderne, der giver bogen legitimitet, så at sige. Hvor meget bogen føjer til krigshistorien har jeg ingen forudsætninger for at bedømme, men der er sikkert en del hentet fra breve, dagbøger, erindringer, avisreportager, Forsvarets arkiv mm. Den selvforskyldte krig og billedet af de inkompetente nationalliberale politikere både i krigen og fredsforhandlingerne er til gengæld standard i ethvert nyere oversigtsværk. Det samme gælder fremstillingen af det kalkulerende magtgeni Bismarck. Fremhævelsen af bogens nye kildebaserede oplysninger knytter sig da også især – ja nærmest udelukkende – til de kilder, som Hendes Majestæt Dronning Margrethe har givet forfatteren lov til at se i kongehusets arkiv. Mere præcist vil det sige Tom Buk-Swientys sensationelle opdagelse af nye oplysninger om den sidste fase op til og under fredsforhandlingerne i Wien og Kong Christian 9.s afsøgning af mulighederne for, at Danmark kunne indtræde i Det Tyske Forbund sammen med Slesvig og Holsten med den danske konge som overhoved.

Dette er ikke som sådan en nyhed. Historikere har bestemt beskrevet det tidligere. Som det fremgår af bogens litteraturgennemgang, har både Niels Neergaard og Erik Møller skrevet om det, i henholdsvis 1916 og 1958. For dem var det bare ikke en sensation, og Buk-Swienty prøver ihærdigt at skrive sig uden om deres værdi.

Sammenligner man Buk-Swientys fremstilling med Neergaards og især Møllers, er der nemlig ikke noget nyt. I første omgang handler det om, at den danske konge med den belgiske kong Leopold 1. som mellemmand tog kontakt til den preussiske konge, for at høre om muligheden af, at hele monarkiet inklusive Danmark indtråd-

³⁴ *Dommedag Als*, s. 6f. Også pressemeddelelsen og avisomtalerne har fokuseret på nyhedsaspektet som det væsentligste ved bogen.

te i Det Tyske Forbund. Kontakten såvel som dens indhold fremgår både af Møller og Neergaard.³⁵

Buk-Swienty citerer et længere uddrag af det brev, som Leopold 1. sendte med den danske konges forespørgsel til den preussiske kong Wilhelm 1. Brevet er den store holy shit-opdagelse, han har gjort i kongehusets arkiv. Han kunne imidlertid lige så vel have løftet det fra to ældre samlinger af publicerede kilder, en tysk fra 1929, som Buk-Swienty godt kender, og en dansk fra 1936.³⁶ At de danske delegerede ved fredsforhandlingerne i Wien af den danske regering fik i opdrag "aldeles confidentielt og uden paa nogen Maade at engagere den Kgl. Regering at sondere, hvorvidt og under hvilke Betingelser og Fordel den Danske Stat kunde optages i det Tydske Forbund". Det har Buk-Swienty fundet i Rigsarkivet. Han kunne dog have plukket citatet hos Møller.³⁷ Buk-Swienty bygger sin opdagelse af, at man fortsatte afsøgningerne selv under forhandlingerne i Wien, på netop dette. Det er derfor en sandhed med modifikationer, når han skriver om Møllers fremstilling: "Han nævner således ikke på noget tidspunkt de senere faktiske forsøg under selve forhandlingerne i Wien på at afsøge mulighederne for, at Danmark kunne blive indlemmet i det tyske rige" (s. 397, citat s. 436). Møller skriver faktisk, at tanken bliver ved med at rumstere i regeringen i samme omfang som Buk-Swienty udlægger det. Møller oplyser os om, at afsøgningen fortsatte, også efter kongen og regeringen uden for Rigsrådet var holdt op med at tale om helstatsbevarelse som en farbar vej ud af moradset.³⁸

Det, der gør de nye oplysninger sensationelle, er således ikke, at de er nye, men at Buk-Swienty gør dem til genstand for nogle mere spekulative og insinuerende end afklarede overvejelser: Betyder det faktum, at kongen tog sin første afsøgende kontakt til den tyske konge uden om regeringen og dens leder Monrad, at kongen var højforræder? Kongen var med "denne fantastiske forespørgsel i færd med at begå noget, der kunne minde om højforræderi og potentielt set kunne være blevet en slags statskup. Han tog initiativet uden om sine ministre og dermed grundloven". Senere skriver Buk-Swienty: "Han [Christian 9.] tog altså initiativer, der efter i hvert fald en senere tids målestok (...) havde en snert af landsforræderi, endskønt det dog ingenlunde kan stilles så simpelt op, da kongen først og fremmest forsøgte at bevare et intakt dansk monarki" (s. 352f, s. 413). Anderledes ser det ud i de ældre fremstillinger, hvor denne hypotetiske forræderianklage ikke rejses, og hvor oplysningerne ikke tillægges sensationens høje stemmeføring.

³⁵ Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*, bd. 2, København: Gyldendalske Boghandel, 1916, s. 1411. Erik Møller: *Helstatens Fald*, bd. 2, København: G. E. C. Gads Forlag, 1958, s. 167.

³⁶ *Dommedag Als*, s. 352. Fritz Hähnlen: *Ursprung und Geschichte Des Artikels V Des Prager Friedens. Die Deutschen Akten Zur Frage Der Teilung Schlesiens (1863-1879)*, bd. 1, Breslau: Ferdinand Hirt, 1929, s. 281. Aage Friis (udg.), *Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863-1879*, København: Munksgaard, 1936, 434f.

³⁷ Erik Møller: *Helstatens Fald*, bd. 2, s. 174. *Dommedag Als*, s. 436.

³⁸ Møller *Helstatens Fald*, s. 169.

Når hverken Neergaard eller Møller tillægger det sensationel betydning, synes det at hænge sammen med, at de ser det som blot et blandt flere, i deres optik, mere eller mindre desperate løsningsforslag i nederlagets time. Sigtet var at bevare helstaten hel, eller i det mindste bevare så meget som muligt, på den danske konges hænder. De fremkom alle efter, at Hertugdømmerne i realiteten var tabt, og som for forbundstilslutningens vedkommende blev det lige præcis ved afsøgningen. Møller fremhæver direkte i kursiv ordet "*kunde*" for at understrege, at det i hans tolkning er en afsøgning. Af Møller fremgår det også tydeligt, at han ser den danske regering og konges overvejelser som urealistiske og desperate, og at både idéen om en personalunion mellem Kongeriget og Hertugdømmerne i forening og idéen om forbundsindtrædelsen spøjte længe efter, man var holdt op med at tale om dem uden for regeringen. Enhver sten måtte vendes, således også denne. Men, som man også kan se af regeringens reaktion, f.eks. da Bluhme selv bragte det i forslag i Rigsrådet, troede ingen på, at det lod sig realisere.³⁹ Derfor, tror jeg, gøres der ikke noget særligt ud af det. Det fik ingen reel betydning i virkelighedens verden. Claus Bjørn har taget konsekvensen af dette i sin korte gennemgang i *Dansk Udenrigspolitik Historie* og undlader at nævne forespørgslen overhovedet.⁴⁰

Spekulationen om højforræderi er irrelevant, og skulle den føres igennem, ville den kræve en egentlig analyse af kongens formelle og reelle rolle i forhold til regeringen i udenrigspolitikken. Det er jo klart, at kongen var tiltænkt en anden rolle i det politiske system i denne periode end senere. Der er mig bekendt intet i grundloven fra 1849, der forhindrer kongen i at tage udenrigspolitiske initiativer på egen hånd. Ministrene var kongens ministre, ikke folkets eller folketingets. Christian 9. afskedigede Monrad i foråret 1864 uden at blinke, og uden at hans ret til at gøre det blev anfægtet. Kongens aktive deltagelse i statsstyrelsen var uomtvistelig og retten dertil uomtvistet. Buk-Swienty nøjes med at rejse mistanken ud fra en senere tids synspunkt.

Fra mit synspunkt kunne der også være andre grunde til ikke at tillægge det sensationel betydning. For det første lå Christian 9.s forpligtelse som konge på at bevare den stat, han var konge for. I den forbindelse er det ligegyldigt, om Christian 9. var mere tysk end dansk, som Buk-Swienty inddrager i sin tolkning af kongens handlinger. Christian 9. var helstatsmand, og derfor var han valgt som konge. Konger var traditionelt helstatsmænd, med mindre de ikke var rigtige konger, som Frederik 7., der bare var levemand. Hans far, Christian 8. var helstatsmand, Frederik 6. var helstatsmand (og Christian 7. var sindssyg, men sikkert alligevel helstatsmand). Kongers opgave var at udvide eller i det mindste bevare deres kongerige.

³⁹ Møller *Helstatens Fald*, s. 169. Forhandlingerne i statsrådet, som inkluderede overvejelserne om at afsøge mulighederne for Danmarks indtrædelse i Det Tyske Forbund, fandt sted 11., 19. og 25. juli 1864 og kan følges i Harald Jørgensen (udg.): *Statsraadets Forhandlinger 1864-1866*, bd. 10, København: Munksgaard, 1972, s. 12ff.

⁴⁰ Claus Bjørn: *Dansk Udenrigspolitisk Historie*, bd. 3, København: Gyldendal, 2006, s. 241ff.

Kongen var konge af Helstaten, ikke af kongeriget Danmark alene. Christian 9. var allerede repræsenteret i Det Tyske Forbund som hertug af Holsten, som var en tysk forbundsstat, hvilket ikke anfægtede hans rolle som suveræn der. Det har således næppe været nogen revolutionerende, endsige forræderisk tanke for ham, at hele hans stat skulle træde ind i det tyske forbund. For en ahistorisk betragtning kan Christian 9.s handling synes forræderisk, mens den tager sig noget mindre kontroversiel ud for en historisk betragtning. Han gjorde sådan set bare, hvad han skulle som regent i et Europa af dynastiske territorialstater, ganske som sin Habsburgske kollega Franz Joseph 1. gjorde i 1871, da han afviste Østrigs indtrædelse i et samlet Tyskland. Også Franz Joseph satte sin helstats bevarelse over nationale hensyn.

For det andet, hvis man skal gå ind på det spekulative spor, karakteren af Det Tyske Forbund. Det præsenteres af Buk-Swienty ganske rigtigt som en løs stats-sammenslutning. Flere steder bliver der skrevet Tyskland, men Det Tyske Forbund var en ganske anden sag. Den danske konges suverænitet i Holsten var ikke sat ud af kraft, fordi Holsten var en forbundsstat. For ikke alene var Det Tyske Forbund en løs sammenslutning, det var en sammenslutning af suveræne stater, der var forpligtet på at yde hinanden militærhjælp ved angreb udefra. Enkeltstaternes suverænitet var helt central for Det Tyske Forbund. Det fremgår måske mest illustrativt af Forbundets definition af national enhed i den revolutionære situation i 1848. I 1848 så man national enhed inden for føderative rammer, som netop ikke måtte pille ved det bestående forhold mellem konger og folk, dvs. de bestående suverænitetsforhold. Alle små 40 tyske stater skulle forblive, som de var, og national enhed skabes som en overbygning på deres grundlag. Pointen er i denne sammenhæng: Var kongeriget Danmark blevet en del af forbundet, havde det ikke forandret den danske konges stilling som suveræn over kongeriget Danmark. Man kan selvfølgelig spørge, om kongen ikke ville have ofret det danske demokrati ved en indtræden i forbundet. Men det er karakteristisk, at der ikke var enighed om at bekæmpe nationale eller liberale bevægelser efter 1848, hvorfor man ikke gjorde noget i fællesskab, selvom både Preussen og Østrig pressede på. Inddæmningen af liberalismen og de nationale bevægelser faldt ind under den enkelte stats område, med enorme forskelle i bekæmpelsen af dem til følge. Under krigen med Danmark var Forbundet på det nærmeste handlingslammet og mistede de sidste rester af legitimitet, for så at gå i opløsning i 1866.⁴¹

Buk-Swienty er også inde på det samme, idet han advarer mod at måle datiden med nutidens målestok: "At hele det danske rige blev indlemmet i Tyskland, var derfor ikke en helt fremmed tanke for kongen (...) For en mand, der som kongen var vokset op i et tysktalende miljø i det sydlige Slesvig, og som ikke brød sig om det nymodens fænomen nationalisme, var det, når det nu skulle være, en ganske logisk plan (...) Kongen mente desuden givetvis, at han handlede i det danske folks

⁴¹ Jürgen Müller: *Deutscher Bund und deutsche Nation 1848-1866*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.

interesse. Herre gud, hvis man som kongen ikke gik op i, om man talte dansk eller tysk, men tværtimod foragtede nationalisme og anså den for en moderne destruktiv kraft, kunne det så ikke komme ud på ét, om man var en selvstændig helstat i nord eller en nogenlunde autonom helstat i et tysk forbund på linje med forbundets andre medlemsstater? Set med eftertidens briller er det dog en yderst bemærkelsesværdig tanke, at Danmark som konsekvens af den tabte krig kunne være blevet tysk". (s. 353) For mig at se er denne udlægning helt korrekt, hvis der med tysk menes tysk forbundsstat, med "nogenlunde autonom" menes suveræn, med "det danske folks interesse" menes det danske monarkis interesser, og hvis der ses bort fra bemærkningerne om sproget. Det Tyske Forbund beskæftigede sig ikke med lovgivning og da slet ikke enkeltstatslig lovgivning eller sprogpolitik. Desuden er det tvivlsomt, om kongen og hans regering af helstatsmænd ikke ville tage nationale hensyn til f.eks. sproget. De bad faktisk i den nævnte instruks, hvor de delegerede underhånden skulle undersøge mulighederne for indtræden i Det Tyske Forbund, om, at en fred skulle tage hensyn til de nationale forhold i Slesvig.

DOMMEDAG I PRESSEN

Dommedag Als har fået en pressedækning, som jeg ikke erindrer nogen anden historisk bog har fået herhjemme. Det begyndte den 18. august med en forsideartikel på *Politiken*, skrevet af Kim Faber, der, som Buk-Swienty, underviser på journalistuddannelsen på Syddansk Universitet. Faber har været den mest aktive journalist i dækningen af *Dommedag Als* op til dens publicering den 25. august, og har blandt andet givet et smukt portræt af Buk-Swienty under overskriften "Den ideelle fortæller".⁴² Det, der startede det hele, var imidlertid forsideartiklen i *Politiken*, som Kim Faber skrev fire dage tidligere med titlen: "Hemmeligt arkiv: Kongen tilbød Danmark til tyskerne efter 1864". Den kom til at sætte dagsordenen for de fleste andre avisers dækning, så den bliver også ryggraden her.⁴³

⁴² *Politiken*, 22. august 2010.

⁴³ Et par titler viser tyngden i Politikens framing af historien: "Danmark skulle være Dänemark", *Metroexpress*, 18. august 2010; "Et tysk Danmark?", *Urban*, 19. august 2010; "Forfatter omskriver historien", *Fyns Amts Avis*, 19. august 2010; "Her begynder dommedag", *Jyllands-Posten*, 21. august 2010: "Ifølge Tom Buk-Swientys bog 'Dommedag Als', der udkommer på onsdag, var Danmark en hårsbredde fra at forsvinde efter nederlaget i 1864. Kong Christian IX tilbød nemlig Prøjsen, at hele riget blev indlemmet i Det Tyske Forbund"; "Afsiøring: Danmark var i 1864 tæt på at blive tysk delstat", *BT*, 19. august 2010; "Kongen ville forære Danmark væk", dr.dk. Hele provinspressen og TV2s regionalstationer overtog i det store hele Politikens titel og fokuserede på nyheden, på det mulige landsforræderi og konsekvenserne i form af, at Danmark var blevet tysk. Hos *Information* har man i artiklen "Solgt til tyskerne", 20. august 2010, glemt forbeholdene i forbindelse med forræderiet og kan slå fast, at "Forræderiet ligger i det faktum, at han gik bag om ryggen på regeringen og uden om demokratisk hjemmel indgik alliancer med fremmede magter. Den slags betragtedes dengang som forræderi". Infomediasøgning på "Kongen tilbød Danmark til tyskerne efter 1864" giver 69 artikler.

Pressedækningen fokuserer i første række på de nye afsløringer. Det er ikke så underligt, for det er også omdrejningspunktet i Gyldendals pressemeddelelse: "Det er en helt utrolig historie, som takket være mine nye arkivfund for første gang kan fortælles i sin helhed, og som dokumenterer, hvor tæt Danmark var på at gå under i 1864. Den danske kong Christian 9. og hans ministre var så desperate ved udsigten til at miste Slesvig og Holsten, at de fik den idé, at det måske var bedst, hvis hele riget blev tysk i stedet for, at Danmark blev reduceret til en småstat', fortæller Buk-Swienty". Dette går igen i alle aviserne. Det er Buk-Swientys adgang til dele af kongehusets arkiv, som han som den første har fået adgang til af Dronning Margrethe, der har ført til "fundet af yderst opsigtsvækkende dokumenter, der fortæller historien om, hvordan kongen og nogle af hans ministre i al hemmelighed arbejdede på at gøre Danmark til en del af Tyskland".⁴⁴ I *Politiken* får den et ekstra pift med Tom Buk-Swientys "Jeg har flere gange tænkt: Holy shit, står der virkelig, at man forsøgte at få Danmark til at blive en del af Tyskland", som også kommer til at gå igen i andre aviser de følgende dage.⁴⁵

Politikens framing tog således afsæt i pointen om den sensationelle nyhed, og deraf følger, at vægten lægges på tesen om, at kongens afsøgning af mulighederne i forhold til det tyske forbund balancerede på kanten af højforræderi. Det sidste fremgår af forsideartiklen, men kvalificeres ikke yderligere. Det fremhæves således ikke som i bogen, at det er for Buk-Swientys nutidige øje, at sagen tager sig sådan ud. Inde i avisen forklarer Buk-Swienty videre: »Demokratiet er ungt, og der er en stor gråzone, hvor det ikke er helt klart, hvor kongens magtbeføjelser ender. Men man kan roligt kalde kongens forespørgsel til den prøjsiske konge for et kup mod demokratiet.« Når kongen i det hele taget kunne komme på den tanke at afsøge mulighederne for at Danmark blev optaget i Det Tyske Forbund, skyldes det ifølge Buk-Swienty, at "Christian IX var selv vokset op i det sydlige Slesvig, han var på mange måder meget mere tysk end dansk, og han fostrede nu den tanke at Danmark kunne indtræde i Det Tyske Forbund for at redde stumperne. Og han spurgte – gennem den belgiske kong Leopold I – sin prøjsiske kollega, kong Wilhelm I, om det var en mulighed".⁴⁶

I *Politiken* bemærker man sig uklarheden i brugen af Det Tyske Forbund og Tyskland. Gennemgående er det dog, at der bliver slået på det tyske, på Tyskland, at Danmark var tæt på at blive tysk, en tysk delstat eller solgt til tyskerne. I *Jyllands-Posten* bliver det under overskriften "Her begynder dommedag" til Danmarks udslættelse: "Ifølge Tom Buk-Swientys bog "Dommedag Als" (...) var Danmark en hårsbredde fra at forsvinde efter nederlaget i 1864. Kong Christian IX tilbød nemlig

⁴⁴ Pressemeddelelse fra Gyldendal Presse.

⁴⁵ "Hemmeligt arkiv: Kongen tilbød Danmark til tyskerne efter 1864", *Politiken*, 18. august 2010. Det gentages ordret i en stor halvandensides artikel inde i avisen, ligeledes af Kim Faber: "Den store danske fortrængning", *Politiken*, 18. august 2010.

⁴⁶ "Den store danske fortrængning", *Politiken*, 18. august 2010.

Prøjsen, at hele riget blev indlemmet i Det Tyske Forbund". Det eneste, der forhindrede det, var Bismarck afvisning af at optage Danmark i Forbundet.⁴⁷ Ind imellem kommer der præciseringer af Det Tyske Forbunds karakter, men *Jyllands-Posten* får som den eneste avis kompetent assistance til at afklare, hvad Det Tyske Forbund egentlig var.⁴⁸ Det, der skaber så meget opmærksomhed, er imidlertid netop det tyske spørgsmål.

Som nævnt i forbindelse med bogens erindringspolitiske sigte findes der tvetydigheder i bogen. De omhandler problematikken om afsøgningen af Danmarks indtræden i Det Tyske Forbund, som i visse passager kommer til at fremstå som en indtrædelse i Tyskland og en derpå følgende mulig fortyskning af den danske nation. De handler også om, hvordan Christian 9. næsten begik forræderi. Som også nævnt søger Buk-Swienty, i hovedsagen med held, at holde tvetydighederne i ave med de nødvendige forbehold for at dømme samtiden på ahistoriske præmisser. Det gælder bogen. I aviserne har tvetydighederne til gengæld fået frit løb. Læser man indledningen til bogen i lyset af den efterfølgende avisomtale, tegner der sig en anden tolkning, der knytter sig til det allerede citerede: "For Danmark – for alle danske også i dag – ville alt have set radikalt anderledes ud, hvis Bismarck havde sagt ja til den danske forespørgsel. Så kunne Danmark være blevet – tysk". Læst i lyset af avisomtalen spilles der her på tyskerne som fjendebillede. Henvisningen til Tyskland og at Danmark kunne være blevet tysk, spiller på den mere tyske end danske konges vilje til forræderi mod det danske folk, den spiller på nationale forestillinger og gamle nationale modsætninger. Det gamle fjendebillede og insinuationerne dramatiserer og markedsfører bogens såkaldte sensationer, men hører ikke hjemme i den historiske sammenhæng. På den anden side forholder det sig sådan, at den eneste grund til, at Christian 9.s handlinger og affæren om Det Tyske Forbund overhovedet kan blive til en sensation, er, at de med hjælp fra Buk-Swienty kommer til at spille på det gamle fjendebillede. Uden at sige det direkte eller direkte tage afstand fra det, lader Buk-Swienty det gamle tyske fjendebillede ligge og lure i pressedækningen, som det der giver bogens såkaldte nye opdagelser sensationens præg.

Buk-Swienty har ikke gjort meget for at rive aviserne ud af deres uvidenhed. Han fremstiller konsekvent sine opdagelser som meget kontroversielle, så kontroversielle, at han må håbe på ikke at blive landsforvist. De sensationelle nye arkivfund fremstilles hele vejen igennem som undertrykte, dog ikke som en bevidst

⁴⁷ "Det største nederlag", *Politiken*, 25. august 2010; "Levende historie, der nær kostede nationen livet", *Information*, 25. august 2010; "Afløsning: Danmark var i 1864 tæt på at blive tysk delstat", *BT*, 19. august 2010; "Her begynder dommedag", *Jyllands-Posten*, 21. august 2010; "Christian IX's hemmelighed gør os nysgerrige", *Videnskab.dk*, 18. august 2010; "Tak Bismarck", *Morsø Folkeblad*, 19. august 2010; "Kontrafaktisk: Danmark som tysk delstat ville højest have holdt i 50 år", *Information*, 19. august 2010; "I kanen med Dronningen", *Flensborg Avis*, 26. august 2010.

⁴⁸ Hans Schulz Hansen i artiklen "Her begynder dommedag", *Jyllands-Posten*, 21. august 2010.

sammensværgelse: "Jeg tror ikke, at man bevidst har lavet en sammensværgelse og sagt, at nu skal vi aldrig tale om det. Det har bare gjort for ondt i lang tid. Dermed er det heller ikke blevet behandlet særlig grundigt i de faghistoriske bøger".⁴⁹ Det ender med at blive for meget af det gode.

AFSLUTNING

Intet nyt og intet sensationelt for en historisk betragtning.⁵⁰ Det må vist være konklusionen. Det er kun, når handlingerne løftes ud af den historiske sammenhæng og sættes ind i en nutidig, at der kommer sensationelle nationale boller på suppen. For en nutidig betragtning var det forræderi, eller i hvert fald næsten. For en nutidig betragtning er det pudsigt at tænke på, at Danmark kunne være blevet tysk eller i hvert fald næsten. Det peger på den omkostning, der er, når historie skal formidles ud fra hensyn til nyhedskriterier om identifikationsmuligheder, sensation og konflikt. Omkostningen ved at aktualisere 1864 på den måde det er gjort, er, at den nuancerede og historisk korrekte historie går tabt i letforståelige modsætninger og spekulationer uden historisk bund. I pressen hjælpes sensationer på vej med halvkvædede viser, der spiller på tvetydigheder og de spekulative ræsonnementer. Var det forræderi? Ville det have ført til Danmarks undergang? Ekstra krydderi har været påstanden om, at historikerne bevidst har undertrykt de sensationelle, måske højforræderiske handlinger, som kunne have gjort Danmark til en del af Tyskland og kunne have udslettet den danske nation. Og som det ekstra guf på toppen lægges den alment accepterede journalistsandhed, at kun journalister skriver vigtig historie, og at kun de kan skrive og formidle historie interessant, bakket op af et par studieledere, der har fundet ud af, at historikere mangler journalistisk tæft.⁵¹

Hvad angår pressedækningen har jeg det lidt på samme måde, som når jeg af vanfare har læst, hvad jeg tror, er en artikel om naturmedicin, for bagefter at finde ud af, at det var en reklame for et specifikt produkt. Man bliver lidt skeptisk overfor de øjensynligt neutrale udsagn om hensigten med at fremstille produktet. Jeg synes således også, at Buk-Swienty skylder at vise, hvad det egentlig er for en 'sygdom' hans bog skal kurere; at slaget på Als skulle spille en særlig rolle i den danske folkesjæl eller fælleskulturelle identitet er langt fra åbenlyst for mig, og bogen beskæftiger sig ikke med det, ud over at rejse spørgsmålet. At der var undergangsstemning og dødsangst i det danske samfund i årtier efter 1864, kan man forvisse sig om i et-

⁴⁹ Citatet er fra "Den store danske fortrængning", *Politiken*, 18. august 2010. Se også "Afsløring: Danmark var i 1864 tæt på at blive tysk delstat", *BT*, 19. august 2010; "»Danmark stod foran undergang«, *Berlingske Tidende*, 22. august 2010; "»Jeg bliver forhåbentlig ikke landsforvist«, *Jyske Vestkysten*, 24. august 2010; "Det største nederlag", *Politiken*, 25. august 2010.

⁵⁰ Uden at de skal tages til indtægt for mine pointer, se også Bent Blüdnikow: "Danmarks Rædselsstund", *Weekendavisen*, 27. august 2010; Søren Rønhede samme sted i bogdebat under overskriften "1864"; Søren Rønhede: "Nej, hvor uhyggeligt!", *Politiken*, Bogdebat 28. august 2010.

⁵¹ "Historikere: Vi mangler journalistisk tæft", *Politiken*, 22. august 2010.

hvert historisk oversigtsværk om perioden, selvom Buk-Swienty vel egentlig også gerne vil have det til at fremstå som om, at det er noget han har fundet ud af og historikerne har søgt undertrykt. Påstanden om, at det kun er journalister og forfattere, som finder det spændende og nye i Danmarks historie, mens historikerne er tilbageholdende og forsigtige, som jeg citerede indledningsvis, kommer i det mindste for mig til at stå i et noget andet lys. For mig ser det anderledes ud, al den stund at Buk-Swienty ikke føjer noget nyt til det billede faghistorikerne allerede havde tegnet i forvejen, han lader bare som om. Den højt besungne journalistiske tæft synes alene at bestå i at skabe sensationer, hvor der ikke er nogen. Det har de historikere, der har beskæftiget sig med krigen i 1864, ikke gjort indtil nu, og efter min mening er det ikke kritisabelt, men tværtimod en fortjeneste.

CLAUS MØLLER JØRGENSEN. PH.D. LEKTOR,
INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET

TID OG HISTORIE

Jörn Rüsen (red.): *Time and History:*

The Variety of Cultures. Berghahn Books, 2007. 262 s.

Mogens Herman Hansen: *Tidens triumf.*

En historikers tanker om tid. Museum Tusculanum, 2010. 54 s.

At tid og historie hører uløseligt sammen, er for historikere af fag en del af vor børnelærdom. Derfor har kronologi traditionelt været en af historiefagets vigtigste hjælpediscipliner, og fra min studietid husker jeg, hvordan vi måtte tilegne os dens grundbegreber, og hvordan vi blev ekserceret i brugen af R.W. Bauers *Calender for Aarene fra 601 til 2200 efter Christi Fødsel* (1868).

Vor grundbog, Herluf Nielsens *Kronologi* (1962), tog afsæt i en skelnen mellem matematisk og historisk kronologi. Hvor den matematiske beskrev himmellegemernes uforanderlige bevægelser, redegjorde den historiske for "de systemer for tidsregning, som hvert enkelt folkeslag til et hvilket som helst tidspunkt har indført for at skabe fasthed i den daglige tilværelse".⁵² Disciplinen skal hjælpe faghistorikere med at orientere sig i de mange historiske (dvs. variable) kronologier og oversætte deres dateringer til en matematisk (dvs. absolut) kronologi. Sidstnævnte blev ikke opfattet som en historisk kronologi blandt flere, men som noget helt særegent: En objektiv videnskab, der definerer, hvad historisk tid egentlig er.

En sådan vestlig tidsforståelse lagde Rudolf Wendorff til grund for sit murstensværk: *Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewusstseins in Europa* (1980). Her blev vesterlændinges tidsforståelse(r) set som udtryk for europæisk kultur og som en dynamisk kraft, der var med til at forklare, at Vesten globalt set indtog en særstilling. Men allerede før det værk var sendt i handlen, var fagfolk begyndt at problematisere en traditionel vestlig tilgang til tid.

Udgivelsen af Reinhart Kosellecks *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* i 1979 udgjorde et vigtigt vendepunkt.⁵³ Hvor lærebøger i kronologi antog, at den matematiske kronologi havde afklaret, hvad historisk tid er, pegede Koselleck i værkets allerførste sætning på, at besvarelsen af det spørgsmål udgør et af de allermest vanskelige inden for historiefaget. Den forskel i tænkemåde skyldtes selvfølgelig ikke, at Koselleck anfægtede validiteten af astronomisk videnskab, men var en følge af, at hans forståelse af historisk tid er en ganske anden end den, der ligger til grund for en matematisk kronologi.

⁵² H. Nielsen, *Kronologi*, 1962, s. 9.

⁵³ Det kan i øvrigt nævnes, at Koselleck skrev opslaget om 'Zeit' i: S. Jordan (red.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, 2002, s. 331-335.

Koselleck skelner i forordet til *Vergangene Zukunft* mellem (i) fysisk-astronomisk, (ii) biologisk og (iii) historisk tid. Hvor de to første har en fællesmenneskelig reference, er den sidste noget, der er mere kultur- og epokespecifikt. Der findes følgelig flere hinanden overlappende historiske tider, og Koselleck indkredser disse ved at undersøge det variable forhold, der viser sig at være mellem folks erfaringslagre og deres fremtidsforventninger.

Alt i alt førte det frem til en tidsliggørelse af historie (*Verzeitlichung der Geschichte*) – dvs. at historie blev historiseret. Kosellecks videre arbejde med dette problemfelt fremgår især af det sidste værk, som han selv udgav: *Zeitschichten. Studien zur Historik* (2000), hvis første del består af studier af de historiske tidserfaringers antropologi.

I 1980'erne udgav to filosoffer et par værker, der videreudviklede forståelsen af historisk tid ved at koble den sammen med et narrativt tidsbegreb. Det drejede sig om Paul Ricoeurs tre bind om *Temps et récit* (1983-85) og David Carrs *Time, Narrative, and History* (1986) – analyser, der begge gjorde brug af Edmund Husserls analyse af menneskers indre tidsbevidsthed. Af de to var det dog kun Ricoeur, der byggede videre på Kosellecks forståelse af historisk tid, men fra og med 1987 begyndte Carr også at positionere sig i forhold til Koselleck.⁵⁴

Ricoeur og Carr var i nævnte værker i gang med at skitsere grundlaget for en narrativ antropologi og samfundsteori. Det narrative blev betragtet som noget, der kendetegner ethvert menneske- og samfundsliv, og historie blev følgelig forstået som et komplekst sæt af levede historier – en tilgang, der fordrer, at der skal laves kulturpsykologiske analyser af menneskers konstruktion af tid.⁵⁵

Koselleck har brugt sine begrebshistoriske analyser til bl.a. at afdække og klarlægge de mange måder, hvorpå menneskers tilgang til historie selv er en historisk foranderlig størrelse. Og når han er blevet kaldt en 'partisan for historier i flertal',⁵⁶ siger det næsten sig selv, at han ikke har antaget, at de mangfoldige historier om menneskers tids- og historieforståelser sagligt vil kunne samordnes til én samlet og sammenhængende historie.

Men andre fagfolk har tænkt i de baner. Det gælder f.eks. sociologen Günter Dux, der i 1989 udgav *Die Zeit in der Geschichte. Ihre Entwicklungslogik vom Mythos zur Weltzeit*.⁵⁷ Det er følgelig ikke overraskende, at Dux helt undlader at forholde sig til Kosellecks analyser af tid og historie.

⁵⁴ Jf. D. Carr: "Review Essay: Futures Past", *History and Theory*, 16, 1987, s. 197-204.

⁵⁵ Jf.J. Straub (red.), *Narration, Identity, and Historical Consciousness*, 2005, der også indgår i samme serie som *Time and History*.

⁵⁶ J. Taubes: "Geschichtsphilosophie und Historik. Bemerkungen zu Kosellecks Program einer neuen Historik", i: R. Koselleck & W.-D. Stempel (red.), *Geschichte – Ereignis und Erzählung*, 1973, s. 493.

⁵⁷ Der findes en sammenfattende fremstilling i G. Dux: "Die Befindlichkeit in Sein und Zeit", i: H.-J. Bieber m.fl. (red.), *Die Zeit im Wandel der Zeit*, 2002, s. 19-47.

Dux' studier af tid indgår i en mere omfattende historisk-genetisk kulturteori. Når han mener det muligt at afdække tidens udviklingslogik i menneskehedens historie, er det en følge af, at han antager, at nøglen til at forstå artshistorien (fylogese) er at finde i enhver individhistorie (ontogenese). Han antager ikke, at menneskers tidsforståelse biologisk er indlejret i det menneskelige genom, men han er af den opfattelse, at alle mennesker erhverver samme grundlæggende tidsforståelse i løbet af deres tidlige udvikling.

Hvor Ricoeur og Carr var inspireret af Husserls analyse af menneskers indre tidsbevidsthed, stiller Dux sig afvisende hertil og bygger i stedet videre på Jean Piagets universalistiske udviklingspsykologi – og herunder hans studier af, hvordan tidsbegrebet dannes hos børn.

Time and History. The Varieties of Cultures (2007), der er redigeret af Jörn Rüsen, går tilbage til en seminarække ved universitetet i Bielefeld i 1994-95. Det samlede tema var *Historische Sinnbildung. Interdisziplinäre Untersuchungen zur Struktur, Logik und Funktion des Geschichtsbewusstseins im interkulturellen Vergleich*, og målet var at afklare det indbyrdes forhold mellem erindrings-, historie- og identitetsforskning og få udmøntet en ny historieteori. Indlæggene har tidligere været udgivet på tysk⁵⁸ og foreligger nu i en bearbejdet engelsk udgave, hvilket gør, at en større læserkreds vil kunne få udbytte heraf.

Time and History hører tematisk tæt sammen med et af de andre bind, Rüsen har redigeret, nemlig det om *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate* (2002). Et par af de meget omdebatterede spørgsmål er: hvilke historie- og tidsforståelser har universalistisk status, og hvilke er snarere specifikt vestlige? I sidstnævnte bind har Peter Burke f.eks. et 10-leddet bud på de særlige kendetegn ved en vestlig historieopfattelse.

Det vigtigste bidrag i *Time and History* er Rüsens eget indledende, "Making Sense of Time. Toward a Universal Typology of Conceptual Foundations of Historical Consciousness"⁵⁹ – en titel, der angiver det overordnede sigte. Rüsen er til dels inspireret af Husserl, Ricoeur og Carrs analyser af menneskers tilgang til tid, men bygger også videre med afsæt i Dux' artshistoriske teori om tid.

Og på samme måde som Dux forbigår Rüsen helt Kosellecks studier af tid og historie – om end hans fremstilling af, hvordan mennesker konstruerer tid, meget ligner den, Koselleck gav i det afrundende kapitel af *Vergangene Zukunft* (1979) – altså hans analyse af, hvordan historisk tid dannes i det mentale spændingsfelt mellem menneskers erfaringslagre og fremtidsforventninger.⁶⁰

⁵⁸ Det skete i 5 bind med den fælles undertitel: *Erinnerung, Geschichte, Identität*, 1998-1999.

⁵⁹ En mere udfoldet udgave af samme analyse findes i J. Rüsen: "Typen des Zeitbewusstseins – Sinnkonzepte des geschichtlichen Wandels", i: F. Jaeger & B. Liebsch (red.). *Handbuch der Kulturwissenschaften*, bd. 1, 2004, s. 365-384.

⁶⁰ Den analyse er nu oversat til dansk og indgår som første kapitel i R. Koselleck, *Begreber, tid og erfaring*, 2007.

I flere analyser bruges der en skelnen mellem to slags tidslighed: en ur-tid (clock time = fysisk-astronomisk tid) og en mennesketid (human temporality = historisk tid). Sidstnævnte vedrører, hvordan menneskers tilskriver deres tidserfaringer betydning. Når det at forske i mennesketid er så afgørende, er det en følge af, at "time becomes a pattern of significance according to which people live their lives, organize their activities, stand their sufferings, place their life spans into intergenerational sequences, etc." (s. 11).

Rüsen vil med sit bidrag sammentænke to sagforhold inden for rammerne af en historisk tidsteori. Det første vedrører den mangfoldighed, der gør sig gældende i menneskers tidsforståelser. Det formuleres således: "in every human culture the human mind conceptualizes time in a special way such that it distinguishes between different time dimensions related to past, present and future (in a very variable way)". Det andet vedrører den fælles menneskelige tilgang til tid. Det formuleres på denne måde: "all cultures share one mental procedure and cultural practice (...). This is the universal and fundamental mental strategy of telling a story".⁶¹

At kunne sammentænke mangfoldighed og ensartethed inden for rammerne af en og samme tilgang udgør en af de centrale udfordringer, som human- og samfundsvidenskaberne i dag søger at tackle. Det gælder også inden for en nutidig tidsforskning. Men det er ikke så ligetil at løse denne opgave.

Rüsen udmønter (i forlængelse af Dux) sin central tese på følgende måde: "one can argue (...) that [the] early steps of ontogeny indicate a developmental logic of change in time concepts, the structure of which can be applied to the history of the human species. The result of this application can be called a new philosophy of history".⁶² Men således som jeg læser Rüsen, postulerer han, at det er lykkedes for ham at sammentænke ensartethed og mangfoldighed inden for rammerne af sin historiske tidsteori, han godtgør det imidlertid ikke.

Mange tidsteoretikere går ud fra, at der findes fællesmenneskelige træk ved menneskers tidsforståelser. Men der findes såvel minimale som maksimale tolkninger af det fællesmenneskelige. Der er – som jeg forstår det – afgørende forskel, om man tager afsæt (via Ricoeur og Carr) i Husserls eller (via Dux) i Piagets forståelse af mennesketid (human temporality).

Piagets universalistiske udviklingspsykologi er meget mindre kultur- og epokesensitiv end en fænomenologisk orienteret kulturpsykologi. Det samme kan siges på en anden måde. Jo mere menneskers identitet(er) antages at være resultat af socio-kulturelle samspil, desto lettere vil det være at forklare den forskellighed og mangfoldighed, der gør sig gældende i et menneske- og samfundsliv, og desto mindre vil man gå ud fra, at der skulle findes en fælles overgribende og irreversibel udviklingslogik i menneskers tidsforståelser.

⁶¹ Sst., s. 8.

⁶² Sst., s. 15.

Rüsen forklarer aldrig, hvordan det er lykkedes for ham at forlige arven fra Piaget med den fra Husserl. Her finder jeg Kosellecks tilgang meget mere overbevisende. Han bestræber sig nemlig på at godtgøre, at de brugte analysebegreber – 'erfaringsrum' og 'forventningshorisont' – kan fungere som formale (dvs. indholdsløse) kategorier, der ikke foregriber, hvordan konkrete historisk-sociale forløb vil blive oplevet og forstået.

Kosellecks tilgang forudsætter blot denne antagelse: "Ingen forventning uden erfaring og ingen erfaring uden forventning".⁶³ Og han kan derfor gå videre og formulere sin hovedtese på følgende måde: "Der er tale om erkendelseskategorier, som skal hjælpe til at begrunde en histories mulighed. Med andre ord: Der findes ingen historie, som ikke er konstitueret af handlende og lidende menneskers erfaringer og forventninger. Dermed er der imidlertid ikke sagt noget om de konkrete fortidige, nutidige eller fremtidige historier".⁶⁴

Med et sådant udgangspunkt bliver der åbnet op for en meget mere kultur- og epokesensitiv tilgang end en, der er forpligtet på Piagets universalistiske udviklingspsykologi. Derfor kan Koselleck også pege på følgende: "Erfaring og forventning er to kategorier, der egner sig til at tematisere historisk tid, idet de sammenfletter fortid og fremtid. Kategorierne egner sig også til at spore historisk tid inden for rammerne af empirisk forskning, idet de – beriget med indhold – leder de konkrete handlingsenheder [dvs. personer og grupper] i de sociale og politiske hændelsesforløb".⁶⁵

På et andet punkt er Koselleck og Rüsen derimod helt på linje. Det drejer sig om det forhold, at enhver undersøgelse af historisk tid vil fordre, at man løbende må interessere sig for samspillet mellem fortid, nutid og fremtid. Det er den samme antagelse, der ligger til grund for teorikomplekset vedrørende historiebevidsthed.⁶⁶ Det er ikke muligt – påpeger flere forskere – at samordne de forskellige slags tidslighed til en sammenhængende og modsigelsesfri teoridannelse. Følgelig indgår der flere aporier – dvs. uforenelige størrelser – i megen nutidig tidsforskning.⁶⁷ En sådan apori vedrører forskellen mellem ydre og indre tid.

En af de afgørende indsigter vedrører skellet mellem ur-tid (clock time = ydre tid) og mennesketid (human temporality = indre tid). Det giver god mening at forstå ur-tid som en kontinuerlig række distinkte nu'er (på tysk: Jetztfolge). Sådan fungerer fysisk-astromonisk tid – og det sagforhold fremgår tydeligt, når man f.eks. kigger på et digitalt ur.

Men sådan fungerer en mennesketid (= historisk tid) ikke. Historisk tid forstås bedst som et relationelt begreb – dvs. at en nutid løbende tilskrives betydning gen-

⁶³ R. Koselleck, *Begreber, tid og erfaring*, 2007, s. 30.

⁶⁴ Sst., s. 29.

⁶⁵ Sst., s. 32.

⁶⁶ Jf. B.E. Jensen, *Historie – livsverden og fag*, 2003, kap.4.

⁶⁷ Jf. R. Koselleck, "Zeit", i: S. Jordan (red.), *Lexikon Geschichtswissenschaft*, 2002, s. 331.

nem dens samspil med en fortids- såvel som en fremtidsdimension. Carr formulerer det på følgende måde: "time is experienced in such a way that the present derives its significance from the past and the future. But (...) we are talking about sense and significance, not just chronological time".⁶⁸

Der er i dag god grund til at få fremhævet netop det kendetegn ved en mennesketid og dermed historisk tid. Det fremgår af Mogens Herman Hansens bog *Tidens triumf. En historikers tanker om tid i historien* (2010), der er en fremstilling af "tid som historisk dimension". Hans analyse er baseret på følgende programmatisk antagelse: "vor erindring og hukommelse vedrører kun fortiden, hvorimod tiden er tredelt i fortid, nutid og fremtid. Hvad med nutid og fremtid? De kan dog ikke være knyttet til hukommelsen – sande spåmænd og profeter naturligvis undtaget. Vi bør derfor udelade nutid og fremtid".⁶⁹

Når Hansen fremstår som en profileret talsmand for et fortidsfikseret historiebegreb, er det en følge af, at han mener, at det skulle være sagligt velbegrunder at adskille studiet af det fortidige fra udforskningen af det nutidige og fremtidige. Det er imidlertid den antagelse, som mange tidsteoretikere i dag sætter spørgsmålstegn ved. Og i den udstrækning at en sådan anden forståelse af historisk tid placeres i centrum, lægger det samtidigt op til et opgør med den etablerede forestilling om historie som fortidsvidenskab (på tysk: *Vergangenheitswissenschaft*).⁷⁰

Sådan har begrebet 'historie' dog ikke altid været forstået. Det fremgår af Kosellecks begrebshistoriske analyser: "På den tid [dvs. omkring år 1800] betød 'historie' endnu ikke primært fortiden, som i sin senere videnskabelige bearbejdelse, men sigtede til en hemmelig forbindelse mellem det tidligere og det kommende".⁷¹ Følgelig vil det også fremover være muligt at forstå historie på andre måder end den, der i dag danner normen i det danske historikermiljø.

BERNARD ERIC JENSEN, LEKTOR, MAG.ART.,
INSTITUT FOR DIDAKTIK,
DPU V. AU.

⁶⁸ D. Carr: "Phenomenology and Historical Knowledge", i: E.W. Orth & C.-F. Cheung (red.), *Phenomenology of Interculturality and Life-world*, 1998, s. 122.

⁶⁹ M.H. Hansen, *Tidens triumf*, 2010, s. 9 og 13-14. Det skal retfærdigvis nævnes, at Hansen ikke i praksis kan holde sig til fortidsdimensionen, men ofte kommer ind på netop samspillet mellem fortid, nutid og fremtid.

⁷⁰ Jf. B.E. Jensen: "Faghistorikerens historiebegreb. Baggrund, kendetegn, virkninger", *Historisk Tidsskrift* 104, 2004, s. 179-207.

⁷¹ R. Koselleck, *Begreber, tid og erfaring*, 2007, s. 31.

9. APRIL

Michael H. Clemmesen: *Den lange vej mod 9. april.*

Historien om de fyrre år før den tyske operation mod Norge og Danmark i 1940. Syddansk Universitetsforlag, 2010. 679 s.

Forfatteren kunne roligt have lagt 10 år mere på undertitlen, for efter hans tolkning begyndte den 9. april den 18. marts 1890, da rigskansler Bismarck gik fra borde. Det banede vej for en revisionistisk udenrigspolitik drevet frem af den unge kejser Wilhelm 2. og hans nære rådgiver admiral von Tirpitz. Deres mål om at give Tyskland 'en plads i solen' førte uundgåeligt til et opgør med England, og som et biprodukt blev først Danmark, siden også Norge bragt ind i de to stormagters søstrategiske interessefelt. Det tog nogle år; men i den Store Krigs sidste år blev koblingen mellem Danmark og Norge et centralt element i både den kejserlige krigsmarines og Royal Navy's strategiske koncept. Allerede her, i 1917, skabtes det skæbnefællesskab mellem de to småstater, der til de danske politikeres overraskelse blev virkeliggjort den 9. april 1940. Når den tyske detailplanlægning af *Operation Weserübung* kunne klares på kort tid i foråret 1940, skyldtes det efter Clemmesens tolkning, at et mentalt hovedspor såvel som konkrete planer allerede var lagt i 1917-18.

Konkret forklarer Clemmesen sammenhængen mellem den strategiske tænkning i de sidste krigsår 1917-18 og det første år af den næste krig med henholdsvis et socialpsykologisk og et organisationsteoretisk argument, som dog begge kunne have været udfoldet i større detalje. For det første søger han at vise, at de centrale tyske og engelske aktører i 1939-40 allerede tyve år tidligere var blevet indsocialiseret i den strategiske tænkning, der lå til grund for henholdsvis "Operation Weserübung" og Storbritanniens interesse for Norge. Som det udtrykkes i det engelske resumé: "For politicians and career officers in their 50s and 60s, twenty years ago is seen as yesterday when they had their formative first positions" (s. 608). For det andet peger Clemmesen på, at den stiafhængighed, som er karakteristisk for al bureaukratisk adfærd, gjorde det naturligt for stabene at gå i arkiverne og lade sig inspirere af de planer, som nærmest ved et tilfælde ikke var blevet bragt til udførelse i Den Store Krigs sidste år.

Clemmesen ser i det hele taget de to verdenskrige som manifestationer af én overordnet konflikt om Tysklands status i international politik. I det snævre danske perspektiv sløredes denne sammenhæng dog af, at den 'onde' første verdenskrig gik 'godt' for Danmark, mens den 'gode' anden krig gik 'dårligt'. Det er hans forklaring på, at den sparsomme danske litteratur har koncentreret sig enten om begivenhederne under 1. Verdenskrig eller forspillet til 9. april, ikke om sammenhængen imellem dem.

Det skyldtes efter Clemmesens tolkning ret underordnede tilfældigheder, at Danmark og Norge slap med skindet på næsen i 1917-18, for den strategiske motivation til at bryde deres neutralitet – behovet for en bredere strategisk basis – var lige så presserende dengang som i 1940, og dét hos begge parter. Den manglende forståelse heraf hos danske politikere og historikere tilskriver Clemmesen det forhold, at billedet af den Store Krigs sidste år har været præget af vor viden om, hvordan det faktisk gik. Men helt hen i sensommeren 1918 var krigens udfald endnu ganske usikkert, og de allierede vandt først og fremmest, fordi de havde marginalerne med sig, inklusive Tysklands abrupte sociale kollaps. Indtil dette sene tidspunkt var krigsførelsen blevet stadig mere total, og det var i bestræbelserne for at slå sig ud af en stivnet strategisk position, at de to flådemagter begyndte at tænke alvorligt på at inddrage Danmark og Norge i deres opgør.

Ovennævnte tolkning afspejler sig i afhandlingens disposition. Hovedtekstens 550 (store) sider er fordelt med ca. 60 sider til årene 1890-1914, 200 sider til krigens frem til 1917, lidt over 200 sider til de sidste krigsår 1917-18 og knap 100 sider til det, der blev til mellemkrigstiden 1918-40. Bogen rummer desuden to yderst nyttige bilag i form af en 17 siders kronologi og et engelsk resumé på 25 sider. En omfattende kilde- og litteraturliste, et fyldigt noteapparat samt et personregister fuldender indtrykket af en yderst professionel udgivelse, som både forfatter og forlag har stor ære af.

På forfattersiden er bogen en veritabel *tour de force*. Det er den både i kraft af dens omfattende og overbevisende nyfortolkning af en 'kendt' historie, ved sin inddragelse af et imponerende, svært tilgængeligt og i vidt omfang nyt, ikke tidligere analyseret kildemateriale, ved sin blotte volumen og ved sin klare fremstilling. Værkets tilblivelseshistorie er et kapitel for sig. Ifølge forfatteren, der er pensioneret brigadegeneral og tillige faghistoriker, blev han i april 2008 af sin chef på Forsvarsakademiets Center for Militærhistorie opfordret til at skrive en bog om emnet. Således opfordret lå bogen færdigtrykt knap 24 måneder senere(!).

Trods fremstillingens klarhed i sprog og teser skal læseren dog ikke vente at få særlig meget foræret. Forfatteren rutter ikke med delkonklusioner undervejs, og det kræver en indsats at holde tungen lige i munden under læsningen af, hvad der blev udtænkt i de to magters hemmelige stabe. Clemmesen boltrer sig – hvis man da kan anvende det billede på en gardehusar – som en fisk i vandet i sin analyse af de to stormagters sømilitære planlægning med dens stadige omskiftelighed i takt med krigens udvikling, som det for hans uindviede læser kan være svært at holde rede på. Man kan derfor anbefale, at læseren undervejs jævnlig konsulterer kronologien, det engelske resume og de mere sammenfattende indledende og afsluttende afsnit for at holde sporet åbent.

Bogens omfattende kildemateriale falder i fem hovedklumper: For det første et bredt udsnit af danske militære akter, for det andet de tyske arkivalier, som rigsarkivar Johan Hvidtfeldt i sin tid fik kopieret og hjembragt, for det tredje en stor mængde 'nye' arkivalier i Bundesarchivs Militärarchiv (BAMA) i Freiburg, for det

fjerde ligeledes omfattende 'nye' civile og militære arkivgrupper i det britiske nationalarkiv (TNA) i Kew Gardens. Og endelig også en lang række norske arkivalier. Det er næppe for meget at sige, at analysen af dette omfattende materiale forudsætter en forfatter med Clemmesens arbejdsevne og unikke baggrund i militært stabsarbejde og historisk forskning, og de hænger ikke på træerne.

I sine indledende bemærkninger sammenligner forfatteren sit arbejde med det at rekonstruere en græsk tragedie, dvs. et uafvendeligt forløb imod en katastrofe, som aktørerne nok aner, men står magtesløse overfor. Bogens analyse tegner sig da også med en ualmindelig stærk determinisme, der får en Scavenius til at fremstå næsten som en voluntarist med hans påpegning af, at aktørerne dog kan tilpasse sig de ydre givne rammer på en måde, der gør en vis forskel. Hos Clemmesen er politikerne statister, hvis forsøg på styring er stort set irrelevante og ineffektive over for den ubønhørlige logik, som dikteredes af krigens gang og de militære planlæggeres afledte reaktioner. Dette er derfor i høj grad en bog om de strategiske planlæggeres rolle i international politik. Clemmesen fremhæver her – og så stærkt, at man aner en vis selvidentifikation – at de mest betydende strateger ofte var yngre, uortodokse officerer som den engelske Herbert William Richmond og den tyske Wolfgang Wegener.

Den stærke determinisme og den planlæggerne tilskrevne rolle udgør en stærk og udfordrende tese, der blandt sætter et spørgsmålstejn ved den hidtidige forståelse af mineudlægningen i 1914 og Scavenius' berømmede forsvar for danske interesser under 1. Verdenskrig. Mens mineudlægningen betegnes som en pseudo-krise, holdt Danmark i 1917-18 skindet på næsen, ikke så meget på grund af dansk klogskab og rettidig omhu som af held og tilfældigheder.

Hvor Danmark i 1890'erne var kommet ind i tysk krigsplanlægning som en potentiel nordfront i en tofrontskrig med Rusland og Frankrig, var den tyske flådes planlægningsgrundlag fra begyndelsen krigen med Storbritannien om verdensherredømmet. Den oprindelige plan indebar en delvis besættelse af Danmark i tilfælde af en krig, men Generalstaben var i tvivl, og efter flere års diskussioner lagde hæren sig i 1905 fast på, at den ikke kunne afse de nødvendige styrker til nordfronten i en krig, som også Frankrig deltog i. Flåden opgav derefter sine tanker om at gøre dansk farvand til hovedskueplads for opgøret med Royal Navy. Danmarks neutralitet skulle nu respekteres, og derfor kom Lützens forsikring om en tyskvenlig neutralitet tilpas.

Også britisk flådeplanlægning beskæftigede sig med de nordlige farvande. Fra begyndelsen var den britiske hovedstrategi over for Tyskland en flådeblokade, oprindelig en nærblokade i den Tyske Bugt, der dog i de sidste år før krigen blev opgivet til fordel for en fjernblokade på linjen Skotland-Vestnorge og med base i Scapa Flow. Herigennem kom Sydvestnorge gradvis ind i billedet som et potentielt baseområde.

I eftersommeren og efteråret 1916 indledte Tyskland planlægning og krigsforberedelser mod Danmark med baggrund i en svaghedsperiode i krigen, den såkald-

te ressourcekrise efter Rumæniens indtræden i krigen på ententemagternes side. Frygten for en engelsk udnyttelse af situationen førte nu til vedtagelsen af en 'Plan J' (ütland) om besættelse af Jylland og Fyn som reaktion på et eventuelt engelsk fremstød i området. Men hæren var fortsat uvillig til at stille de nødvendige styrker til rådighed, og indtil efteråret 1917 var der derfor ringe risiko for, at planen skulle blive ført ud i livet, medmindre England tog initiativet til at inddrage Jylland og Kattegat i krigsførelsen. Clemmesens vurdering er den, at det først var i kølvandet af oktoberrevolutionen i Rusland, at en tysk operation mod Danmark blev tænkelig, og først i foråret 1918, at forudsætningen for 'Plan J', et britisk fremstød i nordiske farvande, blev sløjftet. Krigen var nu inde i en stadig mere total fase, hvor tilbøjeligheden til risikable initiativer var stigende. For Tyskland baserede tænkningen sig et kort øjeblik i foråret 1918 på forventningen om en sejr på vestfronten, der ville blive efterfulgt af en langvarig søkrig; i det tilfælde ville Plan J komme til udførelse. Sådan gik det ikke, men det var tæt på efter Clemmesens analyse.

Fremstillingens absolutte tyngdepunkt er analysen af de sidste krigsårs strategiske spil om Danmark og Norge og påvisningen af den strategiske kobling af Norge og Danmark. Bogens sidste del, der følger udviklingen op til 1940, er mere kursorisk og rummer ikke de store afvigelser fra standardhistorien, som den blandt andet er fremført af Carl-Axel Gensell. En interessant pointe er, at koblingen mellem Jylland og Sydnorge nu ikke længere blot var en figur i tyske strategers hoveder, men at den nu også gradvis fik konkret substans gennem en betydelig udbygning af områdets infrastruktur i form af nye jernbanelinjer og færgehavne samt ikke mindst anlægget af Ålborg Lufthavn. Dette erkendtes ikke af danske politikere og embedsmænd som f.eks. gesandten i Berlin, Herluf Zahle, der 6. april 1940 kunne rapportere beroligende hjem, at for tyskerne var beherskelse af dansk territorium ikke "synderligt lovende under Hensyn til manglende egnede Havne og – i alt fald i Øjeblikket – Flyvepladser" (s. 560).

Selv ikke dette vitterlige vås får Clemmesen til at hæve stemmen. Som forfatterne af bogens to forord, den norske forsvarshistoriker Tom Kristiansen og professor Knud J. V. Jespersen, fremhæver, er bogen rensat for den kredsen om skyld og ansvar, som har præget meget af dansk besættelseshistorie. Som bidrag til denne litteratur udmærker bogen sig ved den brede kontekst, som den placerer 9. april i – både i tid og rum. Sat ind i denne ramme ser Clemmesen politikerne som gidsler i et spil, som de knap har reel mulighed for at påvirke, og de derfor heller ikke kan tildeles skyld eller ansvar for. Clemmesens argument og analyse er nok til tider drevet vel langt, men udgør et forfriskende og tiltrængt korrektiv til den hidtidige forskning, samtidig med at den åbner op for en helt ny kildeggruppe, militære planlægningspapirer, på en yderst kompetent og overbevisende måde.

NIKOLAJ PETERSEN, PROFESSOR EMERITUS
(INTERNATIONAL POLITIK),
INSTITUT FOR STATSKUNDSKAB, AU.

KORTERE ANMELDELSER

Steffen Hahnemann: *Middelalderens selvejere i det danske Østersøområde.*

På sporet af lægsopbygningen bag skibsledingen.

Landbohistorisk Selskab, 2009. 192 s.

Det er og har været en yndet sportsgren blandt middelalderhistorikere at forsøge at slutte sig tilbage til højmiddelalderens dunkelt og dårligt oplyste samfundsforhold via det – med enkelte undtagelser – ældste lokale regnskabsmateriale, vi har, lensregnskaber o.lign. fra for det meste 1500-tallet. En af undtagelserne, når det gælder ældre regnskabsmateriale, er den såkaldte Kong Valdemars Jordebog fra o. 1231 og lidt senere, men den rummer så mange og store tolkningsproblemer, at det også har stor værdi, hvis man via oplysninger i senere regnskabsmateriale kan kaste lys tilbage på den.

En erfaren dyrker af denne sportsgren er den pensionerede læge, Steffen Hahnemann, som tidligere bl.a. har publiceret en bog om de særegne forhold på Helgenæs, Mols og Endelave, hvor han kunne identificere en slags mellemtung mellem selvejer- og fæstebønder.⁷² I den foreliggende bog har han kastet sig over andre udkantsområder i det middelalderlige Danmark: Lolland, Falster, Møn, Tåsinge, Langeland, Als, Sundved, Ærø samt de øvrige dele af det nordøstlige hertugdømme Slesvig. Valget af disse dele af Danmark er givetvis sket ud fra en hypotese om, at de særlige forsvarsbehov, som har bestået i disse grænseområder helt op mod middelalderens afslutning kan tænkes i særlig grad at have virket konserverende på ældre institutioner.

En hovedbestræbelse har været at rekonstruere antallet af selvejerbønder – og i sammenhæng hermed også den øvrige ejendomsfordeling i undersøgelsesområderne – ud fra den tanke, at selvejerbønderne formentlig bevarede forpligtelser, som havde at gøre med det højmiddelalderlige ledningssystem. Dermed giver bogen et værdifuldt tilskud til de ganske mange lokale undersøgelser af ejendomsfordelingen på reformationstiden, selvom dele af de behandlede områder har været undersøgt før – med lidt varierende resultater i forhold til de givetvis mere omhyggelige undersøgelser i denne bog. Om forholdene i de dele af hertugdømmet Slesvig, som behandles her, kan bemærkes, at Carsten Porskrog Rasmussen har været karig med at offentliggøre delresultater af sine undersøgelser af ejendomsfordelingen her.⁷³ Dette har han dog rådet bod på i forbindelse med denne bogs tilblivelse. Af særlig interesse er, at de dybtgående studier i lensregnskabsmateriale mv. afslø-

⁷² Steffen Hahnemann: *Bol, skipen og kongsbønder i det sydlige Kattegat*, Kerteminde 1994.

⁷³ Carsten Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsdrift i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, Åbenrå 2003.

rer en mængde selvejerbønder, som ikke (blot) lader sig identificere ved, at de betaler afgifter, som mere eller mindre eksplicit lader sig henføre til skatteydelseerne stud og leding. Det antyder, at en række af de tidligere undersøgelser i rigets øvrige egne er nået frem til for små tal for selvejerbøndernes antal, og styrker dermed den af undertegnede på andet grundlag fremsatte formodning om, at selvejergårdene på reformationstiden snarest har udgjort o. 1/6 af landets bondegårde.⁷⁴

Stærkt varierende ydelsesmønstre for selvejere indenfor de samme herreder rejser dog nye spørgsmål om oprindelsen til dette. Der kan tænkes flere forklaringer på dette fænomen: Tidlig permanent fritagelse for leding kompenseret med afgifter, selvejekøb, som det er dokumenteret under i hvert fald kong Hans og Frederik 1, eller resultater af afgiftsomlægninger i 1400-tallet for at hæve selvejernes afgifter. Forfatteren foretrækker en antydning af, at der som i Centraleuropa kunne tænkes at være tale om et skel mellem 'urfrie' og frigivne, der går tilbage til fjerne tider. Dette søges imidlertid ikke korreleret med forfatterens løbende undersøgelse af selvejerbøndernes lokalisering i landsbyer, der efter navneformerne at dømme er grundlagt i henholdsvis jernalder, vikingetid og middelalder. Denne undersøgelse tager endnu engang livet af en teori om, at selvejerbønder (fortrinsvis) går tilbage på soldaterkolonister bosat i vikingetidige landsbyer. Til gengæld peger den frem mod det interessante resultat, at de i middelalderen grundlagte bebyggelser i undersøgelsesområdet fortrinsvis er koloniseret af jordrotter, der har brugt deres egne undergivne i processen.

Resultatet af undersøgelserne af selvejerbøndernes antal varierer overordentlig meget fra 51% selvejerbønder på Tåsinge til i alt fire på Falster og Møn tilsammen. Sidstnævnte steder ejede kronen dog omkring halvdelen af fæstegårdene og forfatteren finder indicier for, at overgangen fra selveje til (kron)fæste på Falster allerede startede under Valdemar Sejrs. Teorien om, at den i Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog ikke omtalte restgruppe på ca. 40% bønder oprindeligt var selvejere, tilbagevises imidlertid, da distributionen af formentlige ydelser, som indikerer tidligere selveje, afviger fra den geografiske distribution af jordebogens 'restgruppe'. Dermed kommer vi dog til at mangle en forklaring på denne restgruppe. Skyldes omtalen af navngivne mænd og deres besiddelser i Falsterlisten, at de besad bortforlenet krongods/kongelige rettigheder, mens den ikke navngivne restgruppes besiddelser især bestod af gods ejet af disse eller andre herremænd? I øvrigt er det en nærliggende, men uverificerbar hypotese, at forholdene på Falster og Møn også afspejler et opgør i den begyndende Valdemarstid med illoyale undersåtter tæt på de vendiske kyster. Generelt for hele undersøgelsesområdet er en usædvanlig høj frekvens af bondegårde under kronens/hertugens værn – selvejergårde og landsherrelige fæstegårde. Lavest er den i Lundtoft herred i Sønderjylland og i

⁷⁴ Anders Bøgh: "'Bundonis regis'. Selvejerbøndernes antal og funktioner – i sær i senmiddelalderen", i Agnes Arnorsdóttir m.fl. (red.): *Konge, Kirke og Samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Århus 2007.

Fuglse herred på Lolland med henholdsvis 24% og 35%, mens den mange steder ligger langt over 50%; et gennemsnit for alle undersøgelsesområderne lader sig beregne til 49,6%. Der er således gode grunde til at mene, at fyrsterne i de behandlede områder af forsvarsmæssige årsager lagde stor vægt på massiv tilstedeværelse og i de fleste af områderne på en høj frekvens af selvejerbønder med de på disse hvilende militære og arbejdsmæssige forpligtelser.

I samme retning peger undersøgelsen af de mange kongelige birker på Lolland og Falster. De vigtigste lader sig føre tilbage til kongelige godsområder nævnt i Kong Valdemars Jordebog, og det sandsynliggøres via mønstre i bøndernes ydelser, at de må have haft særlige militære forpligtelser; måske har en del af dem i ledingssystemet udgjort særlige skipæn med forpligtelser til at udruste deres eget ledingsskib.

Dermed er vi ovre i de vanskelige spørgsmål om ledingssystemet og relikterne af det i 1500-talsmaterialet. Forskningssituationen omkring den højmiddelalderlige leding må vist nærmest beskrives som kaotisk, idet der er et bredt udbud af opfattelser af bl.a. det svært tolkelige materiale i Jyske Lov på markedet, hvoraf mange skriver sig fra de senere år. Et rimeligt håndfast resultat i denne bog er, at kværsædeafgiften i Haderslev amt var pålignet regionalt og altså som ældre forskere mente, i modsætning til professor Niels Lund, var et resultat af, at visse områder permanent var (blevet) fritaget for leding mod til gengæld at yde den faste kværsædeskat. Generende i denne sammenhæng er det dog, at nogle selvejerbønder i Bølling herred i Lundenæs Len i Vestjylland betalte kværsæde, uden at det er lykkedes denne skribent at finde noget geografisk mønster i disses placering. Men hvis man udvider betragtningen til, at kværsæde var pålignet regionale grupper af bønder eller enkeltbønder, som permanent var fritaget for ledingsforpligtelsen, passer pengene.

I de to østligste herreder på Lolland ses en opdeling af selvejerbønderne i havner med hver sin havnebonde. Dette tolkes som et resultat af, at ledingsflåden blev reduceret til en fjerdedel i 1169, som kun havde vagtopgaver, ifølge én tolkning af et sted hos Saxo og så tilsat den opfattelse, at det i praksis kun var selvejerbønder, der havde denne forpligtelse. De nævnte havnebønder på Østlolland tolkes som bønder, der havde som opgave at indsamle ydelserne fra hver sin havne. Selvom en sådan funktion ikke har relevans for den lange diskussion af havnebondens status i Jyske Lov, fører dette over i en stillingtagen til denne diskussion, der på basis af lov materialet tilslutter sig den sobre konklusion, at en havnebonde var en bonde, som var medlem af en havne – én af dem kan jo så have stået for indkrævningen af havnens ydelser.

Endelig findes der i materialet opdelinger af visse herreder i tredinger, fjerdinge eller lignende, som også bevidnet for andre herreder i Kong Valdemars Jordebog. Disse tolkes som rester af skipæn, der var blevet stærkt reduceret som følge af, at de privilegerede stænder fik fritaget deres bønder for ledingsyndelser. Derfor fungerede de senere som opkrævningsenheder for kronens afgiftspligtige, mens den egentlige ledingspligt, som før nævnt, synes overført til selvejerbønderne, der så udgjorde ét skipæn pr. herred.

Spørgsmålet er hvor langt, der kan generaliseres om disse ting. I bogen argumenteres der overbevisende for, at mangt og meget var resultater af forhandlinger mellem territorielt afgrænsede grupper af bønder og forskellige lensmænd/lokale kongelige administratorer. Et sådant synspunkt forklarer langt hen de mange og store lokale variationer i både Kong Valdemars Jordebog og senere materiale, som det i denne bog anvendte.

De senest omtalte undersøgelser vedrørende ledingssystemet fører, vel i sagens natur, til relativt hypotetiske løsninger, men bogen rummer i hvert fald ting, som det vil være uomgængeligt at inddrage i fremtidens diskussioner om dette; måske var også ledingssystemet i virkeligheden præget af ganske mange lokale variationer i stedet for det svært tolkelige idealbillede, som præsenteres i Jyske Lov?

Det ærgrer nærværende anmelder, at forfatteren ikke har taget spørgsmålet op om størrelsen af selvejerbøndernes samlede afgifter sammenlignet med kronfæsternes, når nu han har brugt så megen tid på at grave så dybt i så mange lensregnskaber o.lign. Det skyldes formentlig, at undertegnede resultater og hypoteser desangående først sent har kunnet komme til forfatterens kundskab. Men det er et spændende spørgsmål, om det anvendte omfattende materiale kan bekræfte eller modificere den opfattelse, at kronen i 1400-tallet systematisk forsøgte at forøge selvejerbøndernes afgiftstryk, når man ikke længere i samme grad som tidligere havde brug for selvejernes militære og andre arbejdsydelser. Men det kan måske komme en anden gang.

Bogen er for specialister; det vanskelige materiale og de mange detaljer er næppe noget, den alment interesserede beskæftiger sig med at læse om for sjovs skyld. Til specialisterne bør dog også regnes lokalhistorikere med interesse for de behandlede områder i middelalderen. Her er helt klart en del at hente også for sådanne. Carsten Porskrog Rasmussen har fungeret som redaktør af bogen på Landbohistorisk Selskabs vegne, og mon ikke han har sin del af æren for, at bogen generelt ikke er blevet vanskeligere at læse, end stoffet tilsiger?

Alt i alt er det ikke det ikke de helt store rigshistoriske nyheder, der kan hentes i denne bog – med mulig undtagelse for hypoteserne om ledingssystemets udvikling. Men der er i høj grad grund til at glæde sig over, at der findes mennesker, som vælger at kaste sig over så besværlige ting i stedet for fx at samle på frimærker. Især når det gøres på en måde, så det ikke giver anledning til panderynken fra en professionel. Et i hovedsagen solidt bidrag til underbygning og udvidelse af vor viden om centrale forhold i middelalderens samfund, som peger fremad ved at inddrage det lokale og regionale, som er én af de oplagte muligheder for at komme videre, end vi hidtil er nået.

ANDERS BØGH, DR. PHIL., LEKTOR,
INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET.

Henning Bro: *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat*

– *Bygge- og boligpolitik i København 1850-1930.*

Multivers 2008. 619 s.

I september 2006 forsvarede Henning Bro ph.d.-afhandlingen *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat – Bygge- og boligpolitik i tre danske bysamfund, 1850-1930* ved Københavns Universitet; en afhandling på næsten 600 meget tætskrevne sider i to bind. Den aktuelle bog er en flot bearbejdning af afhandlingen, hvor der fokuseres på København, mens resultater fra de andre undersøgte bysamfund Nykøbing Falster, Lyngby og i nogen grad Frederiksberg er fremstillet i mindre udgivelser og artikler.

Temaet er, som titlen antyder, bygge- og boligpolitik i Danmark med fokus på byggeri for arbejderklassen og andre lavindkomstgrupper. Bogen beskæftiger sig med en periode på 80 år, men det er perioden 1914-1930, som er i centrum. Forskningsområdet er relativt uberørt i Danmark og har ikke tidligere været behandlet så detaljeret, som Henning Bro gør det. Boligen og industrialismen var hot i 70'erne, bl.a. med forskningsprojektet "industrialismens bygninger og boliger". Det er imidlertid i særlig grad anden halvdel af 1800-tallet og den liberalistiske periode, der har været behandlet i fremstillinger. Siden hen har historisk forskning i boligpolitik mistet pusten, men Bro håber med sin bog at få gang i den igen. Opfordringen hermed givet videre!

Det er ikke en bog til godnatlæsning eller en, der 'leger' med fremstillingsform og formidling. Men det er et af den slags værker, som vil blive en klassiker for mennesker, der på den ene eller anden måde arbejder med feltet. Værket bygger på en næsten ufattelig mængde arkivalier, hovedsagelig kommunale, og det er grundigt og rigt på væsentlige detaljer, hvilket både gør det anvendeligt til en samlet læsning, man bliver klogere af, og til mange senere opslag. I forbindelse med det sidste, er det ærgerligt, at værket ikke er udstyret med et ordregister. Heldigvis har det i stedet en indholdsfortegnelse på ni sider og mange små underafsnit, hvorfor læseren alligevel nemt finder frem til det ønskede emne.

Bogens problemstilling er at analysere faktorerne bag samt indholdet og virkningerne af den boligpolitik, der gennemførtes af Københavns Kommune hovedsagelig overfor lavindkomstgrupper, samt at vurdere denne politik i forhold til resten af Danmark og Vesteuropa. Grundlaget for problemstillingen er, at boligpolitikken udgør en af de bærende søjler i velfærdsstatens sociale fordelings- og sikringssystem og har været et omdrejningspunkt for økonomiske og sociale magtkampe. Boligpolitik har i høj grad været en værdikamp. Fra et frit og ureguleret boligmarked i 1800-tallet blev boligspørgsmålet langsomt politiseret; først af læger og hygiejniskere samt borgerskabets sociale reformatorer, siden af haveboligbevægelsen og endelig af Socialdemokratiet, der i Bros fremstilling berettiget får en heltestatus som primus motor i, at København blev en mønsterkommune i at skaffe lavindkomstgrupper ordentlige boligforhold.

De første år af det 20. århundrede så lovende ud for boligmarkedet. Men så kom byggekrakket i 1908, og investorer satsede på industri, handel og transport i stedet for boliger. Tilvæksten af boliger fulgte ikke med befolkningstilvæksten, og allerede i årene inden første verdenskrig begyndte bolignøden at melde sig; en situation der kun blev værre i krigsårene og bed sig fast efter krigen; ved april flyttedag i 1923 var der kun ni ledige 1-4 værelses lejligheder til hovedstadens 700.000 indbyggere! Derfor blev alt, der kunne udlejes, selvfølgelig udlejet.

Gennem hele perioden har to modsatrettede synspunkter stået overfor hinanden. Et socialdemokratisk ønske om kommunalisering og indgreb, der skulle afhjælpe nøden, og et borgerligt socialkonservativt syn om hjælp til selvhjælp og en tro på, at det liberalistiske marked nok skulle regulere boligmarkedet. Der var politiske tiltag og forsøg på regulering og indgreb allerede fra 1880'erne, men den store modstand fra borgerlig side gjorde skridtene små i perioden frem til 1914.

I en socialdemokratisk optik var krisen et symptom på den liberalistiske markedsøkonomis planløshed, og de konservative fik alt for sent øjnene op for krisens omfang. Det var først da Socialdemokratiet fik flertal i Københavns Borgerrepræsentation i 1917, at der for alvor begyndte at komme fart på den kommunale involvering i boligmarkedet. Det ligger helt i tråd med, hvad Søren Kolstrup tidligere har vist med sin bog om kommunesocialisme i de første tre årtier af det 20. århundrede. Nemlig, at det var ad den kommunale vej, at periodens største præ-velfærdspolitiske sejre blev vundet. Men også på statsplan blev der efterhånden handlet. Noget der i øvrigt var et fælleseuropæisk fænomen, og hvis årsag bedst blev udtrykt af den engelske premierminister Lloyd George i 1919: "the money we are going to spend on housing is an insurance against bolshevism and revolution". 1920'erne var derfor årtiet med lands- og kommunalpolitiske indgreb som huslejeregulering, kommunalt boligbyggeri, låne- og tilskudsordninger samt ny byplanslovgivning.

Som tidligere nævnt er det perioden 1914-1930, der er bogens tyngepunkt og optager 2/3 af dens sider. Det er naturligvis fordi, det er her, de store ændringer foregår, og her Henning Bro mener, at man kan finde fundamentet for velfærdsstatens senere boligpolitik. Nogle iagttagere af udviklingsforløbet har fremhævet perioden 1914-1930 som en midlertidig reaktion på ekstraordinære forhold. Det mener Bro er for kraftig en reduktion. Han ser den derimod som en del af en kontinuerlig udvikling, hvor eftertiden byggede videre på netop erfaringerne opnået i denne periode.

De tre store kapitler i bogens hovedafsnit handler om hhv. den kommunale indsats, bygge- og boligforeningernes og endelig det støttede private byggeris. Det kommunale stod for ca. 21 % af byens nye lejligheder i perioden 1917-1930. Det er noget af en præstation, når det bare to årtier tidligere var forsvindende lidt. Hvis man ser på 1 og 2-værelses lejligheder, var andelen langt større – i nogle år helt oppe på 90 %. Bygge- og boligforeningerne stod for 41 % af boligproduktionen i samme periode. Støtten til det private var både støtte til private udlejnings-ejendomme, men også i et vist omfang til parcelbyggeri. Men parcelbyggeriet blev

i hovedstaden ikke støttet så meget som i provinsen. Hovedstadens grundpriser og byggeomkostninger udelukkede en stor del af arbejderbefolkningen fra denne model, og derfor ville det socialdemokratiske flertal hellere målrette støtten mod andre boligformer.

En af de gode pointer, der i øvrigt kommer frem i bogen, er, at de filantropiske byggeselskaber som der ellers er skrevet meget om, har stået for forsvindende lidt af boligbyggeriet i København og Frederiksberg – under 5 % af den samlede nybyggede boligmasse.

Bro viser med dette hovedafsnit, hvordan det var Socialdemokratiets indsats, at staten og kommunen i denne periode havde en finger med i spillet i op mod 90 % af nybyggede boliger i Hovedstaden og ikke kun, at der blev bygget nyt, men også, at beboerne i ældre småboliger fik bedre vilkår, f.eks. blev sikret mod ublu huslejestigninger.

De centrale kapitler er bygget op efter samme skabelon, og læseren får en fyldig historie om, hvem der byggede, hvor de byggede, med hvilke konstruktioner af for- eninger og låneformer etc. Hvilke bebyggelsesformer og reguleringer der blev anvendt. Hvem arkitekten var, og hvilke særpræg han havde. Hvilke typer af lejligheder, der var tiltænkt hvem, og hvem der boede der i virkeligheden osv. Indimellem mister man koncentrationen og skimmer hurtigt. Denne læser måtte f.eks. give op overfor de mange oplysninger om forskellige former for lånefinansiering. Men der vil givet være andre læsere, for hvem disse oplysninger er væsentlige.

Med detaljeringen og nuanceringen og blikket for dynamikken mellem det offentlige og det private udvider Bro vores forståelse for de dynamikker, der ligger bag boligproduktionen i Danmark i denne periode. Hvad er det f.eks. for faktorer, der afgør en husleje?

Ind imellem mangler man dog en mere personlig tone. Det er klart, at der findes tusindvis af personlige historier om de mennesker, som var berørt af boligkrisen og som måske fik bolig i noget af nybyggeriet. F.eks. nævnes det, at 4. huslejenævn i København, behandlede 48.000 sager fra indre Vesterbro i perioden 1916-1931. Der kommer nogle ganske få eksempler på, hvad disse sager handler om, men det havde været dejligt med flere drys af ægte københavnernes boligsituation. Særligt fordi Bro bruger de få eksempler til at vise, hvordan nævnene i stort omfang tog lejernes side. Bogen har som nævnt mange styrker, men dens svaghed er, at teknisk detaljerigdom ikke lader plads til det mere mikrohistoriske og personlige.

På den anden side kunne man heller ikke have undværet detaljerne, da det jo er dem, der gør værket til kandidat til at stå på hylden hos alle, der interesserer sig det mindste for bolighistorie. Henning Bro har med afhandling og bog lavet et solidt og uomgængeligt akademisk arbejde, for hvilket han i øvrigt i 2007 fortjent modtog Arbejderhistorieprisen.

METTE TAPDRUP MORTENSEN, PH.D.,
MUSEUMSINSPEKTØR, KROPPEDAL MUSEUM.

Thomas Pedersen, *When Culture becomes Politics*
 – *European Identity in Perspective*, Aarhus University Press 2008. 311 s.

Med bogen '*When culture becomes Politics – European Identity in Perspective*' skriver historiker og politolog Thomas Pedersen sig ind i en efterhånden betragtelig videnskabelig litteratur om europæisk identitet. Og Pedersen trækker da også på en bred litteratur af både ældre og nyere dato i opbygningen af en teoretisk struktur og et argument der ikke umiddelbart ligner nogen af de allerede velkendte tilgange til europæisk identitet.

Diskussionen om europæisk identitet kan i dag – efter at den blev 'genoplivet' i 1990'erne som en central dimension i diskussionen om EU's legitimitet og fremtid – beskyldes for en vis grad af inert. Til tider kan det synes, som om kendskab til forfatterens baggrund og basale teoretiske ståsted allerede tillader én at forudse argumentets fokus og hovedkonklusioner. Med udgangspunkt i social konstruktivisme eller '*cultural studies*'-tilgange forventer man overvejelser om, hvem der mon kan eller bør spille rollen som Europas 'Anden'. Fra et demokratiteoretisk udgangspunkt er det manglen på en fælles europæisk offentlighed, problemet med et 'demokratisk underskud' og afstanden mellem elite og borgere som sandsynligvis vil blive behandlet. Fra historikerens perspektiv er det den obligatoriske pointe om Europa som et post-Holocaust projekt og den klassiske diskussion af problemer og muligheder bag distinktionen mellem 'kulturel' og 'politisk' nationalisme. Endelig i *international relations*-feltet, vil der blive kredset om problemerne i 'suverænitetsbegrebet' og ideen om en slags 'post-westfalsk orden'. Bare for at nævne nogle eksempler.

Pedersens bog indeholder ganske vist referencer til og/eller kortfattede diskussioner af mange af disse tilgange til emnet, men lader sig ikke rubricere som tilhørende nogen af dem. Bogen er på én gang lidt af det hele og helt sin egen. Dette skyldes i høj grad Pedersens lidet beskedne ambitionsniveau. Han vil ikke som de fleste andre begrænse sig til at behandle europæisk identitet som udtrykt igennem en bestemt institution, som fremtrædende i et bestemt begrænset kildemateriale, som fremkommende i en bestemt (national eller politisk) kontekst eller som italesat af bestemte typer aktører. I bogens 17 korte analytiske kapitler bevæger han sig frit rundt mellem kvalitativt og kvantitativt kildemateriale, mellem nationale, internationale og civilisatoriske kontekster og sammenligninger, skiftende mellem politologisk analyse, historisk argumentation og filosofisk spekulation. Der er f.eks. kapitler om almindelige borgeres europæiskhed, om national identitet, om transnational identitet, om Europa som kulturelt fællesskab, om Europas unikke karakter, om øst og vest i Europa, om udfordringerne fra Islam og Asien, om kosmopolitisme og om Europas internationale identitet og ambitioner.

Men ikke nok med, at Pedersen dermed synes at håbe på at kunne indfange Europas identitet i alle dens aspekter og dimensioner. Han har også sat sig for at gentænke identitet som sådan. Pedersen vil levere intet mindre end "*a new theoret-*

ical perspective on European Identity and upon identity as such" (15). Han lover os dermed "*a new existentialist view of Political Man focusing upon personal – but not necessarily rational – choice*"(19).

Pedersen kalder sin nye teoretiske position '*integrity*' og beskriver den som en form for 'liberal culturalism'. Grundlæggende konstitueres denne position gennem en afvisning af på den ene side 'holistiske' identitets teorier der overlejrer og destruerer individets personlige autonomi med determinerede strukturer, og på den anden side social konstruktivistiske, postmodernistiske og poststrukturalistiske teorier, der med deres insisteren på identiteters konstruerede og omskiftelige natur ligeledes udvander individets iboende '*inner Self*' og dets personlige ansvarlighed, som moralsk kan udledes heraf. Pedersen distancerer sig desuden fra Rational Choice-teori i og med, at han ønsker at indtænke '*non-rational choices*' – dvs. personlige valg, som ikke er instrumentelt orienterede, men som udspringer af værdier og følelsesmæssige dispositioner.

Den 'integrative' identitetsteori, der bliver resultatet, forstår dermed kultur som konstitueret gennem autonome personlige valg af 'livsprojekt'. Ofterest sammenligner Pedersen med individets evne til æstetisk påskyndelse af skønne objekter, hvilket han også opfatter som en dybt individuel operation. Det kollektivt kulturelle udgøres dermed af et løst aggregat af mange individuelt valgte '*ways of life*', der ikke er identiske, men lader sig forene under en overordnet '*constitutive culture*' bestående af fælles idealer og værdier. Ideal og værdier der dog stadig kan implementeres forskelligt i individuelle livsprojekter. Pedersen kan dermed opsummere sin teori i diktummet: "*culture is choice – but, it must be added, choice is also culture*"(55).

Som det måske allerede kan fornemmes i denne *catch-phrase*, er integrisme-teoriens største problem en mangel på præcision. Dette gør det direkte påfaldende, at Pedersen angriber andre teorier for deres '*vagueness*', for så selv at tilbyde f.eks. begreber som *life-project* og *way of life* som 'præcise' alternativer. Store dele af teorien synes faktisk primært at blive deklarativt konstateret i teksten, snarere end konstrueret gennem detaljeret teoretisk diskussion med modparter. Dermed fremstår integrisme implicit som en ontologi, der hviler mere på en række af Pedersens personlige og moralske valg og præferencer end på en egentligt teoretisk/videnskabelig argumentation. F.eks. er det billede, han tegner af socialkonstruktivismens (og implicit også post-strukturalismen & postmodernismens) forståelse af struktur-aktør problemet tæt på en karikatur. Her savner man et seriøst favntag med f.eks. Judith Butlers forståelse af identitet som performance, der kunne nævnes som et af mest kvalificerede forsøg på en post-strukturalistisk struktur-aktør teori. Desuden løber Pedersen med nogen forudsigelighed ind i det åbenlyse problem, der følger med en kulturteori, der ikke bare prioriterer og privilegerer individets autonomi rent teoretisk, men som også normativt validerer individets integritet og valgfrihed. Dette problem angår grænserne for valgfrihed, eller hvad man

kunne kalde ethvert fællesskabs (implicitte) disciplinering af dets medlemmer. Siden Pedersens overordnede kollektive '*constitutive culture*' ikke er andet en løst koordinerede individuelle livsprojekter (højst forenet om fælles ideer om '*exemplary ways of life*'), har den svært ved at forklare – endsige retfærdiggøre – sådan disciplinering. Kort sagt synes magtdimensionen i Pedersens integrisme noget underudviklet. Dette er en anklage, han imidlertid selv sender videre til de '*contemporary theories of nationality*' som noget kortfattet behandles i et par af de første artikler. Det forbliver en gåde for denne anmelder, hvordan nogen kan læse Andersens, Hobsbawms, Gellners og Michael Billigs klassiske værker om nationalisme og så fortsat hævde, at de har overset magtspørgsmålet (81).

Konsekvenserne af det både vage og modsætningsfyldte magtperspektiv i Pedersens teori dukker desuden løbende op i analysen. I diskussionen af Europa som et kulturelt fællesskab når han frem til at en europæisk '*constitutive culture*' først og fremmest formes af en historisk-filosofisk arv rækkende tilbage til det gamle Grækenland. Han stiller sig til sidst spørgsmålet om denne privilegering af et specifikt kulturelt indhold ikke nødvendigvis placerer nogle Europæere som perifere – om ikke, med andre ord, der ligger en implicit autoritær magtudøvelse i på denne måde at formulere et europæisk (kulturelt) center. Hertil kan han dog afvisende konstatere: "*To identify a limited number of constitutive European ideas and exemplary models is not synonymous with indulging in a potentially authoritarian, political aestheticism*" (139). Da svaret ikke begrundes yderligere, vil mange læsere måske efterlades med spørgsmålet: "hvorfor egentlig ikke?". At definere europæiskhed er at påtage sig autoriteten til at kunne gøre dette. Selv hvis denne europæiskhed ikke påtvinges borgerne aktivt, ville de fleste stadig hævde at der ligger en betragtelig magt – og dermed autoritet – bare i at privilegere en definition over andre. Tænkere som Jacques Derrida, Paul Ricoeur og Etienne Balibar har forsøgt at skrive sig ud af det dilemma, der ligger i at formulere en 'åben' europæiskhed, et europæisk projekt, der ikke på forhånd formulerer et center, men insisterer på en identitet, der bestandigt er under opbygning og gentænkning. Her kommer Thomas Pedersen noget lettere om ved det.

Ligeledes synes det noget modsætningsfyldt, at Pedersen flere gange insisterer på, at immigranter i Europa må være villige til at integrere sig, mens han mod slutningen vælger at illustrere implikationerne af integrismens respekt for individet ved at forestille sig, hvordan en imaginær australier faktisk ville kunne være 'lang-distance-europæer', simpelthen gennem et personligt valg om at abonnere på en europæisk '*way of life*'. Hvorfor australiernes individuelle valgfrihed ikke overlejres af et krav om 'integration' i det fællesskab, han befinder sig i, forbliver uklart.

Helt generelt må det påpeges, at i hvert fald for læsere med kendskab til diskussionerne om europæisk identitet er kapitlerne ofte for korte og behandlingen af emnerne for håndskåret til helt at være tilfredsstillende eller overbevisende. Nogle pointer er både nye og interessante, men i mange tilfælde mangler man tilbunds-

ende diskussion af centrale værker og positioner. Desuden synes den videnskabelige diskussion til tider at være sammenflettet med mere holdningsbetonede udsagn om f.eks. migration, multikulturalisme eller *'the Chinese mind'*.

Alt i alt er Pedersens argument både problematisk og provokerende – og dermed faktisk også ganske stimulerende læsning.

CHRISTOFFER KØLVRAA, ADJUNKT,
INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET

Patrick Seale: *The Struggle for Arab Independence.
Riad el-Solh and the Makers of the Modern Middle East.*
Cambridge University Press, 2010. 804 s.

Ambitionen bag Patrick Seales bog er at skrive en mands og en slægts historie og derigennem også fortælle en periodes historie. Seale er britisk journalist og mellemøstanalytiker, og han har gennem sit arbejdsliv stiftet bekendtskab med mange af Mellemøstens ledende politiske familier. Gennem en af disse, familien el-Solh, har han fået adgang til et stort materiale af breve, fotografier, dagbøger og andre private optegnelser, som sammen med åbne arkivkilder skaber baggrunden for en velskrevet og detaljeret, men også sentimental historie.

Riad el-Solh (1894-1951) var en ledende libanesisk politiker i mellemkrigstidens Mellemøsten og blev det selvstændige Libanons første premierminister i 1943. Han voksede op og blev politiske formet af både arabisk og osmannisk aristokratisk kultur og de store formative omvæltninger i det osmanniske imperiums sidste tid, Første Verdenskrig og opdelingen af Mellemøsten i mandater efter krigen. Periodens omvæltninger tegner også det nutidige Mellemøstens geografiske og politiske landkort, og det er interessant at se, hvor tidligt fx den jødisk-zionistiske indvandring til Palæstina førte til store bekymringer og politiske uenigheder i både den osmanniske og den lokale arabiske elite. Seale viser, at den zionistiske indvandring allerede tidligt i det 20. århundrede blev en politisk hegnsplæ mellem tyrkere og arabere. Gennem korrespondancer illustrerer Seale, hvordan splittelsen mellem tyrkere og arabere blev forværret af den tyrkiske elites positive syn på zionisterne og ikke særligt høje tanker om arabere. Zionisterne blev af mange i den tyrkiske elite opfattet som et led i en nødvendig moderniseringsproces, som araberne ikke selv formåede at sætte i gang. Dette perspektiv oplevede arabiske ledere inklusiv el-Solh som nedladende og ærekrænkende, og Palæstina-spørgsmålet kom også på den måde til at spille en central rolle i konsolideringen af en arabisk-national politisk ambition.

For Riad el-Solh spillede spørgsmålet om Palæstina en gradvist større rolle, efterhånden som det viste sig, at pan-arabiske drømme ikke kunne realiseres. Palæstina blev i løbet af 1920'erne og 1930'erne et symbol på arabisk magtesløshed, og Seale viser, hvordan den primære kamp for arabisk selvstændighed stod mod fransk og britisk overherredømme, men hvordan det alligevel blev den jødiske indvandring og zionisternes bemærkelsesværdige udnyttelse af landet, som blev symbolet på den manglende ret til selvbestemmelse. Seale demonstrerer den relativt intensive kontakt mellem arabiske ledere og zionisterne og også den gensidige anerkendelse mellem dialogpartnerne, som ofte havde kendt hinanden som studerende i Istanbul eller Jerusalem. Banalt spændende er det at finde ud af, at Riad el-Solh mødte og kendte både David Ben-Gurion og Moshe Sharett fra ungdommen i Istanbul. Seale drager ikke konklusioner af analytisk eller abstrakt karakter om udviklingen af den israelsk-palæstinensiske konflikt på baggrund af sit rige og indi-

mellem ukendte og overraskende materiale, men det kan vi læsere jo så gøre: Seale's bog viser med tydelighed, at Palæstina blev den primære pan-arabiske sag gennem et bevidst politisk arbejde fra ledende ikke-palæstinensiske intellektuelle og politikere som fx el-Solh.

Interessant i bogen er også beskrivelserne af de arabiske overklassefamiliers liv. Biografien giver et fint indblik i det luksuriøse og dannede overklasseliv i den herskende politiske klasse, hvor man havde boliger i flere af regionens store byer, landbesiddelser, og alle havde været på uddannelsesophold i Europa. Man bemærker, hvor ens overklassens livsformer blandt tyrkere, arabere og europæere reelt har været inden for Osmannerriget, men også mellem Europa og 'Orient'. Religionen spillede en meget lille rolle for mange i denne elite, men alligevel havde de venskaber og politiske partnerskaber med både islamiske traditionalister og reformatorer. Den politiske elite ville modernisere efter europæisk forbillede og lod sig inspirere af både demokrati, nationalisme, fascisme og nazisme. El-Solh så også en overgang Nazi-Tyskland som en relevant allieret i kampen for at stoppe den jødiske immigration til Palæstina, men han tog ifølge Seale afstand fra antisemitismen. Modsat den palæstinensiske leder Hajj Amin al-Husseini, som el-Solh ellers var gode venner med. Riad el-Solh blev myrdet af politiske modstandere i 1951 efter, at han måtte opgive premierministeriet nogle måneder før.

Overordnet er der tale om en læseværdig, velinformeret og detaljeret gennemgang af skabelsen af det moderne Mellemøsten med fokus på Libanon, Syrien og Palæstina-konflikten fortalt gennem Riad el-Solh's liv. Bogen er fortællende og uden et egentligt erkendelsessigte, men den giver et godt indblik i de komplekse sammenhænge, som har betydet så meget for nutidens Mellemøsten.

JAKOB EGHOLM FELDT, PH.D., LEKTOR,
INSTITUT FOR KULTUR OG IDENTITET,
RUC.

Susan K. Morrissey: *Suicide and the Body Politic in Imperial Russia*.

Cambridge University Press 2006

(*Cambridge Social and Cultural Histories*). xv + 384 s.

Med sin anden monografi, *Suicide and the Body Politic in Imperial Russia*, har Susan K. Morrissey bevist, at hun ikke kun er en fremragende historiker, men også er blevet en førende autoritet i det tsaristiske Ruslands kulturhistorie. Gennem historien om selvmord, dets betydning i den russiske bevidsthed samt i juridisk sammenhæng får vi et detaljeret indblik i russisk mentalitet og Ruslands udvikling i en europæisk sammenhæng fra den syttende århundrede indtil Første Verdenskrig. En af bogens største styrker er lige præcis, at den russiske udvikling bliver sat i sammenhæng med europæiske forandringer i normer og ideer om selvmord og kropskultur i perioden. Selvom Rusland ofte bliver betragtet som sin egen verden, havde landet fra Peter den Stores regeringstid mange kontakter til Europa, og der fandt en del kulturel udveksling sted.

Bogen er delt i tre hovedafsnit, som følger en kronologisk og kontekstuel orden. I første del får vi et overblik over offentlig kontrol fra middelalderen frem til kriminaliseringen af selvmord under Peter den Store. Med Peter den Store var også Rusland kommet ind i den moderne tid, og ligesom Rusland selv befandt ideen om og fremstillingen af selvmord sig nu i et limbo mellem gamle og nye værdier baseret på religiøse og politiske ændringer. For myndighederne var selvmord en forstyrrelse, og derfor siger den statslige handling af selvmord altid meget om de midler, enevælden havde til at kontrollere befolkningen. Oplysningen indførte ideer om den individuelle ret til at begå selvmord, men den russiske intellektuelle elite blev ved med at fordømme selvmord, hovedsagelig for at beholde den offentlige kontrol. Der skete dog nogle udviklinger, som gjorde, at selvmord fra omkring 1850 ikke længere blev set som et mord, hvorfor forsøgt selvmord ikke længere svarede til forsøgt mord. Stigende professionalisering og rationalisering af den russiske administration gjorde, at legale normer og medicinske principper kunne redefinere forståelsen af intention på det officielle niveau. Eftersom der ikke var de store ændringer i den folkelige forståelse af selvmord, er det overraskende, at så store ændringer i den officielle behandling kunne ske under Nikolaj den Første, som var kendt for sin repressive regeringstid, men den konklusion bekræfter, hvor vigtige hans "oplyste bureaukrater" var for de store ændringer, som kom i det næste årti (s. 125-126).

De store reformer fra 1860'erne ændrede det russiske samfund på en måde, der gjorde selvmord meget mere synligt i landet, men også mere omstridt. I del to ser vi, hvordan kombinationen af et stigende uddannelsesniveau og en stigende selvmordsrate medførte, at selvmord fik en symbolsk betydning i det russiske samfund. Ved at sætte det i forbindelse med sekulariseringen af lov, udbredelsen af videnskab og oplysning og generelle udviklinger omkring patriarki og kønsroller viser Morrissey, at de nye debatter om selvmord udløste nye spørgsmål om bl.a. autonomi, vold, magt og selvstændighed (el. human agency). Det var således i den-

ne periode, at selvmord blev gjort til et udtryk for konflikten mellem individuel værdighed (*human agency*) og social/politisk undertrykkelse, og det var i den retning, diskussionen udviklede sig indtil omkring århundredskiftet.

Den sidste (og korteste) del dækker de sidste år af den nittende århundrede og tiden op til begyndelsen af Første Verdenskrig i 1914. På grund af selvmordets symbolske status som et udtryk for undertrykkelse, blev begivenheden mere og mere politiseret og blev således brugt som en politisk erklæring. Selvmord blev til en akt af heltmod (især under revolutionen i 1905) og fik en central plads i russisk debat. Da aviser skrev meget flittigt om selvmord med op til ti eller tyve hændelser hver dag, blev selvmord på en måde kommercialiseret og Ruslands modernitet dermed til dels bekræftet gennem den måde, selvmord blev brugt på af individer til at påvirke egne omgivelser.

Morriseys studie af selvmord og "the body politic" i Rusland viser først og fremmest at udviklingen i landet ikke var lineær fra tradition til modernitet, men afspejler ændringer i alt fra religiøse, retlige, administrative, videnskabelige og sociale aspekter til opfattelsen af de roller individer kunne påtage sig i Rusland. Morrisey fremlægger en saglig behandling af et kompliceret emne, baseret på en grundig arkivforskning og en udmærket forståelse af den eksisterende historiografi. De ti illustrationer og talrige anekdoter fremdrager personlige aspekter af en ellers meget omfattende historie om tsartidens Rusland, og vi står formentlig over for et standardværk inden for russisk historiografi.

ROSA MAGNUSDOTTIR, PH.D., ADJUNKT,
INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET.

Maureen Perrie (ed.): *The Cambridge History of Russia, Vol. I: From Early Rus' to 1689*. (Cambridge University Press, 2006). xxii + 777 s.

Dominic Lieven (ed.): *The Cambridge History of Russia, Vol. II: Imperial Russia, 1689-1917*. (Cambridge University Press, 2006). xxviii + 765 s.

Ronald Grigor Suny (ed.): *The Cambridge History of Russia, Vol. III: The Twentieth Century*. (Cambridge University Press, 2006). xxiv + 842 s.

The Cambridge History of Russia dækker Ruslands historie fra Kiev Rus' til nutiden. Det er et ambitiøst værk på over to tusind sider og skrevet af et slags "All Stars Team" indenfor russisk historie. Ikke færre end 76 historikere bidrager til dette encyklopædiske værk med 84 tematiske og kronologiske artikler. I stedet for at tage en ansvarlig redaktør, har forlaget valgt at få relevante eksperter til at redigere hvert bind. Det betyder, at de tre udvalgte redaktører alle sammen har forskningserfaring indenfor den periode, de er ansvarlig for. Alle tre redaktører er kendte autoriteter inden for hver deres periode, de kender de relevante kildematerialer og udviklingen af historiografien i detaljer, og de har alle udvalgt meget kompetente historikere til at skrive om deres ekspertiseområder. Det betyder, at *The Cambridge History of Russia* ikke er et typisk oversigtsværk over Rusland fra Kiev til Putin. Det er et værk skrevet af de passende forskere og baseret på deres egen forskningsfelter.

Det betyder dog ikke, at værket er utilgængeligt for almindelige læsere. Tværtimod er det meget læsbart, og det er en stor fordel, at hver læser kan slå op i bogens indholdsfortegnelse og vælge at læse en kapitel om forvirringens tid, intelligentsia i den 18. og 19. århundrede, eller arbejdere og industrialiseringen i Stalinperioden – alt efter hvor interessen ligger. I de 84 kapitler finder alle noget, alt fra udenrigspolitik og juridiske ændringer til familieliv og kvindernes rolle i Rusland og Sovjetunionen. Hver kapitel er selvstændig, og alle tre redaktører har givet forfatterne autonomi, således at der ikke skal foreligge én grundlæggende tese til hvert bind – på den måde giver værket også et godt overblik over udviklingen af historiografien og forskellige synspunkter på historien baseret på varierede metodologier.

Maureen Perrie, redaktør af det første bind, har delt perioden fra ca. 900 til 1689 op i tre perioder. Første del handler om oprindelsen af Riget Rus' og Moskvariget (c. 900-1462), anden del om Moskvarigets ekspansion og tilbagegang som ender med forvirringens tid (1462-1613), og den sidste del dækker de første Romanov'er (1613-1689). Selvom bindet som sagt ikke har et altovervejende argument, så har Perrie en klar tilgang til værket. Hun vælger at oplyse læserne om hvorvidt Rusland i perioden før Peter den Store og hans indførelse af vestlige værdier var isoleret fra resten af verden. Havde Slavofilerne ret i at se på Moskvariget som en idealistisk udførelse af uforurenede *russiske* værdier? Kan man søge rødderne til Stalins diktatur i de gamle autokratiske og despotiske traditioner fra samme tid?

Der er stadig ikke nogle endegyldigt svar på disse spørgsmål, men forskningen er kommet langt væk fra de marxistiske analytiske synspunkter, som søgte efter feudalisme i Rusland for derved at tilpasse det til en vesteuropæisk udvikling. Nu viser forskningen mange forskellige synsvinkler, og Ruslands udvikling bliver sat i sammenhæng med vestlig absolutisme, asiatisk/orientalsk despotisme, Webers patri-monialisme og ikke mindst Ruslands udvikling som *sui generis*. Som alle gode oversigtsværker om Ruslands historie bør gøre, begynder bindet med et særdeles godt kapitel om Ruslands historiske geografi (Denis J.B. Shaw), og ligesom alle tre bind har det første bind billeder, gode politiske og geografiske kort og en detaljeret kronologi. Det første bind har også genealogiske tabeller, som er en rigtig god idé og savnes i de øvrige bind (især i bind nr. II)

Bind II er redigeret af Dominic Lieven og dækker årene fra Peter den Stores antagelse af magten i 1689 til den Russiske Revolution i 1917. Titlen på bindet, *Imperial Russia* holder sig til Peter den Stores proklamation af Rusland som et imperium indtil dets (Romanovernes) ophør i 1917. Lieven mener, at selvom alle periodiseringer medfører problemer, så kan man godt påpege to faktorer som karakteriserer perioden: Rusland bryder frem som et medlem af den europæiske magtkoncert og landets elite bliver meget hurtigt mere vestlige.

Bind II er organiseret i syv tematiske og kronologiske dele. Den første handler om imperium og periferi, nationale identiteter og national politik. Den anden fokuserer på kultur, intelligentsia og den ideologiske rolle som 1812 og Napoleonskrigene spillede i Ruslands udvikling. Den tredje del behandler ikke-russiske nationaliteter, fjerde del samfundet, lov og økonomi, femte del beskriver regeringer (alt fra centralregeringen til provinsielle regeringer) og giver et oversigt over statsfinanserne. Del seks handler om udenrigspolitik og militærhistorie, imens den sidste del handler om reformerne under Aleksander II og tiden op til revolutionen i 1917. Lieven giver med rette nogle 'umoderne' temaer plads i bogen, såsom udenrigspolitik, finanspolitisk historie og militærhistorie. Især i den engelsk-amerikanske historiografi har de traditionelle emner ikke fået meget fokus i nyere forskning, men de får godt plads i bogen og giver en nødvendig baggrund til at kunne rigtig forstå emner som kvinder, familie og offentligt liv i det russiske imperium.

Det 20. århundrede, eller rettere sagt: Sovjetunionen, får et helt bind for sig, redigeret af Ronald Grigor Suny. Det er ikke svært at begrunde, at sovjettiden får så meget plads – begivenhederne fra det sovjetiske eksperiment spiller fortsat en stor rolle i udviklingen i Rusland og de postsovjetiske stater, og det er også dette område, som siden den kolde krig har fået mest opmærksomhed fra forskere specialiseret i Ruslands historie. Det er muligvis sværere end for de andre perioder at vælge førende autoriteter indenfor sovjetisk historie, da der er så mange historikere som beskæftiger sig med sovjettiden. Efter at udenlandske historikere endeligt fik adgang til kildematerialer i russiske arkiver efter Sovjetunionens fald i 1991, er der udkommet mange bøger om sovjetisk historie, og dermed er fortolkningerne mangedoblede. Der findes også rigtig mange oversigtsværker om sovjettiden (hvoraf

Suny selv har skrevet nogle) men forskellen er, som tidligere sagt, at her skriver førende historikere om deres specifikke forskningsfelter.

Suny har valgt at dele bogen op i to dele, den første er kronologisk og følger en traditionel politisk-militærhistorisk logik – fra den første verdenskrig igennem revolutionerne, borgerkrigen, NEP-perioden, Stalinismen, den Store Fædrelandskrig, Krustjov, Brezhnev, Gorbatjov og det Russiske Forbund efter 1991. Den anden del fokuserer på temaer som demografi, arbejdere, bønder, kvinder, etniske og nationalistiske minoriteter, videnskab, teknologi, kultur og udenrigspolitik. Selv om man ikke savner nogle emner, er man ofte mere kritisk over for de emner, som man selv bedst kender, og her savner jeg derfor lidt mere diskussion af nogle af de allernye-ste debatter indenfor sovjetisk historiografi, nemlig diskussionen om sovjetisk subjektivitet og debatten om neo-totalitaristiske tolkninger. Suny skriver selv det første kapitel, og han forklarer de historiografiske debatter, som fandt sted i skyggen af den kolde krig meget godt, men hverken den såkaldte Chicagoskole eller Columbiaskolen, som begge har haft meget store indflydelse på den nyere sovjetisk forskning, er repræsenteret i forfatterlisten af det tredje bind. Det er dog ikke noget, den almindelige læser kommer til at savne i bogen – den er ligesom de andre to meget læselig og giver den nødvendige baggrund til en forøget forståelse af Sovjetunionen.

Overordnet er *The Cambridge History of Russia* en stor præstation og fungerer rigtig godt som et forskningsbaseret oversigtsværk. At den nogle gange er "mere omfattende end sammenhængende" (Lieven, s.2) er slet ikke en ulempe i sådan et ambitiøst værk. Alle redaktører har stået over for svære beslutninger, men har fundet en god balance mellem de vigtigste emner, og bøgernes struktur og fordeling giver god mening. Det har selvfølgelig hjulpet, at de har fået meget plads (hvert bind indeholder omkring 800 sider), og ligesom andre bøger i serien *The Cambridge History* er bøgerne af god kvalitet med mange hjælpemidler så som kort og kronologier. Det gør desværre også bøgerne dyre; hele samlingen koster næsten 300£ og det har kun de færreste råd til. Men den skulle findes på hylderne i hvert eneste universitetsbibliotek og være tilgængelig til studerende og andre som interesserer sig blot det mindste for Ruslands indviklede og spændende historie.

ROSA MAGNUSDOTTIR, PH.D., ADJUNKT,
INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET.

Margarita Gómez Gómez:

El Sello y Registro de Indias. Imagen y representación, Böhlau Verlag 2008, 349 s.

Denne bogs hovedsigte er at analysere de kongelige magtsymbolers rolle, herunder det kongelige segl i den spanske kolonisering af den nye verden fra 1492 til ca. 1830. Dette studiefelt er utilstrækkeligt dækket i den allerede omfangsrige forskning om den spanske kolonisering, som har lagt vægt på andre aspekter, som fx. produktion, arbejdsforhold og juridiske institutioner. Den symbolske og den ideologiske side af kongemagten er derfor et nyt forskningsområde for faghistorikere i Spanien og Latinamerika.

Bogen er delt op i 5 kapitler: 1. Løsninger for at overvinde afstanden mellem den nye verden og Spanien. 2. Stemme, figur og det kongelige nærvær: Det kongelige kastilianske segl.; 4. Skabelsen af seglet og Kancelliet for den nye verden; 5. Seglet og Indiens registre i Spanien (16 årh. -19. årh.); Seglet og registrene i den nye verden (det 16. årh til det 19. årh.).

I det første kapitel argumenter forfatteren for emnets relevans i konteksten af den spanske kolonisering i forbindelse med kongemagtens juridiske, ideologiske og symbolske legitimering. Brugen af kongens segl i Spanien og de koloniale besiddelser havde til formål at forene begge verdner i den samme lovgivning, institutioner og magtsymboler. I en situation, hvor den spanske konge aldrig besøgte sine koloniale besiddelser i den nye verden, var det nødvendigt med en genstand, som kunne repræsentere den altid fraværende kongefigur. Kongemagten var repræsenteret i teksterne: de talrige kongelige breve, forordninger og andre dokumenter, som blev sendt til hans delegerede embedsmænd i de oversøiske kongelige besiddelser. Forfatteren kalder dette for kongens tekstlige magtdelegation.

Ifølge forfatteren indebar det kongelige segl, at embedsmændene kunne handle, ligesom kongen kunne have gjort. Det spillede en afgørende rolle i legitimeringen af de institutionelle handlinger, både de juridiske og de sociale, under kolonitidens fire hundrede år. Seglet forenede den kongelige tekst i tre elementer: det repræsentative, det skrevne og det dokumentmæssige. På den måde blev seglet til den mest betydningsfulde repræsentant for den kongelige majestæt i den nye verden. Det var mere end et symbol på kongen, idet det kunne betragtes som kongens personificering (s. 41). En væsentlig rolle heri spillede *el registrador mayor*, dvs. den øverste kongelige registrator, som opbevarede seglet, og som sørgede for, at hans delegerede embedsmænd brugte det efter de kongelige retslige forordninger. Forfatteren bruger da også tre kapitler af bogen til at analysere denne registrators rolle.

Det er en velskrevet bog, og den viser en imponerende arkivarbejde både i Spanien og i Latinamerika. Den har dog nogle mangler set ud fra den metodologiske synsvinkel: Man savner en teoretisk diskussion af de symbolske komponenter, som findes i kildemateriale af den art, som forfatteren arbejder med. Der er ingen inddragelse af fx semiotik, som i nogen tilfælde kan være afgørende som hjælpedisci-

plin. Der er findes ingen kapitler eller afsnit, hvor forfatteren redegør for teori. Værket er derfor et meget beskrivende, empirisk værk.

Bogen har et fint appendiks med billedmateriale og dokumenter. Litteraturlisten er på 22 sider, og bogen indeholder desuden 9 sider med primært kildemateriale. På trods af de ovennævnte indvendinger er denne bog et overbevisende bidrag til studiet af en anden side af kolonimagts legitimering i den nye verden. Denne bog er velegnet læsning for faghistorikere med speciale i den spanske kolonialisme i den nye verden.

HUGO CANCINO. PROFESSOR, DR.PHIL. & PH.D.
DEPARTMENT OF CULTURE AND GLOBAL STUDIES,
AALBORG UNIVERSITET.

Leslie Bethell (red): *The Cambridge History of Latin America. Volume IX. Brazil Since 1930*. Cambridge University Press, 2008. 616 s.

Brasilien har i de senere år fået stadig større opmærksomhed i danske og internationale medier. Denne opmærksomhed hænger selvfølgelig ikke udelukkende sammen med, at landet skal være vært for både verdensmesterskabet i fodbold i 2014 og for De Olympiske Lege i 2016. Men det faktum, at landet har budt på og vundet værtskabet for så prestigefyldte begivenheder, er måske i sig selv et tegn på Brasiliens stigende globale betydning. I kraft af bl.a. en betydelig økonomisk vækst er Brasilien blevet en global aktør, der på mange områder matcher lande som Rusland, Indien og Kina. Brasilien er i dag en betydningsfuld aktør i internationale og multilaterale organisationer, og stadig oftere høres landets præsident eller udenrigsminister udtale sig om internationale konflikter i f.eks. Afghanistan eller Mellemøsten.

Det er desuden værd at bemærke, at Brasiliens relative økonomiske stabilitet, der især blev sikret under Fernando Henrique Cardosos ledelse (1995-2003), har medført, at landet ikke har været ramt af den globale økonomiske krise i samme grad som andre lande i den latinamerikanske region. Det ser således ud som om, at "fremtidslandet", som Stefan Zweig kaldte Brasilien (*Ein Land der Zukunft* 1941), er begyndt at indtage en plads i nutidens globale samfund.

Men Brasilien har endnu ikke overvundet alle interne problemer, især hvad angår bestræbelserne på at reducere social ulighed og økonomisk ubalance mellem de meget forskelligartede regioner i landet. På trods af hastig modernisering og urbanisering er mange områder fortsat plaget af elendige sanitære forhold, dårlige sundhedsforhold og utilstrækkelige og slidte uddannelsesinstitutioner.

For at forstå, hvordan Brasilien er endt i et sådan paradoks, med en hastig udvikling og international profilering på den ene side og store fattigdomsproblemer og interne konflikter på den anden side, kan det være frugtbart at dykke ned i Brasiliens økonomiske, sociale og politiske historie. Det kan især være hensigtsmæssigt at belyse, hvad der er sket af forandringer siden 1930, der ofte ses som starten på landets modernisering.

Den seneste udgave i det ambitiøse udgivelsesprojekt *Cambridge History of Latin America* omhandler netop Brasiliens politiske og økonomiske udvikling fra 1930 til kort efter Luiz Inácio 'Lula' da Silvas historiske valgsejr i 2002. Bogens to sektioner fokuserer på henholdsvis den politiske og den økonomiske og samfundsmæssige udvikling. Til sammen udgør de to sektioner en grundig analyse af et traditionelt landbrugssamfund, der i løbet af det 20. århundrede udviklede sig til et moderne industrisamfund.

Første del indledes med en lang og grundig redegørelse for, hvordan præsident Getulio Vargas i perioden fra 1930 til 1945, først som folkevalgt og senere som diktator, forvandlede Brasilien til en autoritær og udemokratisk stat. Det næste kapitel om den Liberale Republik, der varede fra 1945 til 1964, er en omfattende undersøgelse af den efterfølgende demokratiseringsproces og politiske polarisering, der

endte i et statskup i 1964. Tredje kapitel er en beskrivelse af militærdiktaturet og af, hvordan dette ekstremt repressive regime i løbet af de næste to årtier gennemgik en gradvis åbning. Sidste kapitel fokuserer på demokratiseringsprocessen og på konsolideringen af et repræsentativt demokrati fra sidst i 1980'erne. De sidste sider retter opmærksomheden mod en af de vigtigste landvindinger i den brasilianske overgang til demokrati: 'Lulas' valgsejr ved parlaments- og præsidentvalget i 2002.

De fire kapitler er en grundig analyse af Brasiliens nyere politiske historie. Men de detaljerede beskrivelser af hvert enkelt af de utallige politiske partier, samt det lidt overdrevne fokus på valgregler og valgkampe, gør det til noget af en bedrift at komme igennem de meget lange kapitler. Vi ville derfor foretrække en udgivelse med kortere og mere fokuserede kapitler, og hvor analysen af de *formelle* politiske processer var suppleret og nuanceret af den rolle, civilsamfund, sociale bevægelser og andre grupper har spillet i den politiske udvikling.

Bogens anden del belyser økonomiske og samfundsmæssige forhold i samme periode. Tre af kapitlerne koncentrerer sig om den økonomiske udvikling fra henholdsvis 1930-1980, 1980-1994 og endelig fra 1994-2004. Det sidste, og bogens mest vellykkede kapitel, analyserer samfundsmæssige forandringer siden 1930. De tre første kapitler er en grundig analyse af økonomiske forandringer i Brasilien, og det tjener til bogens fordel at den anvendte kronologi er nogenlunde sammenfaldende med den politiske analyse. Det er derfor forholdsvist uproblematisk at læse på tværs af de to sektioner og således 'dykke ned' i både de politiske og økonomiske forandringer i bestemt historisk periode. Det er desuden værd at bemærke det flydende sprog med en begrænset anvendelse af økonomiske fagudtryk og modeller, der sikrer, at kapitlerne også kan læses af ikke-fagfolk.

I lighed med bogens første sektion er nogle af kapitlerne meget lange. Dette gælder især første kapitel, der desuden fokuserer på en meget lang historisk periode. Når man tænker på de store forskelle mellem Getúlio Vargas første og anden periode som præsident, samt de gyldne år (*anos dourados*) under Kubitschek i slutningen af 1950'erne, kunne man ønske sig en skarpere inddeling af dette kapitel.

Bogen er relativ konsistent og præcis i brugen og udlægnen af portugisiske termer og begreber, og anvendelsen af disse begreber bidrager i størstedelen af bogen til øget indsigt i brasilianske samfundsforhold. Der har dog indsnegget sig enkelte fejl, f.eks. i forbindelse med den ellers udmærkede analyse af den udbredte nepotisme i Brasilien (s. 470 ff). I omtalen af dette fænomen anvender forfatteren termen 'filhotismo'. Det mest anvendte og mest korrekte begreb er imidlertid 'apadrinhamento'. På trods af de nævnte forbehold er bogen imidlertid en grundig og uomgængelig kilde for alle med interesse for Brasiliens nyere historie.

VINICIUS MARIANO DE CARVALHO, UDENLANDSK LEKTOR,
OG KEN HENRIKSEN, LEKTOR,
BEGGE INSTITUT FOR SPROG OG LITTERATUR,
AARHUS UNIVERSITET

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

NR. 1 2010

FORORD	5
--------------	---

ARTIKLER

<i>Niels Kayser Nielsen: Sakkuk, dabs og kropping</i> – madkultur som nøglehul til en overset kulturarv	6
--	---

<i>Leon Jespersen: At være, at ville og at have.</i> Træk af luksuslovgivningen i Danmark i 15-1600-tallet	31
---	----

<i>David E. Nye: What Was the Assembly Line?</i>	59
--	----

<i>Ann-Christina L. Knudsen & Karen Gram-Skjoldager:</i> Hvor gik statens repræsentanter hen, da de gik ud? Nye rolleforståelser hos diplomater og parlamentarikere efter 1945	82
--	----

<i>Mikkel W. Kaagaard: Selvmordsterrorisme</i> – En ekstrem reaktion på etnisk konflikt og eksistentiel trussel	114
--	-----

<i>Dag Thorkildsen: Lutherdom, vekkelse og de nordiske velferdsstater</i>	131
---	-----

<i>Inger Lyngdrup Nørgaard: Mænd i ligestillingshistorien</i>	145
---	-----

OPPOSITION

<i>Carsten Porskrog: "Property and Virginity.</i> The Christianization of Marriage in Medieval Iceland 1200-1600" Opposition ved Agnes Arnórsdóttir disputatsforsvar	160
--	-----

DEBAT

<i>Søren Rønhede: Politiken skaber verdensnyhed.</i> <i>Om det dansknationale i historiebrug</i>	178
---	-----